

Foto: Vidar Herre

Bergenseren Aage Hauken er klassisk filolog og teolog, og har gjort flere tverrfaglige arbeider innen antikke disipliner. Han arbeidet i Roma ved det pavelige universitetet Angelicum på 1980-tallet og har i en årrekke undervist ved Teologisk fakultet i Oslo ved siden av å ha vært bibeloversetter. I løpet av de siste førti årene har han reist mye i middelhavsverdenen og vært aktiv som guide i Roma. Hans faglitterære produksjon er omfattende og han publiserer også på hjemmesiden www.aage-hauken.com. Hauken har også vært aktiv som organist og er dyrevenn. Han har tilhørt Dominikanerordenen siden 1969. Ble tildelt statsstipend i 2005, og bor nå på Voss.

Det underjordiske Roma

Aage Hauken

Det underjordiske

Roma

På kryss og tvers i byen under byen

ASCHEHOUG

© 2008 H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo

www.aschehoug.no/

Forlagsredaksjon: Stein-Morten Omre

Billedredaksjon: Ane Ellingsen

Karttegnning: Gerd Eng Kielland

Omslag: Kitty Ensby

Layout: Laboremus Prepress AS

Papir: 115 g Arctic Volume

Repro: Løvaas Lito, Sarpsborg

Trykk og innbinding: Livonia Print, Riga 2008

Printed in Latvia

ISBN 978-82-03-23592-4

Omslag foran 1990 Photo Scala, Florence; **omslag bakside, venstre** 1990. Photo Scala, Florence / Courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali; **midten** Sz Akos / Shutterstock; **høyre** 1990. Photo Scala, Florence

s. 10 akg-images / Scapix; s. 12 Lebrecht Music and Arts Photo Library / Alamy; s. 15 1990. Photo Scala, Florence; s. 18 Ant Clausen / Shutterstock; s. 21 1990. Photo Scala, Florence / Courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali; s. 28 Henk Bentlage; s. 30 The Bridgeman Art Library; s. 32 Javarman / Shutterstock; s. 35 Pippa West / Shutterstock; s. 37 1990. Photo Scala, Florence; s. 39 Aage Hauken; s. 40 Aage Hauken; s. 42 Celso Diniz / Shutterstock; s. 45 Lars Halbauer/dpa / Corbis / Scapix; s. 48 Mary Evans Picture Library; s. 52 Glyn Thomas / Alamy; s. 54 Bettmann / Corbis / Scapix; s. 58 Jeff Banke / Shutterstock; s. 62 Ruggero Vanni / Vanni Archive / Corbis / Scapix; s. 65 1990. Photo Scala, Florence; s. 67 Roberto Aquilano / Shutterstock; s. 70 Aage Hauken; s. 73 1990. Photo Scala, Florence; s. 79 Adrian Starmer / Shutterstock; s. 86 1990. Photo Scala, Florence / Courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali; s. 88 Gari Wyn Williams / Alamy; s. 91 Sz Akos / Shutterstock; s. 93 INTERFOTO Pressebildagentur / Alamy; s. 96 akg-images / Scapix; s. 98 Aage Hauken; s. 100 1990. Photo Scala, Florence; s. 104 akg-images / Peter Connolly / Scapix; s. 107 Eugene Mogilnikov / Shutterstock; s. 110 1990. Photo Scala, Florence; s. 115 Santa Maria del Popolo, Rome, Italy, / The Bridgeman Art Library; s. 118 Privat; s. 122 1990. Photo Scala, Florence / Courtesy of the Ministero Beni e Att. Culturali; s. 125 Werner Forman / Corbis / Scapix; s. 127 Massimo Listri / Corbis / Scapix; s. 130 akg-images / Peter Connolly / Scapix; s. 132 Marco Scataglini / Alamy; s. 136 Pierdelune / Shutterstock; s. 138 Rough Guides / Alamy; s. 143 akg-images / Werner Forman / Scapix; s. 147 akg-images / British Library / Scapix; s. 155 akg-images / Andrea Jemolo / Scapix; s. 158 akg-images/Bildarchiv Monheim / Scapix; s. 164 1990. Photo Scala, Florence; s. 167 1990. Photo Scala, Florence; s. 168 1990. Photo Scala, Florence; s. 173 akg-images / Pirozzi / Scapix; s. 176 akg-images / Pirozzi / Scapix; s. 178 akg-images / Scapix; s. 182 1990. Photo Scala, Florence; s. 186 Krzysztof Slusarczyk / Shutterstock; s. 189 Tristan Lafranchis / akg-images / Scapix; s. 190 Scheufler Collection / Corbis / Scapix; s. 193 akg-images / Scapix; s. 195 1990. Photo Scala, Florence; s. 197 Hervé Champollion / akg-images / Scapix; s. 198 Vincenzo Pinto / AFP / Scapix; s. 201 akg-images / Andrea Jemolo / Scapix; s. 204 Jeff Banke / Shutterstock; s. 206 Pavel K / Shutterstock; s. 209 Massimo Merlini / Shutterstock; s. 212 Francesco Venturi / Corbis / Scapix; s. 215 akg-images / Electa / Scapix; s. 218 Mirek Hejnicky / Shutterstock

Innhold

Forord	7
Roma – symbol og historie	8
Kongetid og republikk	20
<i>Historiske begivenheter</i>	23
<i>Viktige bygninger</i>	25
Lapis niger – Romulus' grav og Forum Romanum	27
Templer på Kapitol	36
Statsfengslet Tullianum	44
Langs de eldste murene	51
Templer på rekke og rad	59
Høyblokk ved Kapitol	68
Keisertid	78
<i>Historiske begivenheter</i>	80
<i>Viktige bygninger</i>	82
Augustus, den store byfornyer	85
Brannstasjonen i Trastevere	95
På teaterbesøk	103
Nekropolen under Peterskirken	112
Domus Aurea – Neros Gylne hus	121
Cisterner og akvedukter – Romas vannforsyning	129
Orientaliske guder – Romas religiøse revolusjon	137

Det kristne Roma	146
<i>Historiske begivenheter</i>	148
<i>Viktige bygninger</i>	149
Huskirker – et usynlig nærvær	152
Katakomber – et Roma utenfor murene	162
Et speilbilde av de første kristne	174
Romas siste hedenske keiser	185
Konstantin som byggherre	197
Helena – til Roma fra Jerusalem	210
Roma og riket	220
Litteratur	223

Forord

Denne boken er blitt til som resultat av mange års arbeid med antikken i den evige stad – som klassiskstuderende ved universitetene i Bergen og Oslo, som lærer ved det pavelige universitet Angelicum – og senere erfaringer som guide for norske grupper i samme terreng. Det er imidlertid ikke de vanlige monumentene vi skal oppsøke i kapitlene som følger, de som stikker opp over landskapet og gir byen sitt umiskjennelige preg. Vi skal heller bevege oss under overflaten og gjøre avstikkere ned i dypet – til byen under jorden. Republikkens og keisertidens Roma ligger fortsatt under våre føtter og venter på oss dersom vi gir oss tid til å utforske denne.

Vi har ikke søkt å gi et uttømmende bilde av det underjordiske Roma, et slikt foretak ville fylle mange bind. I stedet skal vi gjøre et utvalg fra forskjellige epoker av byens historie og samtidig bli kjent med sider av sosialhistorien som skjuler seg bak fasaden. I håp om at eventuelle lesere vil fortsette ferden på egen hånd og få et enda større innblikk i Romas mange hemmeligheter, har jeg tilgodesett disse med en litteraturliste som pekepinn.

Boken er viet minnet om to personer som har vært avgjørende for mitt forhold til byen. Professor H.P. L'Orange ble min første guide i Roma – høsten 1966 – og jeg skylder ham at det første møtet med byen ble en ansporing til nærmere bekjentskap. Ol-gese Ringler var min vertinne i Roma gjennom mange år og savnes sårt.

Aage Hauken

Roma – symbol og historie

Derefter så jeg en annen engel stige ned fra himmelen.

Den ropte av all kraft:

«Falt, falt er Babylon, den store!

Et tilholdssted for demoner er den blitt,

en tilflukt for alle slags vanhellige ånder,

et skjul for alle slags urene og avskyelige fugler!

For alle folkeslag har latt seg forføre

og drukket av vredens vin,

jordens konger har levd i utukt med henne,

og jordens kjøpmenn har tjent seg rike

på hennes grenseløse luksus!»

(Johannes' Åpenbaring kap. 18: 1–3)

Disse ordene skriver seg fra slutten av det første kristne århundret, et tidspunkt da Romas makt var på det høyeste og byen selv var verdens midtpunkt. Den var ikke bare verdens suverent største by, men også den rikeste. Makt og prakt gikk hånd i hånd i rikshovedstaden, og ordene vi hørte, kommer fra et medlem av en minoritet innenfor riket, en som nettopp hadde fått føle på kroppen hva det innebar å bli erklært fiende av den romerske stat. Det er et fortvilet rop, ingen seierssang, sikkert inspirert av den store bybrannen i 64 e.Kr. og følgefølgelsen av de kristne som fulgte i kjølvannet av denne.

Da skal jordens konger bryte ut i jammer og klage over henne –

de som levdde i utukt med henne og delte hennes luksus –

nå de ser røken av bålet,

der hun går opp i flammer.

(v. 9)

Her hører vi hvordan en subkultur innenfor det som var dagens hovedkultur protesterer mot tingenes tilstand og ønsker seg en ny verdensorden – uten Roma. Det er en kristen protest mot hedendommens høyborg, og samtidig en fordømmelse av hele Romerriket, den verden som byen levde av, plyndret og utsugde.

Hvordan var dette gått til?

Før vi er i stand til å besvare spørsmålet, må vi se oss litt tilbake i tid, til starten på hele dette historiske eventyret – ja, før historisk tid.

Byen Roma er på mange måter en gave fra vulkanen i Albanerbergene, den vi på en klar dag kan se i horisonten mot syd og som har en taggete profil som resultat av mange utbrudd (den beste utsikten er fra toppterrassen av Vittorio Emmanuele-monumentet).

Vulkanen har ligget og slumret i lange tider, men død er den ikke. Likevel er den ikke en fare for byen i dag på samme måte som Vesuv er det for livet i Napolibukten. Tydelige kratersjøer finner vi både i Albano og i Nemi, men går vi langt nok tilbake i tid, var denne bare en av mange aktive vulkaner i det sentrale Italia, for vi finner lignende kratersjøer både i Bracciano og i Bolsena litt lenger nord for Latium, sletten der Roma ligger.

Det er nemlig utbrudd fra vulkanen i Albanerbergene som har skapt landskapet vi skal bevege oss i. Store strømmer av vulkanske og bløte steinarter fylte sletten der byen ligger i dag. Når så elver og bekker grov ut dette vulkanske jordsmonnet, som vesentlig besto av tuff og pozzolana, ble høyder og dalsøkk formet. Viktigst er selvsagt elven Tiber som rant midt gjennom sletten på vei fra fjellene og ut til havet. Men mange sideelver gjorde også sitt, og slik har det seg at vi sitter tilbake med et kupert landskap rundt elven Tiber – det som senere ble kalt Romas syv høyder. Tidens herjinger har fylt igjen mange av disse dalsøkkene og derved jevnet ut forskjellene mellom høydene, men den dag i dag er Kapitol, Palatin og Aventin fortsatt lett identifiserbare i landskapet. Vanskeligere er det å skille mellom Esquilin, Viminal og Coelium. Men disse var også selvstendige høyder i gammel tid. I tillegg kommer mindre hevinger i landskapet som Oppius og Cispius.

Dette maleriet av Romas historiske sentrum (Louis Gurlitt: «View of Rome», ca. 1845) viser oss Forum Romanum etter utgravningene, med Colosseum til venstre, keiserpalasene på Palatin i sentrum, og Albanerfjellene mot horisonten. Perspektivet er sett fra Kapitol, fra stedet der Jupitertemplet stod.

Det var på disse høydene at gjeterne slo seg ned rundt 1000 f.Kr. og bygde hytter som vi fortsatt finner spor av i det nordvestlige hjørnet av Palatin, området vi kjenner som *area sacra* (et hellig område). Her har romerne i senere tid holdt i hevd minnet om byens ydmyke begynnelse ved å bevare og fornye noen gjeterhytter i den gamle stilen. Vi kan se tydelige spor i det vulkanske fjellet av de stolper som bar konstruksjonene; hyttene selv finner vi rekonstruert i museet like ved.

Her var det ifølge tradisjonen at eventyret begynte, at Romulus og Remus slo seg ned etter at de hadde drevet i land fra elven og var blitt diet av en ulvinne og senere tatt hånd om av gjeteren Faustulus og hans kone Acca Larentia. Tvillingene var selv barn av krigsguden Mars og en jordisk kvinne, Rhea Silvia, som var datter til den tidligere kongen i Alba Longa (som lå der Castelgandolfo ligger i dag, langs kanten av Albanersjøen). Men hun var blitt tvunget til å bli vestalinne av en ny hersker som ikke ønsket rivaler fra den gamle stammen. Da krigsguden befruktet henne, ble følgelig avkommet kastet i Tiber og hun selv innesperret. Men takket være

høyvann drev tvillingene i land og ble funnet. Senere grunnla de byen Roma på høyden der hyttene lå (den 21. april 753 ifølge tradisjonen), og bygde mur rundt. Senere hevnet de sin mors skjebne og drepte kongen i Alba Longa. Begynnerstadiet endte imidlertid i brodermord, for en dag hoppet Remus over muren Romulus hadde bygd, og Romulus drepte ham som følge av dette (som sannsynligvis var ment som en hån mot den beskjedne grunnleggelsen). Slik ble samtidig Romulus (som ganske enkelt betyr «romer») byens første konge. Da han døde etter førti års regjering, ble han omgjort til guden Quirinus.

Så langt tradisjonen.

Neste stadium i byens historie er at gjeterne på de andre høydene slår seg sammen med Romulus og hans menn. Slik begynner den nye grunnleggelsen å vokse til en føderasjon av stammer, og de benytter lavlandet mellom høydene til felles formål. Det som senere blir kjent som Forum Romanum, begynte som gravplass og fortsatte som forsamlingssted. Havnen lå der Forum Boarium senere ble til.

Men vi ser fra landskapet at geografiske faktorer også må ha vært avgjørende i denne grunnleggelsen. For Tiber hadde bare ett vadested, der Isola Tiberina ligger, en øy midt i elven, omgitt av flere stryk. Disse strykene gjorde det ikke bare umulig å navigere videre opp fra havet, men skapte også et naturlig møtested for stammene i Latium på begge sider av elven. Behovet for en slik samling skyldes også det faktum at Latium lå strategisk plassert mellom etruskernes rike i nord og grekernes bystater i syd. Politiske motiver var avgjørende fra starten av. Språket var latin, ikke etruskisk eller gresk.

Tradisjonen forteller videre at seks konger hersket i Roma etter Romulus, flere av disse var etruskere og bygde byen etter eget mønster. Deres navn er: Numa Pompilius, Tullus Hostilius, Ancus Marcius, Tarquinius Priscus, Servius Tullius og Tarquinius Superbus. Det er liten tvil om at noen av disse er historiske skikkelser. Men i 509 ble den siste kongen fordrevet og republikken innført, med demokratisk styreform: senat, embetsmenn, folkeforsamlinger og så videre. Og dette var en ordning som fungerte i nesten

Denne romantiske rekonstruksjonen av Forum Romanum rundt år 300 viser Jupiter-templet (øverst til venstre), Tabularium (i midten) med templet til Vespasian og Titus samt Concordiatemplet like nedenfor. Til venstre ser vi Saturntemplet og Basilica Iulia. Selve Forum er prydet med talerstolen Rostra (øverst) og æressøyler langs midtfeltet. Nederst ser vi taket på templet til Divus Iulius (Caesar). Trappene til venstre går opp til Kastor- og Pollux-templet.

fem hundre år. Problemet med styreformen var imidlertid et arvelig aristokrati som utgjorde den eliten som eide det meste, som var utdannet, som kunne jus og politikk. Spenningen som ligger i denne konstellasjonen av republikk og aristokrati skal prege Romas historie helt ned til keisertiden.

I perioden som følger, vokser Roma og underlegger seg resten av Itala. Republikken forbinder vi derfor med kriger og erobringer, nordover som sydover. Mest dramatisk var krigene mot Kartago (Hannibal var deres største militære leder), men samme år som Kartago ble jevnet med jorden (i 146 f.Kr.) skjedde det samme med Korint i Hellas. Roma var i republikkens dager et sted hvor disiplin, tradisjon, lojalitet mot staten, nøysomhet og krigsmot sto i høysetet. Disse såkalte «republikanske dyder» ble imidlertid svekket ettersom Roma jevnt og sikkert ble til et imperium og velstand og utdanning fikk dominere. På relativt kort tid ble romernes rike det største verdenshistorien har kjent.

Men omfanget skapte også problemer.

Det vi kaller «senrepublikken» er den problematiske periode i rikets historie som strekker fra 133 til 31 f.Kr. Da viste det seg at mye av Romas demokratiske tradisjoner ikke lenger fungerte som tilsiktet. Riket var blitt for stort, og det var konkurrerende generaler – imperatorene – som hersket, ikke det gamle og ærverdige senatet. Vi forbinder derfor senrepublikken med navn som Marius og Sulla, Pompeius og Caesar, Marcus Antonius og Octavian. Borgerkriger ble en ny og vanlig form for brodermord, helt i tråd med byens første historie, og det måtte en drastisk kursending til for å få slutt på disse. Dette kom som følge av slaget ved Actium i Hellas (dagens Preveza) 2. September 31 f.Kr. Da sto en ung og seirende Octavian tilbake som enehersker, og han endret på hele det politiske systemet.

Republikkens dager er definitivt forbi og en ny styreform blir til – romersk keisertid er et faktum. Det nye er kamuflert som prinsipat (lederen er republikkens første og fremste mann: *princeps* – derav vårt ord «prins») mens dets egentlige ansikt var det guddommelige monarki slik man kjente det fra Østen, og som Alexander den

store hadde innført i den greske verden. Når dette systemskiftet ble så vellykket, skyldes det at grunnleggeren, Octavian – bedre kjent som keiser Augustus – regjerte i hele førti år og derved klarte å dreie den politiske kursen i en ny retning, en som samtidig var gammel, men ikke på romersk grunn. Demokratiet hadde fungert for mindre enheter og var i utgangspunktet en gresk styreform for bystater, men det fungerte ikke for et verdensrike. Nå satt romerne tilbake med det som i bunn og grunn var et militærdiktatur, men som viste seg å være vellykket sett under ett.

Vi skal ta en pause i det politiske handlingsforløpet og spør heller: Hva hadde skjedd med Roma i den turbulente tiden vi nettopp har omtalt?

Ettersom riket vokser, vokser også befolkningen i byen. I årene 100 f.Kr. til 100 e.Kr. ser Roma en befolkningseksplasjon som gjør den flere ganger større enn storbyer som Alexandria og Antiokia.

Dette skyldes innvandring fra et stadig voksende imperium. Hit kom mennesker fra hele riket, på jakt etter arbeid eller eventyr, i tillegg var importen av slaver betydelig. Byen vokser ut av sine gamle enemerker – dens *pomerium* – og vokser samtidig i høyden. For folk trenger seg sammen i høyblokker (kalt *insulae*, øyer) og eneboliger blir en luksus for de få. Ved vår tidsregnings begynnelse artet bylivet seg mye likt det vi ser i dagens Bangladesh eller Calcutta: stor trengsel, alle slags tungemål, alle slags kledninger, en stor farverikdom, ufattelige sosiale forskjeller. I den vekstperioden vi omtaler, kommer folketallet opp i over en million innbyggere, noe som altså er helt unikt i en antikk sammenheng, andre storbyer kunne bare rose seg av noen hundre tusen.

Folk levde kort og intenst i de dager. Var du over tredve, kunne du regne deg blant de overlevende, for barnedødeligheten var stor og folkehelsen elendig, med alle slags mangelsykdommer og en svært hjelpeløs legekunst. Ekteskapet sto lavt i kurs, og du kunne gifte deg så ofte du ville. Rettssikkerheten var høyst tvilsom og avhang av tilfeldigheter. Livet var langt mer risikofyllt enn vi er vant til å forestille oss.

Men hva levde så denne enorme byen av?

Denne fresken fra Comodillas katakombe fremstiller Madonna som troner i himmelen med Kristusbarnet, samt helgenene Felix og Adaeuctus. Kvinneskikkelsen til venstre kan være Comodilla, som katakomben er blitt oppkalt etter. Fresken er fra 400-tallet.

Normalt lever en antikk by av en vekselvirkning mellom byen og det distriktet som tilhører denne, dets landområde. Slik kunne byen bidra med det de trengte i landsbyer og på gårder (utstyr, utdannelse, politisk liv, rettsvesen, osv.) mens distriktet gav byen noe å leve av (mat, råstoffer til de forskjellige ting, og lignende). Samfunnet var i sin helhet basert på agrarøkonomi, industri var det minimalt av. Denne modellen er svært stabil og varer hele antikken ut. Sosiale revolusjoner er ukjent, til tross for at vi hører om friksjoner mellom besittende og forpaktere, samt noen slaveopprør.

Roma var imidlertid ikke i stand til å leve av distriktet som byen lå i – Roma levde av imperiet. Sagt litt annerledes: Omlandet vokste til det dekket hele riket, for Roma var Romerriket. Dette enkle faktum forklarer mye av den byen vi skal besøke i kapitlene som følger og stedene vi har valgt. For her måtte alt importeres: korn fra Egypt, Nord-Afrika og Sardinia, vin fra Sicilia, Gallia og Spania, olje fra de samme kilder, bly fra Britannia, gull og sølv fra Spania, marmor fra hele riket, kostbarheter og luksusartikler fra Arabia og Østen, slaver fra der det var krig, villdyr fra hele midelhavsområdet (disse skulle drepes ved såkalte leker). De største havnebyene var Puteoli ved Napoli (hit kom varer fra syd og øst) og Ostia (varer fra vest). Godset som byen trengte for å kunne overleve, kom derfor sjøveien til havnen ved Ostia eller landeveien fra Puteoli. Veinettet sikret kommunikasjoner og trygg transport, ikke bare for all godstrafikken, men like mye for det militære og for postvesenet. Alle veier førte imidlertid ikke bare til, men også fra Roma, for byen var verdens hjerte i enhver forstand.

Slik vokste keisertidens Roma frem, som et resultat av et stadig voksende rike. Byen kan best sammenlignes med en støvsuger som trakk til seg alt den kom over. En større utnyttfaktor og predator har verden aldri sett, til tross for de moderne storbyene. Den kristne protesten vi hører i Bibelens siste bok gir et klart bilde av hva saken gjelder.

Jordens kjøpmenn skal klage og sørge over henne, fordi ingen lenger vil kjøpe deres skipslaster – ladninger av gull og sølv, av edelstener og perler, av fint lin og purpur, av silke og skarlagen, av tuyatre og gjenstander av elfenben og all salgs kostbart tre av bronse, jern og marmor, av kanel og hårkrem og parfyme, av røkelse og myrra, vin

og olje, av fint mel og hvete, av sauer og storfe, hester og vogner, av menneskekropper og sjeler! Kjøpmennene, alle som hadde tjent seg rike på henne, skal stå langt borte i redsel over den skjebne hun lider. Og alle som førte skip i havseilas og kystfart, alle sjøfarende og handlende til sjøs, alle stod de langt borte og ropet da de så røken av flammene: «Hvor finnes vel maken til denne store by?»

(Johannes' Åpenbaring 18: 11–19)

Denne minoritetsprotesten reflekterer en viktig side ved rikshovedstaden og livet der rundt år 100 e.Kr. Det er antikkens mest prangende by som beskrives, en by av ufattelig eleganse og rikdom etter moderne målestokk å dømme, prydet i marmor og gull, fullstappet av kunst og helligdommer. At denne påførte innbyggerne i riket ufattelige lidelser (for eksempel i alle steinbruddene og på havet) og tunge skatter, er noe som ikke omtales direkte, men som vi vet fra andre kilder. Men for romerne var det deres historiske oppgave å herske, og de vurderte ikke skader de påførte andre på samme måte som vi gjør det.

Vi hører mer om livet i byen fra forfattere som Juvenal, Horats og Statius. De fører oss gjennom gater og streder, beskriver levekår og skikker, farer og gleder. Roma fremstår som en enorm organisme, et eneste stort kollektiv som skal fødes, kles, underholdes, begraves. Keisertidens Roma er likevel truet av kaos som borgerkrig, pest, hungersnød, brann, oversvømmelser og lignende. Gudene må derfor trå til og sikre byen, og deres templer er mange, templer til guder fra alle deler av riket.

Den kristne protesten er for en stor del ønsketenkning og utopi – keisertidens Roma bestod også etter at kristendommen var blitt statsreligion mot slutten av 300-tallet. Da var den hedenske byen omgjort til en kristen by i et kristent verdensrike. Men ingrediensene var de samme gjennom hele senantikken. Selv gladiatorkamper og dyreleker ble først avskaffet mot slutten av antikken. Og da antikken var forbi, på grunn av folkevandringer og de herjinger disse påførte riket, ble byen bestående. For da var det nye folkeslag som skulle siviliseres og kalles romere.

Keiserne er et kapittel for seg. De som skriver om dem, var stort sett mot den nye ordningen, aristokrater av et republikansk sin-

nelag, og vi skal ta det de skriver med en stor klype salt. I virkeligheten var mange av dem gode herskere (Augustus selv, Vespasian, Trajan, Hadrian, Antoninus Pius og Marcus Aurelius i særdeleshet), mens noen var farlige (som Caracalla) eller slette (som Caius Caligula og Nero). Mange var dyktige strateger og generaler (for eksempel Septimius Severus og Diokletian). Vi kjenner dem ikke bare gjennom litteraturen, men også gjennom en fremragende portrettkunst som gir keisertiden menneskelige trekk og gir kjente navn et ansikt.

Men keiserdømmet var opprinnelig av det hedenske slaget, det vi ovenfor kalte et guddommelig monarki. For det hedenske verdensbildet gikk ut på at verden var full av guder, og grensene mellom guder og mennesker var ikke alltid helt klare. Herskerne var de som mest av alt var gudlignende: De var fjerne og likevel nærværende, de var allmektige, de kunne forandre ditt liv. Dette endrer seg selvsagt under det kristne imperiet, da steg keiseren ned fra den hedenske Olympen og ble en slags trettende apostel.

Forkortelsen SPQR møter oss overalt i Roma. Det dreier seg om en forkortelse for den romerske stat – senatet og det romerske folk («senatus populusque romanus») – et uttrykk som går igjen i innskrifter, på monumenter, på mynter og i litteraturen. I dag står det for kommunen Roma.

Samtidig gjennomgår Roma en større forvandling. For templene stenges og rives i tiden som følger. Kirker ser dagens lys, og de smykkes med de samme søyler som var importert langveisfra og som hadde stått i hedenske templer. Røkelsen var nok den samme, men ofringene hadde opphørt, og sangen var blitt en ganske annen. Det kristne Roma plyndrer sin hedenske forgjenger på samme måten som denne hadde plyndret hele Romerriket. Men det er der fortsatt alt sammen – den ufattelige rikdommen som romerne hadde ført til hovedstaden, og som man nå fant ny anvendelse for – til tross for barbarenaes herjinger.

Slik har det seg at Roma er blitt kalt «den evige stad»: Rikdommene blir ikke borte, de flytter på seg, vandrer rundt om i byen på leting etter nye formål å tjene. Og det som sto tilbake av gammel prakt da de kristne hadde forsynt seg, ble senere skipet til andre steder i Italia: Orvieto, Siena, Pisa. Renessansens og barokkens Roma forsynte seg på ny av det som sto tilbake. Resultatet er det skjelettet vi finner i dag, bygningsrester og uendelige murvegger som en gang var prydet med marmor og travertin.

Unntaket fra denne regelen er selvsagt alt det som ble liggende under jorden og gikk i glemmeboken inntil moderne arkeologi oppdaget det og gravde det frem igjen. Og det er denne siden av historien vi skal oppsøke i kapitlene som følger. For Romas fortid ligger under våre føtter overalt hvor vi beveger oss i den evige stad. Det dreier seg om den aller største delen av fortidslevninger. Vi kan nesten si det slik at republikkens og keisertidens Roma fortsatt ligger der bare vi tar oss tid til å dukke ned i undergrunnen og lete etter restene av det som en gang var verdens største by. Noen steder er lett tilgjengelige (det gjelder mange av de kirkelige stedene), andre må vi ha spesialtillatelse til å besøke (de som er på kommunal grunn). Men resultatet er bryet verdt, og noen telefoner til offentlige instanser er ikke over evne.

På denne måten blir Roma lett en ny og særdeles spennende by.

Kongetid og republikk

Vi begynner våre vandringer i Roma med å søke etter spor av byens eldste tid. Og disse er mange, viser det seg. De gamle var opptatt av sin fortid – legendarisk som denne var blitt – og visste hvor de fant både graver og husrester fra kongetiden (753–509 f.Kr.). De æret noen av disse stedene med egne monumenter, som i tilfelle Romulus' hytte på Palatin og hans grav på Forum. Gamle cisterner og rester av republikkens murer er også lett å finne. Det er ikke tilfellet med husrester, dem er det få av. Templer fra republikkens dager (509–31 f.Kr.) er det derimot mange av, og disse fører oss til tiden da Roma ekspanderte sitt hegemoni i Italia og rundt om i middelhavsverdenen. Noen av de eldste guddommene vitner om denne fasen av byens historie.

Restene fra kongetiden er alltid knyttet til historiske spørsmål og vanskelig å datere: Hvor finner vi den eldste bebyggelsen, hvor-

Bildet viser en modell av jegerhytter, som fører oss tilbake til sagnene om Romulus og Remus. De er en påminnelse om byens beskjedne start. På Palatin finner vi spor av slike, og området ble ansett for å være en helligdom. Bydannelsen skjedde over lang tid, ved at jegere og fangstfolk fra alle høydene slo seg sammen og skapte felles sosiale strukturer.

dan ble byen samlet, hva er forklaringen bak Forum Romanum som politisk sentrum, hvor gikk de første murene, hvem var kongene?

Restene fra republikken er langt flere og lettere å tolke. Her finner vi et større areal, flere monumenter, gamle bygningsmaterialer, idealer fra en fjern fortid. Samtidig begynner byen å vokse i en grad som er unik i en antikk sammenheng, og vi vender oppmerksomheten fra det offentlige til det private rom.

Det er byen under byen vi skal oppsøke i disse kapitlene, og vanligvis byr ikke dette på større problemer, siden publikum i dag har adgang til flere steder enn noensinne tidligere. Men her og der kreves spesialtillatelser fra offentlig hold.

Historiske begivenheter

Monarkiet

(Årstallene er de tradisjonelle, og navnene er legendariske)

753	
-716 f.Kr.	Romulus
715-627	Numa Pompilius
672-640	Tullus Hostilius
640-616	Ancus Marcius
616-578	Tarquinius Priscus
578-534	Servius Tullius
534-510	Tarquinius Superbus

Republikken

509	Monarkiets fall, republikken innføres
496	Slaget mot latinerne ved Lacus Regillus
458	Cincinnatus blir diktator for å redde republikken
ca. 451	De tolv tavlers lov
396	Veis fall
390-387	Gallerne herjer i Italia og inntar Roma
378	De serviske murer blir reist rundt Roma (<i>Le mura serviane</i>)
323	Alexander den store dør i Babylon
312	<i>Via Appia</i> og <i>Aqua Appia</i> påbegynnes (første riksvei og første akvedukt)
293	Kulten av Aesculapius etableres i Roma
290	Endelig seier over samnittene
280-275	Krigen mot Pyrrhus i Epiros
275-270	Roma tar kontroll over Syd-Italia
264-241	Første puniske krig
235	Janustemplet stenges for første gang
218-201	Annen puniske krig (mot Hannibal)
216	Slaget ved Cannae
214-204	Første makedoniske krig (mot Filip V)
211	Syrakus faller
190	Romerne invaderer Lilleasia og slår Antiokos III ved Magnesia
168	Romerne bekjemper kong Perseus ved Pydna (tredje makedoniske krig)
161	Greske filosofer forvises fra Roma

146	Kartago og Korint ødelegges
133	Tiberius Gracchus blir folketribun, begynner politiske reformer, blir senere myrdet; Kongedømmet Pergamon testamenteres til romerne av Attalos III
121	Caius Gracchus myrdes for reformforsøk
112–105	Krigen mot Jugurtha av Numidia
107	Marius valgt til konsul
100	Julius Caesar blir født
88–82	Borgerkrig mellom Marius og Sulla
81–79	Sulla som diktator
73–71	Slaveopprør under Spartacus; slås ned av Pompeius og Crassus
67	Pompeius' krig mot pirater
63	Catilinas sammensvergelse knuses, Catilina henrettes i det mamertinske fengsel; Cicero er konsul
60	Første triumvirat: Pompeius, Crassus og Caesar
58–51	Julius Caesars kriger i Gallia
55–54	Caesar invaderer Britannia
52	Clodius myrdes
49	Caesar trosser senatet og krysser elven Rubicon
48	Slaget ved Farsalos: Caesar nedkjemper Pompeius
44	Caesar myrdes i senatsbygningen i Pompeius' teater 15. Mars (<i>Idus Martiae</i>)
43	Annet triumvirat: Marcus Antonius, Octavian og Lepidus; Cicero myrdes
42	Slaget ved Filippi: Caesarmorderne Cassius og Brutus nedkjempes og begår selvmord
37	Det annet triumvirat fornyes
31	Slaget ved Aktion (Actium) i Hellas: Octavian sierer over Antonius og Cleopatra
30	Antonius og Cleopatra begår selvmord i Alexandria
29	Octavian feirer triumf i Roma

Viktige bygninger

Kongetiden

Alle gamle årstall er tradisjonelle (legendariske eller mytiske) og harmonerer ikke alltid med moderne vitenskapelige resultater. Men de har stadig relativ autoritet.

753–717	Romulus' regjering: Circus Maximus, tempel til Jupiter Feretrius, tempel til Jupiter Stator, Lacus Curtius, tempel til Vulcan, o.a. Titus Tatius' regjering: tempel til Juno Moneta på Kapitol, altre til Ops, Flora, Veiovis, Saturn, Sol, Luna, Vulcan, Summanus, Quirinus, o.a.
715–672	Numa Pompilius: hus på Kvirinal, Vestatempel på Forum, Regia, Auguraculum på Kapitol, o.a.
672–640	Tullus Hostilius: Curia Hostilia på Forum
640–616	Ancus Marcius: Pons Sublicius, hus på Summa Via Sacra
616–578	Tarquinius Priscus: påbegynner templet til Jupiter Optimus Maximus ved å planere den ene høyden på Kapitol, Forum utbygges, Circus utvides, byen forsterkes, Cloaca Maxima bygges, o.a.
578–534	Servius Tullius: bygger bymur ifølge tradisjonen, Dianatemple på Aventin, templer til Mater Matuta og Fortuna (på Forum Boarium), mange mindre helligdommer, o.a.
534–510	Tarquinius Superbus: bygger Jupitertemple på Kapitol, bygger seter på Circus Maximus, utbygger Cloaca Maxima, o.a.

Republikken

511–493	Saturntemplet på Forum innvies
509–508	Jupitertemplet på Kapitol innvies
484	Kastor og Polluxtemple innvies
433–432	temple til Apollon Medicus
392	Dianatemple på Aventin
377–353	de «serviske» murene blir reist
344	temple til Juno Moneta på Kapitol
312	Aqua Appia bygges, Via Appia påbegynnes
296	temple til Bellona
295	temple til Jupiter Victor
294	temple til Victoria på Palatin
291	temple til Aesculapius på Isola Tiberina
264	temple til Vortumnus på Aventin

264–241	tempel til Spes på Forum Holitorium
241	tempel til Juturna på Marsmarken
238	tempel til Libertas på Aventin
234	tempel til Honos ved Porta Capena
221–220	Circus Flaminius påbegynnes
217	Concordiatempel ved Kapitol påbegynnes
213	bybrann, mange templer må restaureres
204	den «sorte stein» hentes til Roma fra Pessinus i Lilleasia
194	tempel til Veiovis (på Isola Tiberina) innvies
192	tempel til Veiovis innvies på Kapitol
181	tempel til Pietas på Forum Holitorium
179	steinstrukturene til Pons Aemilius reises
174	Clivus Capitolinus brolegges
144–140	Aqua Marcia bygges; Anio Vetus repareres
142	taket i Jupitertemplet forgylles; Pons Aemilius får buer i stein
83	Jupitertemplet på Kapitol brenner
82–79	Sulla brolegger Forum
78	Tabularium bygges
62	Pons Fabritius
62–28	Pons Cestius
ca. 60	Horti Luculliani
55	Pompeius' teater innvies; Basilica Julia påbegynnes;
52	tempel til Venus Victrix i Pompeius' teater
51	Forum Julium påbegynnes
46	tempel til Venus Genitrix innvies; rytterstatue til Caesar
44	Curia Hostilia ombygges; tempel til Clementia Caesaris besluttet reist
42	man lover å reise et tempel til Mars Ultor; templet til Divus Julius påbegynnes
38	Bibliotheca Asinii Pollionis
33	Aqua Julia bygges; Aqua Virgo påbegynnes; Porticus Octaviae restaureres
31	Circus Maximus brenner og restaureres

Lapis niger – Romulus' grav og Forum Romanum

*Qvoï hon---/---sakros es/ ed sord---//
 ---oka fhas/ recei io---/---evam/qvos re---//
 ---m kalato/rem hab---/---tod iovvem/ ta kapiad otav---//
 ---m iter pe---/---/ m qvoï ha/ vemod neqv---/---iod iovestod//
 lovqvod qo---*

Arkaisk innskrift på Cippus under Lapis Niger

Det foreligger et rikholdig utvalg av tegninger og trykk som viser oss hvordan Romas storstue, Forum Romanum, så ut for noen hundre år siden. De mest kjente av disse er laget av malere som Heemskerck, du Perac, Lorrain, Vasi og Piranesi. Gatenivået lå den gang mange meter høyere enn i dag, noen søyler og buer stikker opp her og der, en og annen bygning av nyere dato er å se, og fremfor alt er det et åpent areal hvor folk kan promenerer eller slappe av sammen. Her er også mye gjennomfart. Sannelig finner vi også storfe, noe som forklarer at Forum lenge ble kalt *Campo Vaccino*, »Kuengen».

Fra dette bildet av Forum og til det vi finner i dag, er det en lang vei å gå, flere hundre års arkeologisk arbeid. For i renessansen var det antikk kunst som vakte interesse hos de kultiverte klasser, monumenter ble helst sett på som mulige steinbrudd. Og man forsynte seg til langt ned på 1700-tallet. Listen over antikke bygninger som ble fjernet for å gjenoppstå i ny form på et helt annet sted, er skremmende lang.

Det var først under Napoleons okkupasjon av pavestaten i årene 1808–14 at fagfolk, franske arkitekter og arkeologer, begynte en systematisk utgraving av de gamle bygningene. Det var Forum de konsentrerte seg om, Romas gamle hovedtorg, det som hadde vært sete for politisk makt i republikkens tid og hjertet i byens religiøse liv. På få år klarte franskmennene å utforske de viktigste monumentene vi ser i dag, samt mange andre rundt omkring i byen. Men okkupasjonen var kortvarig, og det ble opp til italienerne selv å fortsette der Napoleons folk slapp. For prosessen var satt i gang og lot seg ikke stanse.

Resultatet av denne er det syn som møter oss i dag.

Et moderne foto av Forum Romanum, som viser restene av Saturntemplet i forgrunnen, Curia til venstre, Basilica Iulia til høyre, Basilica Aemilia vis-à-vis denne, templet til Antoninus Pius og Faustina, rundetemplett til Maxentius' sønn Romulus, gjenreiste søyler fra Vesta-templet til høyre. Til venstre i bakgrunnen ser vi Maxentius' basilika og Colosseum, med kirken S. Francesca Romana foran.

Dersom vi iakttar Forum fra buene i Tabulariet, det gamle riksarkivet som ligger under rådhuset på Kapitol og som arkeologien har frilagt, kan man reagere på to måter. Enten minner Forum oss om en gammel og nedslitt tanngard som ikke inviterer til nærmere bekjentskap – her har tidens herjinger fått usedvanlig fritt spillerom. Eller så kan man la seg beruse av det som fortsatt står tilbake. For arkeologien på 1800-tallet var ikke opptatt av å gjenreise monumentalbygg fra antikken, slik vi i dag finner det i Hellas og Tyrkia (Athen, Efesos og Sardis, for eksempel). Tvert imot var de barn av sin tid, det vil si romantikere, og lot det de fant ligge slik de fant det. Resultatet er svært forskjellig fra det Forum vi så på tegninger og malerier fra 1600- og 1700-tallet, men like pittoresk. Fortid, ikke samtidighet, er det som skal understrekes.

Den som vil ble kjent med Roma i sin antikke prakt, må derfor reise ut til EUR (bydelen som ble reist av Mussolini og ligger langs

Via Ostiense utenfor murene) og studere modellen av keisertidens Roma i museet for romersk sivilisasjon, den professor Gismondi påbegynte og som andre har fortsatt. Der ser vi hvordan rikshovedstaden så ut omkring år 300, da byen var størst og flottest, altså like før keiser Konstantin flyttet hovedstaden til det gamle Byzantium ved Bosporos og gav den navnet Konstantinopolis. Fra den dagen av var Roma til nød hovedstad for Vestromerriket, og befolkningen begynte raskt å synke. Så fulgte goternes og vandalerens herjinger og den lange nedtellingen mot middelalderen er et faktum.

Modellen i museet kan ta pusten fra noen hver. Ikke bare er den et kunstverk i seg selv, men den gir oss et realistisk bilde av Roma, så langt våre kilder strekker til. For øvrig behøver man ikke reise ut til EUR all den tid kiosker og suvenirbutikker selger planşjer av modellen overalt hvor vi beveger oss (disse koster 6 euro og anbefales alle besøkende). Leter vi etter Forum på denne modellen finner vi det i sentrum, som ventet, litt sammenklemt mellom monumentalbygg fra keisertiden og flere nye fora. For i løpet av keisertiden blir den gamle politiske arena til en festplass, et slags utstillingsareale for historiske bygg og minner over kjente personer, ikke minst en helligdom for Romas eldste guder.

Fra de store buene i det frilagte Tabulariet, kan vi lett orientere oss i landskapet, utsikten herfra er bedre enn den oppe på takterrassen av Vittoriano.

Den arkeologiske parken som utgjør Forum Romanum i dag, ligger grovt regnet mellom Titusbuen og triumfbuen for Septimius Severus. Synet er litt forvirrende med det første, for her er så få gamle bygg å se og så mye fundamenter på bakkeplanet. Men med litt tålmodighet begynner fortidens minnesmerker å få gjenkjennelig form. Vi beveger oss med urviseren og tar en rask rundtur i landskapet.

På venstre hånd ser vi en rekke bygninger. Senatshuset er en restaurering av Caesars Curia Iulia fra keiser Diokletians tid; den ble omgjort til kirke mot slutten av antikken og fikk navnet S. Adriano. Neste bygg er et såkalt keisertempel, til Antoninus Pius og hustruen Faustina, også omgjort til kirke og bevart for ettertiden.

Foto av Lapis Niger under Forum, på stedet vi kjenner som Lapis Niger (den sorte stein). Dette er den eldste innskrift vi kjenner på latin, et arkaisk latin som er vanskelig å tyde. Sannsynligvis dreier det seg om markering av en grav fra de eldste tider, og den er tradisjonelt blitt knyttet til forestillingen om at her lå Romulus begravd, Romas første konge.

Så følger et rundtempel (kalt Romulus' tempel); her står fortsatt den gamle døren, låsen virker, og det er de som hevder at de har nøkkelen. Litt lenger oppe ser vi den store basilika som Maxentius påbegynte, og som Konstantin fullførte.

På høyre hånd er bildet mer broket. Vi gjenkjenner lett huset til vestalinnene, like bak templet til Vesta. Litt mot høyre ligger et gammelt portrom for vaktene som passet oppgangen

til keiserpalassene på Palatin, et bygg som senere ble omgjort til kirken S. Maria Antica. Så følger søyler som har stått der siden de ble reist, noe de omtalte tegningene og maleriene viser. Videre ser vi fundamentene til Basilica Julia, deretter et tempel hvor fasadens søyler også står, og endelig restene av et keisertempel, tre søyler i hvit marmor, også de gjenkjenner vi fra kunsten.

Selve Forum, Romas gamle torg, er blitt mindre som resultat av all denne byggeaktiviteten, og vi har vanskelig for å forstå at her lå rikets politiske sentrum i republikkens tid. I dag er det en festplass fra keisertiden vi ser, og basis for minnesøyler pryder begge langsiden. Dessuten rekker den ikke lenger enn til det som er restene av templet til Divus Julius (Caesar), det første keisertempel på romersk grunn. Forum er blitt smalt og kort, et resultat av at

stedet ble totalt avpolitisert under keiserveldet. Folket mistet sin makt, og talerstolen like nedenfor Tabulariet ble brukt til lovtaler og gravtaler, ikke til politisk retorikk. Men fundamentene av Basilica Aemilia og Basilica Julia langs Forums langvegger vitner om at her fortsatt var økonomisk og juridisk aktivitet på keisertidens Forum, siden dette var børshaller og rettslokaler hele antikken ut.

Forum lå opprinnelig flere meter lavere enn i dag. Egentlig er det et gammelt sumpland vi står og ser ut over, med mindre elver og en liten innsjø (Lacus Curtius), samt en vannkilde (senere viet til Juturna). Her var også en del brønner som ga vann til kveget. Samtidig var dette lavlandet stadig truet av oversvømmelser fra Tiber. Det store dreneringssystemet går tilbake til kongetiden og kalles Cloaca Maxima, ikke ulikt det vi finner i etruskiske byer. Uten et slikt vannavløp kunne ikke Forum fungere.

Da området ble bebygget i republikkens tid, bygde man en rekke veier for å sikre gjennomfarten. Mest kjent er Via Sacra som fører fra området bak Titusbuen og til enden av Forum der vi står. Veien opp til Kapitol het Clivus Capitolinus. Brolegningen vi går på i dag, er fra keisertiden, det republikanske veidekket ligger under denne og stammer fra 174 f.Kr. En annen gjennomfartsåre er Argiletum, som fører fra Forum, langs Curia og inn i bydelen Subura.

Det siste monumentet som ble reist her, var æressøylen til den bysantinske keiser Fokas, et av de monumentene franskmennene gravde ut. Det skriver seg fra år 609. Han ble husket som en gavmild keiser i Roma, særlig fordi han gav kirken det gamle templet til de tolv olympiske guder, Pantheon. Hjemme ble han husket som en brutal og upopulær hersker, en mann med mye blod på hendene.

Mye av det vi ser, er imidlertid eldre enn keiserne, ja eldre enn republikken selv. Vi må tilbake til kongetiden, og overgangstiden fra monarki til republikk, for å skjønne enkelte monumenters betydning.

Eldre enn templene til de olympiske tolv er templet til Vesta, rundtemplet under Palatin som arkeologene har gjenreist en del av. For Vesta var gudinne for ilden i hjemmene, husets arne, den ild som ikke måtte gå ut og som brant dag og natt. Her er det byens, og senere statens ild som passes. Templet er for så vidt ikke et tempel i tradisjonell forstand, siden det ikke huser noe gudebilde.

I stedet finner vi her Romas evige ild, en av byens viktigste heligdommer. Templets alder ser vi også av dets form, som er en rund hytte, lik dem vi finner på Palatin og som går tilbake til Romulus. Intet under at templet ble regnet for å være bygd av kong Numa Pompilius (ca. 670 f.Kr.). Arkeologien har her funnet gjenstander fra så langt tilbake som 500 f.Kr. Vestatemplets ild ble vokter av seks nonner – vi kaller dem det fordi de levde ugift og seksuelt avholdende – som tok åtte timers turnus ved ilden.

Like ved ligger fundamentene til den gamle kongeboligen, Regia, fra ca. 575 f.Kr. Dens sakrale funksjoner fikk fortsette under republikken, da det var her øverstepresten, Pontifex Maximus, utøvde sine offisielle administrative funksjoner (en av disse var Julius Caesar selv).

Templet til de krigerske brødrene Kastor og Pollux, kalt dioskurene, skriver seg også fra overgangen fra kongetid til republikk. De tre søylene av pentelisk marmor som står igjen i dag, stammer fra Tiberius' restaurering og er gjenkjennelige på de gamle tegningene. Like ved ligger det gamle templet til Juturna.

Denne praktfulle skulpturgruppen av ulvinnen som dier Romulus og Remus, står i dag i Palazzo dei Conservatori på Kapitol. Den regnes for å være et arbeid av etruskiske kunstnere fra 600-tallet f. Kr. En mindre kopi er å se på hjørnet av rådhuset som vender mot Arx, byens gamle borg.

Mellom Regia og templet til dioskurene ligger det første keiserempel, viet den avdøde og guddommelige Julius Caesar, et bygg som markerer den sydlige enden på Forum – og samtidig slutten på republikken. Det runde alteret som vi finner rester av i halvsirkelen i fronten, står på stedet der Caesars lik ble brent i 44. På plattformen bak holdt Tiberius gravtalen over Augustus.

Lar vi blikket følge restene av Basilica Julia, kommer vi til fasaden på Saturntemplet, den vi også gjenkjenner fra gamle malerier, som er det eldste templet her etter Vestatemplet og templet til Jupiter Capitolinus. Det er italisk i stilen og har bare trapper i fronten. Tradisjonen hevder at det ble bygd av kong Tarquinius Priscus. Det vi ser i dag, er imidlertid en litt tilfeldig restaurert utgave fra sen keisertid, ca. 350 e.Kr., men noen av granittsøylene kan være eldre. Saturn er en eldgammel italisk guddom som senere ble identifisert med grekernes Kronos, og som var grunnlegger av en gullalder i fortiden. Han er gud for jordbruk, og navnet kommer trolig fra ordet *satum*, som betyr «sådd». Her var også nasjonalbanken hvor statens gullbeholdning ble oppbevart, i tillegg til gamle lovtavler.

Like under oss, ved foten av Tabulariet, ligger et øde podium hvor det gamle Concordiatemplet sto, vegg i vegg med templet til Vespasian og Titus. Tre søyler fra dette tidlige keiserempel står fortsatt og er lett gjenkjennelige fra de gamle bildene vi nevnte innledningsvis.

Men vi ser ikke et eneste monument i sin antikke prakt, for bekladningen av marmor og travertin er blitt fjernet og gjenbrukt i senere tider. Mange steder er det derfor vulkanske steinarter – tuff (it. *tuffò*) – vi finner, forskjellige former for lava som fløt hit ned fra Albanerbergene. Noen av disse er bløte (som for eksempel *capellaccio*), andre harde (som *peperino* eller *sperone*). Veidekket var laget av ekstra slitesterk basaltlava (*silex*), hugd til store blokker. Overalt ser vi spor av den store revolusjon innen bygningskunsten som oppfinnelsen av sement muliggjorde. Denne ble laget av en vulkansk steintype malt til sand (kalt *pozzolana* fordi den forefinnes i store mengder ved Puteoli, dagens Pozzuoli), tilsatt kalk

og vann. Slik kunne de bygge store hvelvinger og kupler (som for eksempel i Pantheon).

Alt i alt viser Forum Romanum oss minnesmerker over alle stadier av Romas historie og mange av byens mest kjente personer, i tillegg til ingeniørkunst og bygningsmaterialer. En vandring blant monumentene på Forum blir derfor en vandring gjennom det meste av antikkens historie, sakral som verdslig.

Vi skal som nevnt være klar over at bakkenivået er blitt hevet flere ganger etter at dette sumpområdet ble drenert, og det er passasjer og tunneler overalt hvor vi går, omtrent som på tempelplassen i Jerusalem. På Forum ble disse ofte brukt i forbindelse med teaterforestillinger og ikke minst gladiator kamper, det var i tiden før man fikk permanente teatre.

Men det er ikke disse vi skal oppsøke, men et helt spesielt monument som ligger like foran Curia, kalt Lapis Niger, den sorte stein. Stedet er kalt slik etter et tak av sorte marmorblokker fra Hellas, som ble lagt der av Caesar eller Augustus, og som markerte et sakralt område. Det dreier seg om et lite underjordisk kammer med minnesmerker fra Romas eldste fortid, ca. fem meter under Forums bakkenivå (på det opprinnelige grunnivå, hvor det altså har ligget som et monument). Monumentet over er der for at ingen skal kunne trå på dette hellige stedet. Stedet er inngjerdet i dag, og her kommer man ikke ned uten spesiell tillatelse (ring kommunen på nummer 060606), men går vi tilbake til 1960-tallet, var her fri adgang for alle. Stedet ble oppdaget og undersøkt i 1899.

Tradisjonen hevder at dette er den mest sakrale av de eldste gravene på Forum, og våre litterære kilder gir hele tre muligheter: Hostus (far til kong Tullus Hostilius), Faustulus (gjeteren), eller Romulus selv. Selv om ingen grav er funnet der nede, er det vanlig å anse dette for å være et arkaisk gravmonument, særlig fordi et alter også ble funnet på stedet sammen med andre gravmarkeringer.

Her nede er det vanskelig å orientere seg, men én gjenstand fanger øyet umiddelbart: en del av en kvadratisk søyle – av den vulkanske grotta oscura-tuff – som har en innskrift på alle sider, og som kalles Forum Romanum Cippus. Det er originalen vi har

foran oss. En moderne kopi står i nasjonalmuseet i Diokletians termer, like foran Termini, og den kan inspiseres der, såfremt Lapis Niger er stengt; en annen kopi står i museet i EUR.

Det er faktisk det eldste offisielle romerske dokument vi står og ser på – i tillegg er det det aller første dokument på latin. Innskriften er ufullstendig bevart og lar seg ikke rekonstruere, men de deler som er leselige viser oss en arkaisk form for latin, med innslag av både etruskiske og greske ord. Ordet *rex* forekommer to ganger og tyder på at steinen stammer fra kongetiden, eller at den refererer til den som var ansvarlig for religiøse anliggender, altså en *rex sacrorum*. Innskriften har mest sannsynlig vært knyttet til gravstedet, og den vanligste antagelsen er at vi her finner en forbannelse over den som måtte trå på den gamle graven (en mulig oversettelse av de første linjene er: «den som krenker dette hellige sted som er viet de avdødes sjeler, skal være forbannet ...»). Så følger trusler om hva som kan ramme den som gjør nettopp dette.

Stedet bringer oss altså i direkte kontakt med Forums eldste funksjon, som gravplass, før den ble markeds plass og politisk sentrum. Men stedet der folkeforsamlingen møttes i republikkens tid – Comitium – ligger like ved, likeså plattformen kalt Rostra, hvor mye av byens politiske liv utspant seg. Den som vil utforske de funn arkeologene gjorde på Forum, bør gå til Forums antikvarium, museet som ligger øverst på Via Sacra, til venstre for Titusbuen, vegg i vegg med kirken S. Francesca Romana. Det er særlig funnene fra den eldste tiden som fascinerer, gravene og alle bruksgjenstandene fra kongetid og republikk (museet har holdt stengt for oppussing i noen tid).

Veinetet var en av de faktorene som bandt det vidstrakte Romerriket sammen. Veiene var solide og bygd av mange lag stein. Øverst finner vi alltid de harde basaltblokkene som var svært slitesterke og sammenføyd i et tettpakket mønster. Vi ser dem tydelig på Forum og langs Via Appia.

Templer på Kapitol

Det skjedde i Roma, den 15. Oktober 1764, da jeg satt og speidet blant ruinene på Kapitol, mens de barfotte tiggermunkene sang vesper i Jupiters tempel, at ideen om å skrive om byens nedgang og fall først falt meg inn.

(Edward Gibbon: «Selvbiografi»)

Av Romas gamle høyder er Kapitol (it.: *Campidoglio*) den som er vanskeligst å gjenkjenne. Her er forandringene størst, og den som søker å finne ut hvordan landskapet opprinnelig så ut, må ha hjelp fra vitenskapelige skisser og lærde teorier. Dette er typisk nok for dagens Roma, for byen er ofte blitt beskrevet som en eneste stor palimpsest (et overskrevet manuskript), hvor nye tider bygger på restene av gamle monumenter, gang på gang. Det blir opp til historikere og arkeologer å vikle lagene ut av hverandre og forsøke en rekonstruksjon av Romas historie. Ett er imidlertid sikkert: ved å dukke ned i dypet, til byen under byen, får vi en erfaring av hva dette i praksis innebærer.

La oss gjøre et forsøk på Kapitol.

Opprinnelig besto stedet av to klipper, den eneste av høydene ved Tiber som kan sies å være befestet fra naturens side; mellom disse løp en gjennomfartsåre fra Forum og ned til Marsmarken. Alt fra byens fødsel av ble de to klippene utnyttet til religiøse og politiske formål. Gudene slo seg ned på den ene, Capitolium – den andre ble benyttet som festning, borgen, kalt Arx på latin. Dalsøkket mellom det to fungerte som asylum, og tradisjonen hevder at Romulus brukte dette som et fristed for innflyttere. Langsomt ble dalsøkket fylt igjen og en plattform bygget mellom Capitolium og Arx, hvor andre viktige bygg kunne plasseres.

Høyden har dessverre mistet enhver dominans i dagens bybilde, takket være monumentet til kong Vittorio Emanuele, som er en katastrofe i historisk så vel som i estetisk forstand, siden det vender mot Marsmarken og ikke mot Kapitol og Forum, byens gamle hjerte. Slik vi finner Kapitol i dag, er det likevel en stor manifestasjon av kunstnerisk skaperkraft, ute som innedørs. Og det kan vi takke Michelangelo Buonarroti for.

Oppgangen som fører til Kapitol ble anlagt i renessansen og kalles La Cordonata. Til venstre ser vi de 122 trappetrinnene som fører til kirken Santa Maria in Aracoeli, der tempelet til Juno lå. Jupitertempelet har ligget på motsatt høyde.

Likevel, å bestige Kapitol er som å sette seg inn i Wells' tidsmaskin, slik Edward Gibbon erfarte det i sin tid, en erfaring som utallige besøkende har gjort til sin.

Start på Piazza d'Aracoeli, som ligger foran kirken S. Marco, og stans ved den store rampen som fører opp til Michelangelos Piazza del Campidoglio. På venstre hånd har vi de 122 trappetrinnene som leder opp til kirken S. Maria in Aracoeli, og som skriver seg fra 1348, oppført som takk for befrielsen fra Svartedauden. Rampen selv kalles La Cordonata og ble påbegynt i 1536. Øverst blir vi mottatt av dioskurene, brødrene Kastor og Pollux, flankert av to kristne keisere, Konstantin og Konstantius II. Med ett befinner vi oss på renessansens Kapitol, slik Michelangelo skapte den, stedet der Gibbon fant inspirasjon til sitt verk.

På venstre hånd ser vi Palazzo Nuovo (med Musei Capitolini), til høyre Palazzo dei Conservatori (med Museo Nuovo). Rett frem ligger Palazzo del Senatore, som fortsatt er Romas rådhus. Overalt i byen kan vi finne spor av at fortiden er med oss hvor vi enn går, for byens offisielle signatur er stadig bokstavene S.P.Q.R, enten det dreier seg om lyktestolper langs fortauene eller kumløkk i gatene. Bokstavene står for uttrykket *Senatus Populusque Romanus*, «senatet og det romerske folk», det gamle navnet på den romerske stat, et uttrykk som går igjen i utallige sammenhenger.

Renessansen dreide altså perspektivet fra Forum og til det nye maktsenter på Kapitol, senatshuset, der så mye av Romas politiske historie i middelalder og renessanse utspant seg. I antikken lå makten nede på Forum, og man søkte opp hit for å dyrke gudene, via oppgangen som kaltes *Clivus Capitolinus* og ligger på motsatt side av Palazzo del Senatore.

Midt på plassen står rytterstatuen av Marcus Aurelius. Den sto utenfor Lateranet i århundrer, fordi man trodde den fremstilte keiser Konstantin. Men Michelangelo flyttet den hit i 1538. Den er laget noen tid etter keiserens død i 180 e.Kr., og er så livaktig at Michelangelo stilte seg opp foran hesten og klappet i hendene for å få den til å springe. Men i dag er det en kopi vi ser, fra 1997, originalen står inne i museet til høyre. Museet rommer også bronsestatuen av ulvinnen med Romulus og Remus, et arbeide av etruskiske kunstnere fra 600-tallet f.Kr. En mindre kopi av denne står på en søyle ved det hjørnet av Palazzo del Senatore som vender ned mot Forum.

Det er i samme museum, Palazzo dei Conservatori, at vi finner restene av templet til Jupiter Capitolinus, *Jupiter Optimus Maximus*, som er hans fulle navn: Jupiter – den største og beste. Han er allfader i det romerske pantheon og nyter den samme stilling som Zeus for grekerne, omspunnet av myter og sagn, et midtpunkt for hele religionsutøvelsen, mangfoldig som denne var.

Templet var det største i Roma og stammer fra byen eldste tider (600-tallet f.Kr.). Det kunne sees over hele byen og tilskrives kong Tarquinius Priscus, opprinnelig reist av etruskiske arkitekter og kunstnere. Egentlig dreier det seg om en helligdom til den kapi-

Statuen av Veiovis skriver seg fra templet på Kapitol, som var viet til denne gamle guddommen, en slags Anti-Jupiter, og er fra en ombygging under keiser Domitian. Fundamentene til templet ligger like ved, under dagens rådhus.

tolinske treenighet – Jupiter, Juno og Minerva – med en tredelt cella. Gudebildet av Jupiter var fra først av skåret i tre og rødmalt, prydet med en gullkantet purpurkappe, et utstyr som romerske generaler brukte under sine triumftog, de som gikk langs Via Sacra på Forum og som alltid endte med ofringer her på Kapitol. Templet brant flere ganger: i 83 f.Kr., 69 e.Kr., og i 80. Siste gangen ble det gjenreist av keiser Domitian i en form som var mer gresk enn romersk og forgylt over det meste av konstruksjonen (se modellen i EUR). Templet fungerte samtidig som skattkammer for de kosteligste gjenstander, kunstverk som romerne hadde tatt med seg fra sine erobringer rundt om i middelhavsverdenen (noe som gjelder offentlige templer i Roma generelt, de var alle kunstgallerier, fulle av stor og stjålet kunst).

Det er podiet til Jupitertemplet vi er kommet for å se, det eneste som står tilbake av hele herligheten. Dette er bygget av grå tuff og har eksepsjonelle dimensjoner: 53 x 62 meter, med 18 søyler i fronten, de var kanskje 21 meter høye. Podiet er synlig den dag i dag på forskjellige steder. Et av hjørnene, det mot øst, er frilagt under bakkenivå og er lett å få øye på dersom vi går rundt Palazzo dei

Conservatori til Via del Tempio di Giove; i dag ligger det beskyttet av et solid tak av glass som ikke hemmer for synet, men som forhindrer at stedet fortsetter å være den søppelplass det har vært i lange tider. Større deler av podiet er frilagt inne i museet, og vi støter på disse i annen etasje, ved enden av korridoren som fører til Museo Nuovo.

Men allfaderen og himmelguden Jupiter har en skygge, lik alle dødelige. Hans person er ikke ufarlig, men kan være truende og ødeleggende, en man skal passe seg for. Slik er i hvert fall den vanligste tolkningen av Jupiters motsetning, kalt Veiovis (it.: *Veiove*), som de gamle bygde inn i sitt Jupiter-bilde med tiden, men som i begynnelsen ble respektert som en egen guddom; ingenting av dette er fremmed for moderne mennesker som lever etter Freud og Jung.

Plasje av dagens Kapitol med Jupitertemplet inntegnet. Det var av enorme dimensjoner, og deler av plattformen er frilagt under dagens museum. Templet ble reist i kongetiden, og etruskiske arkitekter og kunstnere stod for oppføringen. Det høyre hjørnet er godt synlig under pllassen utenfor.

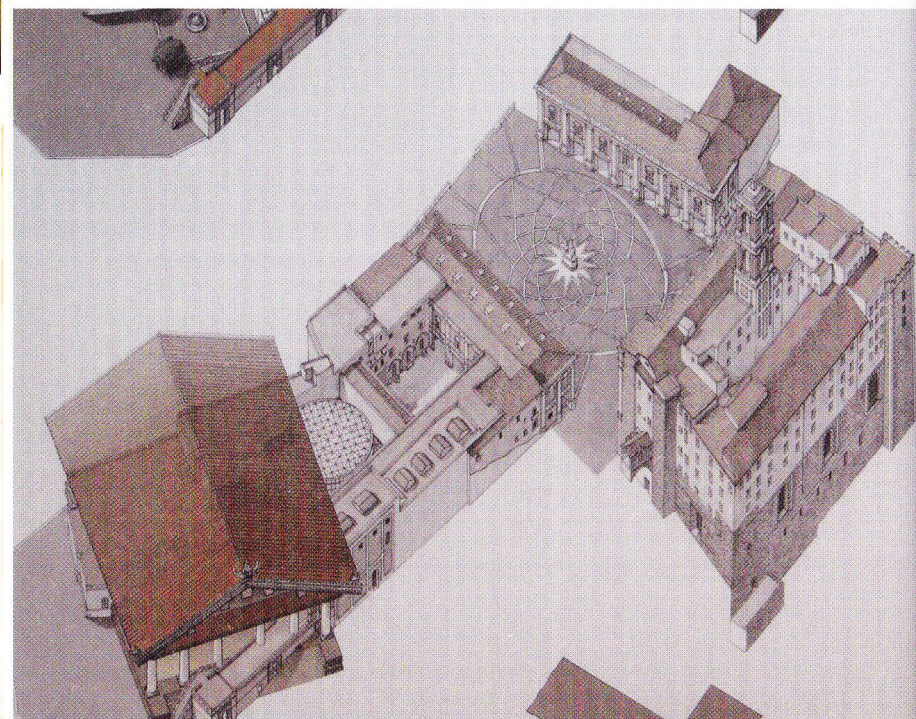
Veiovis har også fått et tempel på Kapitol, riktignok av beskjedne proporsjoner og vender mot Arx heller enn mot Capitolium. Og for å få se restene av dette – som igjen er podiet der templet sto – må vi dukke ned i dypet, denne gangen under Palazzo del Senatore, til det såkalte Tabularium. Dette er bygningen som vender ut mot Forum og som markerer enden av Kapitolhøydens plattform mot sydvest.

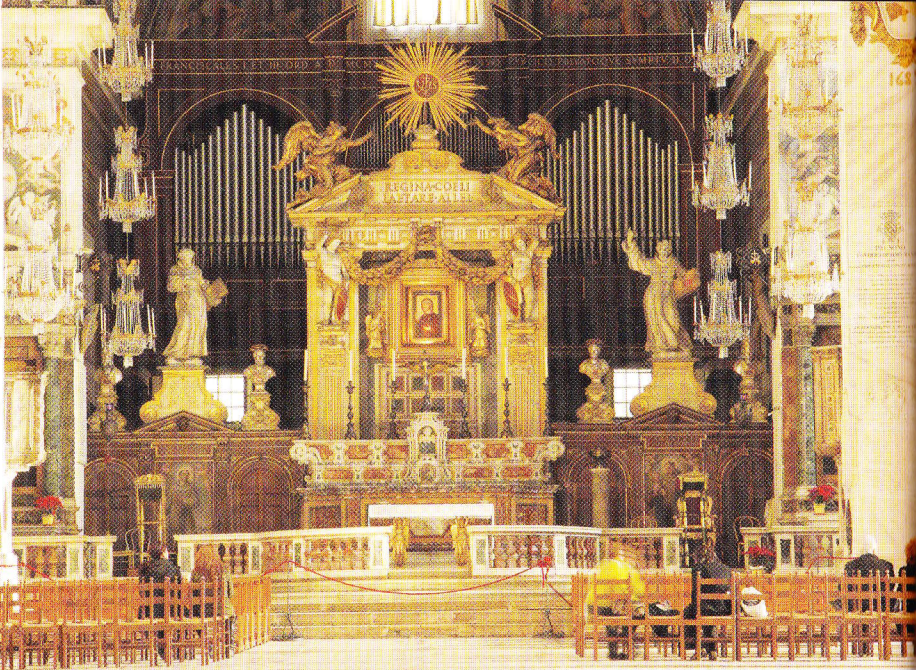
Tabulariet ligger i dag under rådhuset og kan best sees fra Forum. Det kalles vanligvis «statsarkivet», noe som ikke er helt presist siden Roma ikke hadde et slikt i gammel tid. I stedet er det kontorer og arkiv for byens censorer, de som administrerte saker som borgerrettsspørsmål, holdt eiendomsarkiver og lignende. Fasaden mot Forum er bygd i vulkansk stein og kjennetegnes av et galleri med flere store arkader, hvor vi finner den beste utsikten mot Forum Romanum. Bygningen fortsetter under hele det nåværende rådhuset. Her var plass for mange slags institusjoner i republikk og keisertid. Men da plattformen for dette store bygget ble reist rundt 120 f.Kr., tok man hensyn til en gammel helligdom som nødvendigvis måtte gjøres at hjørnet av Tabulariet mot nord ble trukket tilbake.

I dette hjørnet lå altså den gamle helligdommen til Veiovis, reist mellom 196 og 192 f.Kr. Templet ble utgravd i årene 1939–42. Vi kan lett finne adgang til restene av podiet ved å gå inn i museet i Palazzo dei Conservatori og ta beneste veien ned til galleriene under rådhuset (Galleria Lapidaria). Disse er i dag del av museet og ble satt i stand for publikum i forbindelse med jubileet i år 2000.

Vi fortsetter opp trappen som fører til Tabulariets fasade mot Forum, men tar av til høyre. Her ser vi fondveggen av templet, i en restaurert form fra 300-tallet e.Kr. Podiet er dekket av travertin, men fundamentet er av grå vulkansk stein, den som kjennetegner alle republikkens statsbygg. Det sto der den gang Tabulariet ble bygd, og krevde at man tok hensyn til dette.

Atmosfæren her inne er like dyster som opplevelsen av Jupiters skygge må ha vært. Belysningen er dunkel, men travertinblokkene som omgir podiet, er blitt sandblåst i nyere tid og ser vakre ut slik de står der i dag. Grå tuff møter ellers øyet overalt, og templets podium fungerer som en lys kontrast til all dunkelheten.

Interiør fra kirken Santa Maria in Aracoeli. Den har med tiden erstattet templet til gudinnen Juno og vitner om overgangen fra hedendom til kristendom. Søyle nummer to til venstre for inngangen bærer innskriften «ex cubicolo augusti» og kommer trolig fra keiserpalassene på Palatin. Den vitner om hva uttrykket «Den evige stad» innebærer: Her i byen flytter tingene på seg, men de blir aldri borte.

Men historien bak templet er fortsatt gåtefull. Noe har det likevel lyktes de lærde å finne ut.

Veiovis, Jupiters skygge, hans infernalske aspekt, er trolig kommet til Roma fra Etruria – etymologien kan tyde på det siden *ve* er et negativt prefiks. Han er et forsøk på å integrere dette destruktive elementet i romernes forståelse av Jupiter, som en slags anti-Jupiter (vi finner en parallell til dette religionshistoriske fenomenet dersom vi går til Richard Wagners bearbeidelse av germanske mytologi, i «Nibelungens ring», for Wotan har også to sider, en lys og en mørk; den mørke gjenkjenner vi i Alberich, han som stjal Rhingullet og som kalles *Schwarzalbe* ved flere anledninger).

Det interessante er at dette dystre aspektet med tiden viker for det lyse og dominerende, Jupiter slik man likte å forestille seg ham. Derfor finner vi at Veiovis i klassisk romersk kunst fremstilles som en ung mann, uten skjegg, med en lys og rik hårmanke, med pilum (symbolet på lyn), gjerne sammen med en geit (symbolet på frukt-

barhet). Han nevnes hos diktere som Ovid og Gellius. Vi spør oss selv: Tålte ikke de gamle denne kontrasten i det lange løp? Ble Jupiter for gåtefull, for risikabel å sette sin lit til? I sin bok *Svar på Job* leker Carl Gustav Jung med de samme ideene: Det gode og det onde i en og samme guddom. Men her er Veiovis – som han aldri nevner med navn – blitt en dybdepsykologisk størrelse hvis tempel hører hjemme i vår underbevissthet. Våre forestillinger om det guddommelige har fått mange uttrykksformer gjennom tidene. Veiovis er en påminnelse om dette.

Han er å se ikke langt unna.

For en statue av Veiovis står like til venstre for oppgangen vi nettopp har fulgt, og som derfor er lett å gå glipp av. Den ble funnet under utgravningene av templet og skriver seg trolig fra restaureringen etter brannen på Kapitol i 80 e.Kr. Den gamle statuen av tre hadde da strøket med. Den guddommen vi her ser, utgjør ingen åpenbar trussel, han vitner om en skyggeside som tiden har temmet, eller har vent seg til å leve med, om man vil. Han er fremstilt i kolossale dimensjoner, ung og vakker, med hårlokker som faller ned over begge skuldrene.

Både templet og statuen sier oss derfor noe viktig om romersk religion i gammel tid, men også om forvandlinger og tilpasninger. En annen mulig tolkning av denne gåtefulle guddommen er denne: Var Veiovis opprinnelig beskytter av asylum, fristedet mellom Capitolium og Arx? Vi vet at han også hadde en liten helligdom på Isola Tiberina, en øy med mange historiske reminisenser.

I alle fall tok Gibbon feil i sin beskrivelse av Kapitol.

For han hørte ikke fransiskanerne synge vesper i ruinene av Jupiters tempel, de holdt til på Junos høyde, der også borgen, Arx, hadde ligget. Og det var der, hvor S. Maria in Aracoeli ligger, at sangen kom fra, den gang som i dag. Beklagelig feil dette. Verre er det at han i første bind av sitt hovedverk *The Decline and Fall of the Roman Empire* (utgitt 1776) gir de kristne skylden for Romerrikets fall, fordi de angivelig oppløser riket innenfra ved å benekte dets tro og gamle skikker. I virkeligheten var det slik at de sementerte samfunnet på en måte som den gamle religionen aldri hadde mak-

tet, og derved muliggjorde at riket fortsatte i noen hundre år etter at hedendommen hadde utspilt sin rolle. For når vi leser de gamle mytene om Jupiter, Juno og alle de andre, minner de litt for mye om en moderne *chronique scandaleuse* til at noen skulle kunne sette sin lit til dem. Opplyste mennesker trodde dessuten ikke lenger på disse historiene, og det eneste alternativ var filosofien, som var en religion for de meget få, de kondisjonerte og velutdannede.

I folkedyet var det slik at man fryktet heller enn elsket gudene. For tilværelsen var svært risikofyllt for de gamle, langt mer enn vi er vant til. Livet var for de fleste kort og vanskelig. Gudene ble opplevd nettopp som overmenneskelige og truende krefter, derfor satte man også sin lit til flest mulig av dem samtidig, til den grad man våget å stole på noen i det hele tatt. Skjebnetro var skrevet inn i deres bevissthet, og resignasjon utgjorde en stor del av deres livsvisdom.

Gibbon skriver derfor mot bedre viten, barn som han var av et kristent verdensbilde.

Statsfengslet Tullianum

(Det mamertinske fengsel)

I statsfengslet er det et sted som kalles Tullianum.

Det ligger litt opp til venstre,

omtrent tolv fot under jorden.

Murer omslutter stedet på alle kanter

og taket er en rundt steinbølgeving.

Dets forsømte tilstand,

mørket og stanken der nede

gjør det til et grusomt og skremmende syn.

(Sallust: «Mot Catilina»)

Det gamle fangehullet Tullianum ligger ved foten av Kapitol under kirken S. Giuseppe dei Falegnami (fra 1598) og er blitt omgjort til et kapell som kalles S. Pietro in Carcere. Siden fangehullet ligger under kirkens krypt, finner vi inngangen i Via del Tulliano, den som går mellom Curia (på Forum) og kirken Ss. Luca e Martina;

Det mamertinske fengsel under kirken S. Giuseppe dei Falegnami. Alteret minnes apostelen Peter som ifølge en gammel tradisjon skal ha vært fengslet her. Det omvendte kors peker mot at han ble korsfestet opp ned. Søylene til venstre skal han ha vært lenket til.

inngangen er av nyere dato, den gamle lå lenger mot høyre. Det kreves en liten pengegave for å slippe inn, hver kan gi det de måtte ønske, og stedet er åpent morgen og ettermiddag.

Navnet *Mamertinum* («det mamertinske fengsel») er middelaldersk og irrelevant i vår sammenheng, navnet Tullianum er det opprinnelige. Ordet ble tolket slik at fengslet ble bygd under kong Servius Tullius, mens vi i virkeligheten har med en gammel cisterne å gjøre ettersom det er en vannkilde her.

Cisternen var del av et gammelt fengsel som var bygd inn i et av steinbruddene (*latumiae*) i Kapitolklippen, et som vendte mot Forum, trolig fra tiden etter gallernes invasjon i 387 (dateringen er usikker). Slike *latumiae* er det flere av i Romas høyder, for den myke vulkanske jorden var lett å grave ut, og vi finner dem rundt omkring i byen. Da man senere begynte å bygge i murstein og harde steinarter, ble de gamle bruddene gjerne brukt til andre formål, som her.

En gang i løpet av republikansk tid ble følgelig den gamle cisternen omgjort til fangehull for viktige fiender av staten, folk som var dømt til døden og som ventet på at straffen skulle eksekveres. Tullianum var altså det strengeste fengslet i Roma og er omtalt i flere litterære kilder ved siden av Sallust. Det er ingen tvil om identifisering.

Fengslet har to etasjer, og disse har fungert forskjellig.

Det øverste rommet er en del av det gamle fangekomplekset, som altså var atskillig større, og kan betraktes som en varetektcelle, altså et regulært romersk fengsel, et av flere. Antikken kjente ikke fengselsstraffer, man satt i forvaring inntil saken kom opp for domstolene – eller i påvente av henrettelse. Skyldige fikk ofte muligheten til å forlate riket, noe som for de fleste var helt utenkelig.

Det nederste rommet er selve Tullianum – dødscellen – og trappen som fører ned dit, er av moderne dato. Før var det bare én vei ned: gjennom hullet i taket, hvor altså fanger ble firt eller kastet ned. Her er ikke vinduer, men lyden av vann styrker teorien om at vi befinner oss i en gammel cisterne.

Vulkanske steinarter sier oss at vi er på gammel grunn, luften er fuktig og innestengt. En del ombygginger er skjedd etter antikken, men vi klarer lett å rekonstruere den gamle dødscellen. Det eneste lys som siver inn, er fra åpningen i taket. En rist over denne har reddet mange besøkende fra en ublid skjebne. Men her er unaturlig lavt under taket, og det skyldes at gulvet ble hevet i 1665. Sallust hevder jo at takhøyden var 3,5 meter (12 fot). Diameteren er ca. 7 meter. Her er også en trang åpning til Cloaca Maxima som rant gjennom Forum og ut i Tiber. Slik kunne man lett kvitte seg med de døde.

Atmosfæren er dystert her nede. Om vi ikke kjente stedets identitet, ville vi neppe bli her særlig lenge. Men den besøkende tilgodeses med en hel del opplysninger som får moderne mennesker til å stanse opp. Straks vi er kommet inn fra gaten, er det viktig å snu seg og se tilbake mot utgangen. For på hver side av nedgangen ser vi to plaketter – én på hver side av trappen – som navngir de fanger som har endt sine dager her, enten ved utsulting eller ved strangulering og halshugging. Listene er lange, og vi finner hedninger og kristne om hverandre. Henrettelsesmåten er spesifisert sammen med årstallet.

Det er historiske navn som møter øyet, og vi skal nevne de mest kjente.

Noen av de første som nevnes, er tilhengere av brødrene Gaius og Tiberius Gracchus, de to folkevalgte som forsøkte politiske og

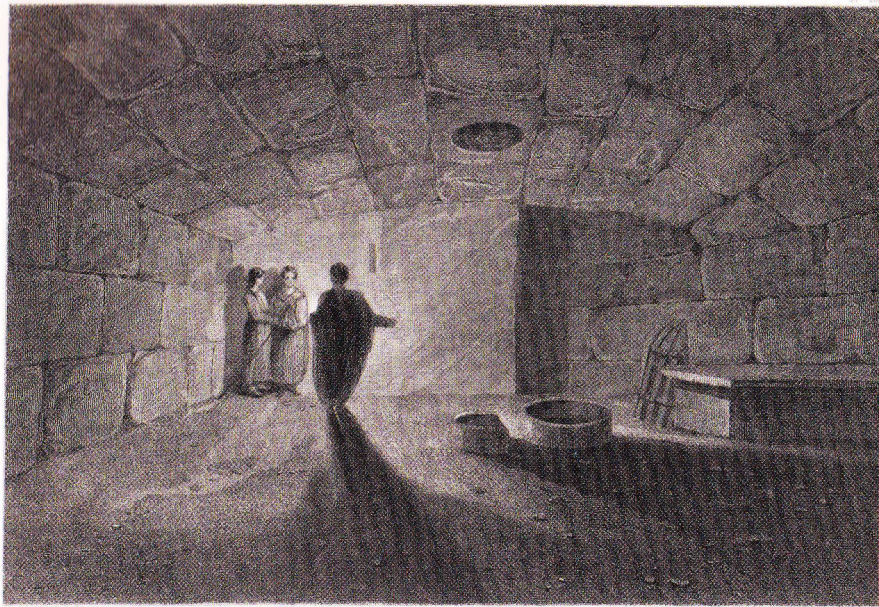
økonomiske reformer, men som ble stanset av aristokratiet (i 133 og 121 f.Kr.). Disse skal ha endt sine dager her nede og deres navn minner oss om hvor umulig det i realiteten var å endre samfunnsstrukturene i antikken. De aller fleste var født til et liv i ufrihet: som leilendinger, slaver, klienter, og så videre. Det er et såkalt pyramidefundament det er tale om, hvor svært få eier og administrerer det hele og de andre lever et bundet liv. Brødrene Gracchus ville endre på noe av dette, blant annet ved å innføre jordreformer og gjøre flere bønder selveiende. Men her kom de til kort.

Neste navn er Jugurtha, konge av Numidia, en iherdig fiende av republikkens ekspansjonspolitik, en som gjorde senatet stor fortred. Han sultet i hjel her nede etter å ha blitt vist frem for folket under Marius' triumfparade 1. januar 104 f.Kr. Selve krigen er beskrevet av Sallust i boken «Krigen mot Jugurtha», men siste avsnittet – henrettelsen – tar han ikke med. Den får vi imidlertid av Plutark, som nevner en anekdote om at da de firt Jugurtha ned i fangehullet, skal han ha svart: «Hvor kalde bad dere har her i Roma!»

Catilina ble strangulert her som følge av Ciceros avsløringer om hans sammensvergelse. Dette skjedde i året da Cicero var konsul, 63 f.Kr. Dato for henrettelsen var 5. desember. Cicero er den av våre romerske forfattere som faktisk nevner boddelenes yrke og person. Hans tittel var *carnifex*, får vi vite i talen *Pro Rabirio*. Han ble firt ned i fangehullet, alene eller sammen med andre, og var så besudlet med menneskeblod at han ikke kunne vise seg på Forum eller bo innenfor byens hellige grenser (*pomerium*). Sallust skriver: «Etter at Lentulus var sluppet ned i fangehullet, utførte bødlen sine ordrer og strangulerte ham (Catilina) med et rep.» Slik gikk det også hans fem medsammensvorne. Det er etter dette at Cicero uttalte sine berømte ord til folket: *vixerunt* – de har levd!

Stedets alvor griper oss straks vi fortsetter å studere listen av ofre.

I 49 f.Kr. ble gallerkongen Vercingetorix henrettet etter å ha måttet delta i Caesars triumftog. Han ble ikke kvalt som del av feiringen, men like etterpå, her nede. Det dreier seg om et stort menneske, en heroisk og betydelig fiende av Roma. Hans navn minner oss om at den sagnomsuste Caesar trolig massakrerte så

Gravering av E. Finden etter en tegning av W. Linon (1836). Vi ser fangehullet Tullianum med en åpning i taket hvor de dødsdømte ble firt ned. Her har mange av statens fiender endt sine dager. Gulvnivået er hevet siden antikken, og trappen ned er av nyere dato.

mye som en million mennesker under sine erobringer i Germania og Gallia, noe som bidrar til å dempe begeistringen for Roma og romere. Vår tid er ikke fullt så imponert av diktatorer og hærførere som tidligere tider var. Vercingetorix er derimot blitt stående som symbol for frihet og motstand, et eksempel på gallisk mot.

Neste navn på listen er den beryktede Sejanus, Tiberius' preto-rianerprefekt og rikets mektigste mann etter keiseren. Kløktig og slu som han var hadde han bygd opp sin egen makt mens Tiberius resider-erte på Capri. Men ha ble felt før han lyktes i sine fortsett. Slik endte han sine dager her nede og ble henrettet i 31 e.Kr. Liket ble kastet i Tiber sammen med hans kone og barn, som også var tatt av dage.

Så beveger vi oss til et særtilfelle i romerriket – jødene.

Simon bar Giora er opprørsleder fra jødernes revolt i 66–73, og han måtte delta som fange i Titus' triumf i Roma etter Jerusalemets fall i juni 71. Faren Vespasian var da blitt keiser, men hadde overlatt beleiringen til sin eldste sønn. Begivenheten ble viet et varig minne

i Titusbuen ved den andre enden av Forum Romanum. Der ser vi mange av de hellige gjenstander som romerne tok som bytte fra jø- denes tempel: den syvarmede lysestaken, bordet med skuebrødene, trompeter og annet. Simon ble kvalt her nede etter triumfen. Det hele er beskrevet av historikeren Flavius Josefus i hans u dødelige verk om «Krigen mot jødene». Han nevner Tullianum som «det vanlige stedet på Forum ... stedet som romersk lov har fastlagt for henrettelse av dem som er dømt til døden for sine ugjerninger» (bok 7, kapittel 22). Simon ble strangulert.

Besøkende i Tullianum vil se at fangehullet er blitt omgjort til et kapell: Her er alter, bilder og gjenstander som forbindes med to av kristendommens fremste helter, apostlene og martyrene Peter og Paulus. Deres navn figurerer også på listen ved inngangen, og de regnes som ofre for forfølgelsen under Nero etter bybrannen i 64. Det er særlig Peter som har etterlatt seg spor her nede: alteret har et omvendt kors på fronten til minne om at Peter, ifølge de apo- kryfe Petrus-aktene, ble korsfestet opp ned. Til venstre for alteret står en del av den søylen han angivelig var bundet til i fengslet.

Selv om de apokryfe Petrus-aktene inneholder en del informa- sjon om apostelens opphold i Roma og om hans død, må vi gå til senantikke beretninger hva oppholdet i fengslet angår, legendarisk stoff som neppe tåler kritisk historisk analyse. Det er her vi får vite at Peter slår vann av klippen – lik Moses – og døper sine to fangevoktere, Processus og Martinianus, et tema som går igjen i katakombemalerier og på sarkofager. Disse to fangevokterne min- nes som martyrer de også, og deres graver fantes på Via Aurelia. Relieffet over alteret viser nettopp denne dápsscenen.

Det som er sikkert, er at Tullianum ble et svært populært val- fartssted i kristen tid. At man plasserte Peter og Paulus her, er helt logisk all den tid man visste hva slags sted dette hadde vært, men det er Peter og ikke Paulus som tradisjonen har mintes på stedet. Selv om det ikke hersker tvil om at de to apostlene døde martyrdø- den i Roma, er det i imidlertid ingen grunn til å plassere dem her, de var ikke fiender av staten på samme måte som de andre ofrene vi har omtalt. Det var heller slik at de omkom som følge av brannen i 64, sammen med mange andre anonyme kristne.

Men før henrettelsene må disse kristne ha blitt arrestert, forhørt, dømt og fengslet i påvente av henrettelse. Hvilke fengsler det da er tale om, vet vi ikke. Er det mulig at fengslet over Tullianum kan ha blitt brukt, siden dette var større enn i dag? I så fall bommer legenden på en etasje.

Listen over ofre avrundes med mange kjente martyrnavn: biskoper, diakoner, hellige jomfruer og så videre. Men her er det snakk om at tradisjonen om Peter er blitt forlenget til hans mange etterfølgere som var ledere for kirken i Roma. Det er lite sannsynlig at disse havnet her, all den tid kristenforfølgelsene ikke kan sammenlignes med de tilfeller vi tidligere har omtalt, som rammet betydelige fiender av staten. Men en slik tradisjonsdannelse er forståelig ut fra det ryktet som Tullianum hadde. Og vi vet at fangehullet fungerte som statsfengsel antikken ut, siden det omtales av historikere fra det fjerde århundre.

I dag er stedet en turistattraksjon mer enn et pilegrimssenter, i motsetning til tidligere tider, da Tullianum var en del av *Roma sacra*, et hellig sted. Folk kommer og går uten å feste seg større ved navnene på tavlene ved nedgangen, selv om disse tilhører noen av antikkens mest dramatiske øyeblikk. I virkeligheten er det en lang periode av romersk historie vi møter her nede. Tullianum fører oss fra tidlig republikk til senrepublikken, til tidlig keisertid og til kristenforfølgelsenes mest kjente årstall. Vi er i et museum som illustrerer rikets vekslende skjebne og skjebnen til dem som var modige nok til å komme på kant med dette. En del av dem var særdeles tapre. Noen taler om innenrikspolitiske forhold, andre om ytre fiender av staten. Men romerstaten vant hver gang, og de modigste var kanskje alle de som valgte selvmord fremfor å falle i seierherrens hender.

De som måtte føle behov for å styrke seg etter besøket her nede, leter forgjeves etter en bar eller spisested i nærheten. Da må de ty til den gamle bydelen Subura på motsatt side av Via dei Fori Imperiali, bak brannmuren som Augustus lot reise for å beskytte sitt tempel til Mars og det forum han reiste foran dette.

Langs de eldste murene

*Hannibal ved opp til
Porta Collina med 2000 hestefolk,
like til Herkulestemplet,
mens han speidet ut murene
og byens omfang
fra den beste utkikksposten han kunne finne.*

(Titus Livius: «Romas historie»)

Roma har kanskje ikke så vakre murer som Konstantinopel eller Jerusalem, like fullt er de verd å ble kjent med, siden de fører oss til viktige kapitler av byen historie og til en del spennende oppdagelsesferder under jorden. Dessuten er det tale om minst tre bymurer. Vi støter på dem overalt hvor vi beveger oss, enten vi er klar over dette eller ikke.

La oss se på de yngste først.

De aurelianske murene – *le mura aureliane* – er de vi kjører gjennom på vei fra flyplassene Fiumicino eller Ciampino, som toget passerer på vei sydover til Napoli, og som alle hovedveiene går gjennom enten vi skal til Tivoli, Ostia eller nordover. Det meste av disse står tilbake og har beskyttet byen gjennom lange tider, også etter antikken og Vestromerrikets fall. En vandring langs murene er derfor en god måte å tilbringe en dag i Roma på, men ekspedisjonen vil ta hele dagen dersom vi skal gå rundt byen.

De aurelianske murene har en dramatisk historie.

Keisertidens Roma hadde ikke behov for nye bymurer, takket være den fred som rådet i århundrer, og som keiserne vokter over. Den perioden vi kaller «den romerske fredstilstand» – *pax romana* – regnes fra 30 f.Kr. (etter slaget ved Actium i Hellas) og ned til det tideverv mot slutten av 200-tallet da rikets grenser med ett ble truet av fremmede folkeslag og ingen kunne føle seg helt trygge lenger. Murene vi ser i dag, er uttrykk for at fredstilstanden er forbi og ufred og krig er i vente. Det samme gjelder selvsagt andre deler av riket. Ser vi på de store byene i Lilleasia, er situasjonen den samme: Byene vokser seg rike i keisertiden, og først etter

Romas siste murer ble reist under keiser Aurelian etter år 270. Det aller meste av disse står der i dag. De vitner om at den romerske fredstilstand – «pax romana» – var på retur grunnet større press mot grensene, en utvikling som endte i folkevandringene. De gamle republikanske murene lå godt innenfor disse.

tre hundre års velstand må det bygges murer (et godt eksempel er Afrosias i Karia).

Keisertidens murer er samtidig bevis på hvordan Roma i århundrene forut hadde vokst langt ut over de republikanske murene, de vi skal oppsøke litt senere. For antikke byer hadde ikke forsteder i vår betydning av ordet, det var heller slik at byen vokste ut over sine gamle enemerker uten større plan og begrensninger. Til sist ble de gamle bymurene borte i det hele, og Roma ble en stadig ekspanderende organisme. *Pax romana* er nettopp forklaringen på dette. Derfor var det først under keiser Aurelian at Roma trengte nye forsvarsverker, for første gang på nærmere syv hundre år. De ble reist i all hast i årene 271–275.

De er 19 kilometer lange og omslutter et areale på 1372 hektar. De er 8 meter høye, 3 meter tykke og har tårn for hver 100 meter. Men de ble bygget høyere av Maxentius, den siste hedenske keiser, trolig som en forberedelse til Konstantin den stores angrep på byen. Dernest ble de forsterket ytterligere under Honorius og Arcadius.

På 500-tallet hadde de i alt 383 tårn. Omkretsen ble trolig fastlagt av det som var grensen for skattlegging av import. En sjettedel består imidlertid av forskjellige byggverk som ble inkorporert i murene, som for eksempel pretorianergårdens leir (Castræ Prætoriana) og deler av det sessoriske palass (Amfiteatrum Castrensæ) samt noen av akveduktene (som vi ser det ved Porta Maggiore).

De aurelianske murene innlemmet også Trastevere, byens 14. region på den andre siden av Tiber, en satellittby som hadde vokst frem mellom 100 f.Kr. og 100 e.Kr., og som dengang lå utenfor de republikanske murene. Denne bydelen er det tydeligste tegn på befolkningsekspløsjonen i overgangen fra republikk til keisertid, ikke minst innvandringen fra alle deler av riket.

Siden de aurelianske murene fortsatt står der, er navnene på byportene viktige landemerker i byens topografi: Porta Maggiore, Porta Pinciana, Porta Pia, Porta Latina, Porta Portese, Porta S. Sebastian, Porta Flaminia, Porta Tiburtina osv.; de er 18 i tallet.

Den beste måten å se murene på er å begynne ved Porta Ostiensis, der pyramiden og den ikke-katolske kirkegården ligger. Derfra går vi makelig til Porta Appia (som siden middelalderen er blitt kalt Porta San Sebastiano), til tross for all trafikken. Her er det verdt å ta en avstikker til venstre langs den gamle Via Appia og oppsøke underjordiske gravkamre som det er rikelig med langs denne strekningen. For Via Appia begynner ved en av byportene i de gamle republikanske murene (Porta Capena) og var hovedfartsåre sydover mot Napoli. Den første strekningen av Via Appia ligger derfor innenfor de aurelianske murene, og første milestein (*miliarium*) ligger like utenfor Porta Appia (hvor en kopi er å se langs veien, originalen står til høyre for oppgangen til Kapitol).

Siden det ikke var tillatt å begrave de døde innenfor byen, er det langs hovedfartsårene at vi finner de største og lettest tilgjengelige gravene. Mest kjent er de vi finner innenfor Porta San Sebastiano, for her ligger gravsteder for flere av Romas mest distingverte slekter. Scipionenes klan er en av disse, og deres familiegrav er den best kjente av alle. Den er også lett å besøke, det gjelder bare å henvende seg til riktig adresse (som lenge har vært Porta San

Foto av den moderne omforming av området rundt «Porta Maius» (Porta Maggiore) i de aurelianske bymurene. Denne monumentale portalen er bygd i tidlig keisertid og ledet ut til Via Praenestina og Via Labicana. Samtidig førte den to akvedukter inn i byen: Aqua Claudia og Aqua Anio Novus.

Sebastiano nr. 9). Gravstedene rommer seks generasjoner av denne aristokratiske familien, men ble glemt i løpet av 2. århundre. De ble først oppdaget i 1614, og utgravningene av området fortsetter stadig. Opprinnelig lå disse langs en sidevei mellom Via Appia og Via Latina hvor det tidligere kan ha ligget et steinbrudd, noe som forklarer de store konstruksjonene. De største gravkamrene er utthugd i den vulkanske steinen og minner om en liten labyrint. De skriver seg fra republikkens høyalder, 200- tallet f.Kr.

Mest interessant er kanskje de såkalte kolumbarier, «urnehaller», som det er flere av her, og som ble oppdaget i moderne tid (et par av dem finner vi i nr. 87). De ligger også under jorden og vitner om hvor rike mange av de ledende familiene var. For her finner vi hundrevis av urner for slaver og andre som tilhørte det som antikken forsto med begrepet «familie»: ansatte, eks-slaver, alle grader av slektstilhørighet, osv. Velstående familier kunne ha flere tusen

slaver i alt. Dessverre er gravene anonyme, og vi klarer ikke å identifisere de døde nærmere. Pomponius Hylas' kolumbarium ligger like bak scipionenes gravsted og må besøkes når vi først er på stedet. Dette er en mye mindre grav enn Scipio-familiens.

Stedet gir oss en god anledning til å stanse opp og reflektere litt.

En side ved det antikke samfunn som blir tydelig illustrert i disse store urnehallene, er det sosiale faktum at de rike var få, svært få og tilsvarende rike. Det forholder seg slik at ca. 30–40 familier eide hele Italia. Forskjellene i det antikke pyramidesamfunnet var så store at vi må til emiratene og det fjerne Østen for å finne paralleller i vår tid. Det var den samme styrtrike eliten som styrte (gjennom senatets 600 medlemmer), og som var den utdannede klasse. Riktigheten av å kalle denne samfunnsformen for et pyramidesamfunn sier seg selv, og de utallige anonyme urnene vi finner i kolumbarier rundt omkring Roma, forteller den samme historien.

Slaver var det ingen mangel på takket være Romas stadige behov for ekspansjon. De var å betrakte som gjenstander, eiendeler, ting nærmest, som eieren hadde fulle rettigheter over og som følgelig var rettsløse. Faktisk gikk dette skillet så langt at Aristoteles omtaler slaver som en form for dyr (gr.: *andrapodon*) som ikke tilhører den normale menneskelige sfære. Brutaliteten i det antikke samfunn slår oss på steder som disse, et faktum som er godt belagt i våre skriftlige kilder. Men de hvis aske hviler her nede, kan samtidig ha vært høyt utdannede og betrodde mennesker, og mange av dem ble frigitt av sine eiere. Et eksempel på dette er kolumbariene på den andre siden av veien (i Via Appia Antica nr. 87) som kalles urnehaller for Augustus' frigitte eller Livias frigitte.

Tilbake på Via Appia er det fristende å fortsette utover fra byporten, for her er mange underjordiske levninger fra republikk og keisertid. Å komme ned i de mange mausoleer som flankerer denne hovedgaten er stort sett ikke mulig lenger. Konsentrer heller oppmerksomheten om Cecilia Metellas monumentalgrav litt lenger ute (ved den annen milestein). Dette er et mausoleum for en representant fra aristokratiet, reist i republikkens dager, i grell kontrast til alle urnehallene. Stedet er blitt påbygd og utvidet i

De aurelianske murene er lette å følge i dag, til tross for mye trafikk til og fra byen. De forsvarte byen mot barbarene i flere hundre år og ble ytterligere forsterket av keiserne i senantikken. Likevel ble byen stormet og plyndret på 400- og 500-tallet.

muren og en grav (*fossa*) foran i den strekningen som ligger mellom Viminal og Eskvilin, altså der vi befinner oss under Termini. Spor av disse er funnet like utenfor (under Piazza dei Cinquecento).

Dette kolossale foretaket var ikke forgjeves – vi hører ikke om noe forsøk på å erobre byen før ca. 700 år senere. Men da hadde Roma allerede fått nye murer.

Men her er det snakk om om eldre murer enn de republikanske.

Hva med murene som angivelig omsluttet det såkalte «kvadratiske» Roma, eller «Romulus' by» som den også kalles (*Roma Romulea*) på Palatin – lenger tilbake kommer vi jo ikke? Spørsmålet om deres eksistens har vært mye debattert av historikere og arkeologer, ikke minst i nyere tid. For en slags mur fra midten av 700-tallet f.Kr. virker sannsynlig ut fra det vi vet om andre byer i Italia fra samme tid.

Vår eneste litterære henvisning er Varro, som nevner en jordvoll rundt deler av byen i dens primitive fase. Legendene om Romulus og Remus opererer også med en mur rundt Palatin, noe som derfor kan ha vært tilfellet med noen av de andre høydene. Arkeolo-

gene har funnet rester av mulige murer under «Vespasians marked» (*Horrea Vespasiani*) ved foten av Palatinen, rester som kan stemme med disse opplysningene. Disse blir også omtalt som en «etruskisk mur». De ligger under under republikanske hus som ble oppdaget under markedet, hus som brant i 64 e.Kr.

At det var murer rundt Kapitols to høyder, er det liten grunn til å tvile på. Sannsynligvis er det restene av en slik første mur rundt Arx, borgen, som er synlig like nedenfor S. Maria in Aracoeli.

Templer på rekke og rad

«Verden er full av guder!»

Thales av Milet, naturfilosof

Dersom vi ønsker å gå på gater fra republikkens Roma, er det enkleste å gå ned under kirken S. Nicolà in Carcere («i fengslet»), til fundamentene for tre gamle templer som ligger side om side, og som er atskilt med smale passasjer. Disse ligger nær Tiber – i Via di teatro di Marcello – på det sted som var grønnsakmarked i gammel tid og som fortsatt heter Forum Holitorium, like ved det gamle krøttermarkedet, Forum Bovarium (eller Boarium) på Piazza Bocca della Verità. Lenger mot nord, der ghettoen ligger i dag, var det gamle fiskemarkedet.

Her langs elvebredden har derfor mye av byens viktigste aktiviteter utspunnet seg. Hit opp kom skipene fra havet, og her var det alltid mye liv og røre. Keisertidens store havneanlegg nedenfor Aventin, i strøket vi kjenner som Testaccio, lå utenfor de gamle murene og var ennå ikke blitt til, heller ikke bydelen på andre siden av elven (Trastevere).

Men stedet er blitt blottet for det meste av sin sjarm, for hele dette gamle havne- og markedsområdet ble ødelagt av raseringer og nybygg, særlig den store hovedfartsåren som ble anlagt på 1930-tallet, og som fører trafikken fra sentrum og ned langs elven. Likevel står her tilbake viktige minnesmerker fra Romas republikanske fortid. Noen av disse ligger på et lavere nivå enn i dag, og vi må under jorden for å se det de gamle en gang så. Dette gjelder

selvsagt hele byen, som allerede nevnt, for gatenivået har steget overalt, særlig i det som var dalsøkkene mellom høydene. For eksempel ligger den gamle Via Lata (dagens Via del Corso) ca. 4 meter under dagens gatenivå, vedløpsbanen på Circus Maximus ligger hele 9 meter under jorden, mens vi må 9–13 meter ned for å se husene under S. Clemente og S. Pudenziana. S. Nicolà in Carcere er intet unntak fra denne regelen.

Kirken fikk sin nåværende form i 1128, fasaden er fra 1599. Gå inn i sakristiet til venstre for inngangen og be om tillatelse til å se kirkens krypt, den er normalt åpen hele dagen, guide kan vanligvis tilveiebringes der og da om så skulle ønskes.

Det som gjør S. Nicolà så interessant, er at kirken er bygd inn i tre republikanske templer som ligger tett inntil hverandre. Det skjedd på følgende måte: Selve kirkebygget står over det midterste og største templet mens ytterveggene sammenfaller med ytterveggene på de to andre, og følgelig er alle tre blitt del av kirken. Slik har det seg at vi ser tempelsøyler langs begge kirkens langsider, og disse stammer fra to templer som ellers er blitt borte (skjønt podiene/plattformene er tydelig å se på begge sider av kirken). Best oversikt over anlegget får vi fra den del av Kapitol-klippen som vender mot elven.

Det største og midterste templet er viet Juno Sospita og er reist i årene 197–194 f.Kr. Templet mot nord er viet Janus (fra ca. 260 f.Kr.) og det mot syd er viet Spes (Håpet, fra ca. 250 f.Kr.). Men identifisering er ikke hundre prosent sikker, akkurat som tilfellet er på Largo Argentina og rekken av gamle templer der. I republikken ble gjerne templer reist til minne om militære seire, finansiert av krigsbyttet, og disse tre er gode eksempler på dette. Juno Sospita-templet stammer fra krigen mot subrierne i Nord-Italia, Janus-templet ble bygget etter en av seirene mot kartagerne, og for templet til Spes gjelder det samme.

Alle tre finner vi i en restaurert utgave fra senrepublikken eller keisertiden. Templet til Juno Sospita ble gjenreist i 90 f.Kr., men søylene vi finner inne i kirken, skriver seg fra andre bygg, uten at disse lar seg identifisere (dette er det vanlige i Romas kirker og illustrerer godt uttrykket «den evige stad»: Tingene flytter på

seg, men blir aldri borte). Podiet til Janustemplet ble fjernet under reguleringene i 1932. Templet til Spes brant i 218, i 213 og i 31 f.Kr. Det ble gjenreist av Tiberius, Augustus hadde selv gjenreist Janustemplet. Søylene mot nord er gjort av *peperino*, de mot syd er av travertin.

Krypten under S. Nicolà fører oss direkte til fundamentene for disse templene, og vi ser et virvar av konstruksjoner i halvmørket. Men her er gode kart og plansjer som viser oss hva som er hva, og øynene venner seg lett til den dunkle belysningen. De ytterste fløyene av feltet under krypten er selvsagt de veiene, eller passasjene, som en gang skilte templene fra hverandre. Her står vi på gammel grunn, ikke lenger i friluft, men 3–4 meter under jorden, noe som gjør besøket til en annerledes opplevelse enn det ville ha vært i gammel tid.

Går vi først til venstre – mot nord – ser vi fundamenter til Janus-templet og basis for søylene som er inkorporert i ytterveggen. Her var små rom i denne muren, rom som må ha vært brukt som del av markedsaktiviteten, men de ble anvendt som fengsel i senere tid (derav navnet på kirken: «S. Nikolas i fengslet»). Går vi tilbake mot midten av krypten, befinner vi oss under Juno-templet, med fundamenter for søylene på begge sider; disse er lett synlige. Det er mulig at noen av kamrene under podiet ble brukt som bankhvelv siden templene til Juno var knyttet til sikring av penger, og vi finner flere av dem her inne. Mot syd kommer vi til veggen som tilhørte Spes-templet. Igjen befinner vi oss på en smal vei som fører fra og til elvebredden og som har sett mye trafikk i gammel tid: handelsfolk, bankfolk, slaver, sjøfolk, arbeidere, og så videre.

Vi befinner oss i et litt uvirkelig underjordisk rike som blir levende straks vi studerer de plansjer og oppslag som finnes på stedet. For krypten er godt illustrert, og en guide er egentlig ikke nødvendig. Her nede får vi også nærkontakt med de gamle bygningsmateriale. For republikken bygde i vulkansk stein, helt til ca. 100 f.Kr. Da overtar marmor og travertin, inntil disse nesten blir enerådende. Sammenligner vi med Hellas, for eksempel Akropolis i Athen, får Roma en litt grå og fargeløs start hva offentlige

Kirken San Nicolà in Carcere er bygget inn i restene av tre republikanske templer. Søylæraden til det ene av disse er godt synlig på kirkens yttervegg. I krypten under kan vi besøke disse gamle templenes fundamenter og gå på veier som førte fra gamle markeds plasser ned til elvebredden.

monumenter angår. Det er imidlertid tale om mange former for vulkansk tuff (*tufa*). De kalles i dag med italienske navn, og vi skal nevne de viktigste av disse.

Den eldste er *cappellaccio*, den er grå og bløt og er tatt fra steinbrudd under Romas høyder, noen av disse er de rene gruveganger. *Grotta oscura* kommer fra området rundt Veii, den er gulaktig og porøs. *Fidenae* er gul og sort, mens *monteverde*, fra høydene bak Gianicolo, er gråbrun (den utvinnes den dag i dag). *Anio* er rødbrun og ble mye brukt i overgangen mellom republikk og keisertid. *Peperino* (også kalt *lapis albanus*) kommer fra Marino i Albanerfjellene og er blågrå. Dette er de aller viktigste. Variasjonen er stor, for utbruddene fra vulkanen i Albanerfjellene gav mange forskjellige lavasorter.

Våre tre templer vitner også om overgangen til vakrere og sterkere steinarter, slik restaureringene viser.

Allerede før keisertiden var utvinningen av *travertin* blitt vanlig. Denne steinsorten forekommer i stort monn syd for Roma i retning Tivoli (det gamle Tibur), og ble benyttet til alle formål.

Den er bløt når den utvinnes og lett å skjære i, men blir hard og slitesterk i møtte med lys og luft. Travertin utvinnes fortsatt, og vi kjører gjennom steinbruddene på vei ut av byen. Forøvrig går vi – og står vi – på travertin overalt i Roma, dette er kanskje den vanligste steinsorten av dem alle. Et sjarmerende trekk i bybildet er vedlikeholdet av travertinblokkene i trapper og på fortauer: de «lappes» gjerne med mindre stykker der slitasjen har vært størst.

Marmoret vi ser oppe i kirken vitner derimot om en svært omfattende importaktivitet. For i klassisk tid eksporterte grekerne marmor fra både Paros og området rundt Athen (pentelisk marmor); disse var de fineste marmorsortene (de store gruvene på Paros er blitt en turistattraksjon i moderne tid og er vel verd å oppsøke). Italiensk hvit marmor – kalt *Luna* – kommer fra Carrara i nord og ble mye brukt av Julius Caesar. *Docimium* stammer fra Frygia i Lilleasia og ble særlig importert under Augustus. En annen hvit gresk marmortype kom fra Thasos i Nord-Hellas. Prokonnesisk marmor skriver seg fra øyer i Marmarasjøen og ble mye brukt under Hadrian og de severiske keiserne.

Et særtrekk for Roma bør nevnes i denne sammenhengen.

Romerne var fargeglade, og farget marmor ble svært populært med tiden, i strid med klassiske idealer. Rundt om i byen finner vi derfor statuer og søyler gjort i marmor fra så forskjellige steder som Tunis (*giallo antico*), Teos i Lilleasia (*africano*), frygisk purpur, grønn marmor fra Karystos på Euboia (*cipollino*), rød marmor fra Tenaros i Mani på sydspissen av Peloponnes (*rosso antico*), rød porfyr fra det østlige Egypt (*porfido*), oppdaget i 18 e.Kr. Grønn porfyr (*serpentino*) kom fra Sparta-regionen, og grønn porfyr (*verde antico*) fra Thessalia. Ikke å forglemme er granittsortene fra Mons Claudius i Egypt (*granito del foro*) og fra Aswan (*granito rosso*), den siste ble utvunnet allerede fra 1800 f.Kr. av.

De er alle vakre å se til og ble formet av dyktige håndverkere eller kunstnere. Men vi vet at de ble utvunnet ved hjelp av slave- og straffarbeide under redselsfulle kår, hvor levetiden var svært kort, og de kostet samfunnet enorme pengesummer. Sosialhistorien kommer ofte som en kald dusj midt i beundringen av kunstnerisk skjønnhet. Særlig gjelder dette keisertiden, da Roma ble forvandlet

fra en by i grå tuff til et prangende museum over middelhavsverdens rikdommer av alle slag.

Eksempler på dette finner vi like ved.

Før vel oppe i dagslyset igjen skal vi gå rett over gaten til helldommene rundt kirken S. Omobono (til høyre for trafikkløset). De er av det aller eldste slaget og tilskrives kong Servius Tullius. Det dreier seg om to templer fra 6. årh. f.Kr., og deres identitet er sikker. Det ene er til fruktbarhetsgudinnen Fortuna, det andre til Mater Matuta, en gudinne for grødens vekst og for barnefødsler. Begge står på en plattform av lokal tuff, fra Palatin, som ligger like bak oss. Her ser vi tydelig forskjell på gammelt og nytt, republikk og keisertid, tuff og travertin eller marmor.

La oss gå videre langs den gamle elvebredden.

Litt lenger nede, på det gamle kvegmarkedet – Forum Bovarium – kommer vi til et arkeologisk strøk som også er rikt på minnesmerker, noe som ikke overrasker, siden dette var et svært sentralt og travelt havneområde. Her ligger to templer som er forbløffende godt bevart. Dette skyldes at begge ble omgjort til kirker før de rakk å forfalle eller bli demontert.

Et italiensk tempel til havneguden Portunus (også kjent som Fortuna Virilis) ligger høyt i landskapet, for å spares for oversvømmelser. Det vi ser i dag er fra 80–70 f.Kr., restaurert i tidlig keisertid, bygget over et mye eldre tempel, og omgjort til kirke i 872. Når det står isolert i dag, skyldes dette reguleringen av området på 1930-tallet.

Et rundetempel, ofte og feilaktig kalt «Vestatempel», er viet en ukjent guddom. Det er bygget i pentelisk marmor fra Hellas, ble reist av greske arkitekter og må ha vært en svært kostbar historie. Rundt 50 f.Kr. ble templet skadet og ti nye søyler av Luna-marmor ble brukt til restaureringen. Sannsynligvis er det et Herkulestempel fra 120–90 f.Kr. vi her ser.

Halvguden Herkules møter vi forresten igjen dersom vi krysser Piazza Bocca della Verità. Da kommer vi til en av Romas gamle kirker, S. Maria in Cosmedin. Navnet er trolig en forvrengning av ordet Konstantinopel og kan forklares ved at dette var grekernes kirke i senantikken. Her må vi igjen ned i krypten for å komme

til gamle lag; adgang er vanligvis uproblematisk (hvis ikke, henvend deg i sakristiet). Kirken er reist over en bygning fra 300-tallet e. Kr., som igjen står på en høy plattform av tuff, hvor det i republikkens dager stod et stort alter, kalt Ara Maxima, viet til Hercules Invictus. Vi vet at dette lå et sted mellom Forum Bovarium og Circus Maximus, og i all sannsynlighet er det denne vi ser under kirkens alterparti.

Men vi møter Herkules igjen dersom vi fortsetter til høyre straks vi kommer ut av kirken.

Her ligger den øvre del av kvegmarkedet, i et strøk som kalles Velabrum, og som fører oss forbi en triumfbue fra 300-tallet og til kirken S. Giorgio in Velabro. Inn mot kirkens kampanile ligger en staselig portal som førte til Forum Bovarium. Den er bygd av prokonnesisk marmor og ble reist i 204 e.Kr. En lengre innskrift forteller oss at det var *argentarii et negotiatores* som reiste denne, altså kvegkjøpmenn og deres bankierer. Herkules er å se i et gravert panel til venstre i portalen, mens det romerske folk er avbildet på høyre side i form av en kvinneskikkelse med cornucopia (såkalt «overflødheshorn», et symbol for velstand). Muligens har dette laugset satt opp portalen som takk for skattelettelse under det sevreriske dynastiet.

S. Giorgio fører oss igjen til grekerne. For den er viet en kjent og kjær soldathelgen fra Palestina, en vi kjenner som Sankt Georg, vernehelgen for mange land (blant disse er England, Portugal og Hellas), speiderbevegelsens høye beskytter. Det greske nærværet i denne delen av Roma videreføres den dag i

I krypten under kirken Santa Maria in Cosmedin befinner vi oss på republikansk grunn. Trolig er gulvet del av en helligdom til halvguden Herkules. Senere ble stedet et hjem for greske kristne som kom til Roma under vanskelige tider i det bysantinske rikets historie.

dag ved at kirken S. Maria in Cosmedin er maronittisk og av bysantinsk ritus. Flere grekere møter vi litt lenger oppe, i forbindelse med kirken S. Anastasia.

Dette er nok et sted hvor det passer å stanse opp og reflektere.

Etter å ha sett så mange helligdommer på så kort tid, spør vi oss selv: hvor mange guder er det egentlig i det hedenske pantheon? Svaret blir: Sikkert like mange som det er helgener i kirkekalenderen! Men vi vil vite mer: Hva sier egentlig alle disse gudene oss i dag? Vi møter dem overalt i Roma, og de utgjør en forvirrende masse av merkelige navn og dunkel historie, særlig de vi forbinder med republikken.

Ett er sikkert: Vi klarer ikke lenger å leve oss tilbake til det hedenske verdensbildet. Det hører fortiden til. Den enkleste nøkkel til gåten er å si at hedendommen opererer med et verdensbilde som er fullt av guder. Underlig nok er dette et av de få utsagn vi har fra den aller første filosofen, og som vi siterte innledningsvis: «Alt er fullt av guder» (Thales av Milet). Verden var derfor opplevd som et sakralt og guddommelig hele, ikke skapt slik vi kjenner det fra jødedommen, kristendommen og islam, heller ikke sekularisert og verdslig slik vi kjenner det fra moderne anskuelse. De gamles guder er innenfor universet, for å si det slik, en del av det – ikke utenfor og atskilt. Følgelig setter de gamle likhetstegn mellom verden og gudene, med det resultat at naturen blir guddommelig og alt som er blir fastlåst i livets ubønnhørlige syklus, fanget av livet selv, ufri og slavebundet. Samtidig står mennesket gudene nær på en måte som ikke bare var betryggende, slik vi så det på Kapitol i forbindelse med Veiovis. Vi har nettopp oppsøkt forskjellige uttrykk for et slikt verdensbilde: abstrakte begreper som Spes, mytiske figurer som Juno og Herkules, naturkrefter som Portunus og Mater Matuta, historiske begreper som Janus, og så videre. De er alle uttrykk for en og samme sannhet – den at alt er fullt av guder. Det hedenske gudsbildet er en eneste lang variasjon over dette ene og samme tema.

Thales var verdt å nevne i denne forbindelsen.

Han ga nemlig uttrykk for den hedenske livsanskuelsen samtidig som han markerer begynnelsen på noe nytt: filosofisk tenkning

Dette vakre rundetemplet på Piazza Bocca della Verità er feilaktig blitt kalt et Vestatempelet. Det er av republikansk dato og var viet Herkules. Det ble reist i pentelisk marmor fra Hellas og har vært en svært kostbar affære. Ti av søylene stammer fra en restaurering rundt 50 f.Kr. og er italienske.

og vitenskap. Han er med andre ord med på å frigjøre antikken fra hedendommens dystre grep på menneskene, skjebnetroen og undergangsangsten. For gjennom antikkens historie, nærmere bestemt i løpet av keisertiden, måtte troen på de gamle guder vike for opplyst tenkning og refleksjon, noe som gjorde antikken svært mottagelig for kristendommen. Men denne innsikten tilhørte bare den utdannede klasse, de få, de som ikke trengte å arbeide eller å slave seg gjennom tilværelsen. Når kristendommen i dag har et monument over Ara Maxima, betyr det at en ny verdensanskuelse fortrenget den gamle, på mange vis samtidig. For den nye religionen var ikke bare for massene eller for de lærde. Den var for alle, leg som lærd, kvinne som mann, fattig som rik, fri som trell, hellener som barbar. Kristendommen var nemlig den første religion i antikken som maktet å samle alle.

Sankt Georg i Velabro er derfor av en langt mer beskjeden størrelsesorden enn de gamle gudene på Forum Holitorium og Forum Bovarium. Han vitner om et ganske annerledes verdensbilde der mennesket og verden er atskilt fra det guddommelige – og samti-

dig gjennomstrømmet av dette. Sankt Nikolas sier det samme; han har med tiden erstattet et mangfold av guder på et sted i Roma der de hadde stor makt over sinnene.

Høyblokk ved Kapitol

*Her i min loftsleilighet
sover jeg sammen med duene,
forfrossen som jeg er av
regnet som strømmer ned gjennom takbjelkene.
Og jeg er den siste som får vite
om huset brenner!*

(Martial: «Epigrammer»)

Professor Gismondis modell over keisertidens Roma som vi fant i den nye bydelen EUR utenfor murene, viser oss byen ca. 300–330. For bygningenes vedkommende er dette et gunstig tall, for på det tidspunktet stod byen i sin fulle prakt. Men her begynner også svenesangen, for det var da keiser Konstantin flyttet rikshovedstaden østover i riker og grunnla Konstantinopel. Hva befolkningstallet angår, hadde det vært en nedgang å spore fra midten av 200-tallet, hvor mye er umulig å si. Det er derfor mellom 100 og 200 e.Kr. at befolkningen er størst, i overkant av en million innbyggere, noe som er helt unikt, ikke bare i antikken, men for hele Europas vedkommende, inntil vi kommer til den industrielle revolusjon.

Roma er unntaket i enhver forstand, noe alle monumentene vitner om, enten det er tale om teatre, amfiteatre, veddeløpsbaner, templer, børshaller, vannledninger, fontener, bad, konsertsaler, offentlige latriner, bordeller, gravplasser utenfor murene, politistyrker, soldatforlegninger, brannkorps, godssentraler, osv. Keisertidens Roma minner om en moderne storby til en forbløffende grad.

Men hvordan bodde alle disse menneskene? Hvordan kan så mange leve på et så lite areale?

Svaret er ganske enkelt: Roma var bygd i høyden.

For senantikke regionskataloger – to kilder kalt *Curiosum* og *Notitia* som kopierer et dokument fra ca. 300, og som kanskje er

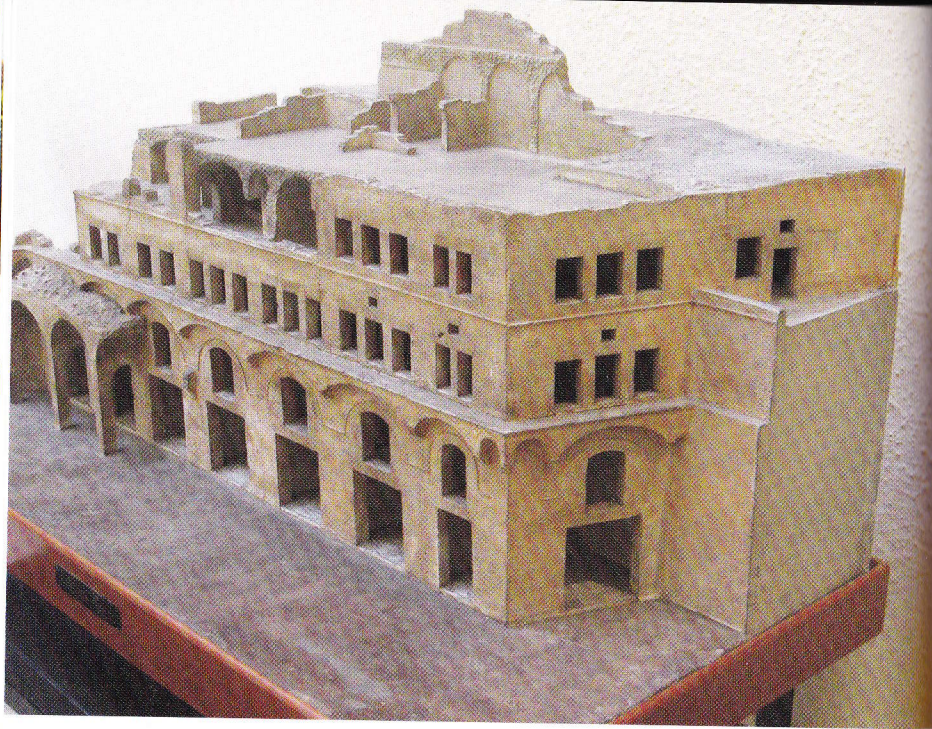
skrevet for besøkende i Roma – gjennomgår byen region for region. Her får vi vite at det var 44 602 høyblokker i byen, men bare 1797 privathus, altså 26 mot 1 hva fordelingen angår. Dette forklarer boligspørsmålet. Privathusene lå selvsagt i de beste strøkene, på noen av høydene (som Palatin og Kvirinal), mens høyblokker fylte opp i dalsøkkene og flate lavtliggende arealer. Bybildet var ellers preget av total mangel på planlegging, trange og uregulerte gater, ingen gatenavn eller skilt, svært stor brannfare. I det offentlige rom er situasjonen bedre, men friarealer og grønne områder er en mangelvare overalt, ulikt dagens Roma.

Vi spør: Hva står igjen å se av disse høyblokkene i dag?

Svaret lyder: En enkelt frittstående leiegård er fortsatt å se, av den typen som kalles en «øy» – *insula*. En antikk bygård er forbausende lik moderne bygårder, gjerne kvadratisk i formen, sentrert om en indre gårds plass. De kunne være helt opp til 7 etasjer i høyden, skjønt 4–5 var det vanligste. Vi kjenner disse byggene temmelig godt, for det står mange tilbake av dem i Ostia, byen ved Tibers munning, like ved den store havnen, Portus. Men vi leter forgjeves etter slike i andre byer fra antikken, noe et besøk i Pompeii eller Herculaneum vil kunne bekrefte: Her er det privathus som dominerer.

En løsning på befolkningsproblemet i form av *insulae* er typisk for Roma. De blir til i løpet av republikkens siste århundre, på den tid da befolkningen eksploderte. De brer seg også utenfor byportene i denne perioden, som for eksempel langs den første strekningen av Via Appia utenfor Porta Capena. Det er tale om leiegårder, og disse kunne by på mange former for akkomodasjon.

Den som står tilbake, finner vi ved foten av Kapitol, rett til venstre for oppgangen til Aracoeli like ved La Cordonata. Det er en severdighet som besøkende vanligvis haster forbi på vei opp til høydene, men som det er vel verdt å stanse opp ved. Siden gatenivået er hevet ca. 9 meter, ser man bare noen gamle murrester i dag. Men går vi bort til rekkverket og ser ned mot det gamle gatenivået, trekkes vi umiddelbart inn i keisertidens verden.

Denne modellen av høyblokken ved foten av Kapitol står i museet i EUR. Den viser hvordan en «insula» så ut: butikker og verksteder på grunnplanet, en mellometasje for dem som arbeidet der, så følger de to beste etasjene. Øverst ser vi rester av etasjene med billigst innkvartering.

For her finner vi en typisk bygård fra 110–120 e.Kr., reist noenlunde samtidig som Trajans store marked på den andre siden av Vittoriano og Via dei Fori Imperiali. Grunnen til at den står her i dag, er den samme som vi fant med templene nede langs Tiberen: Det ble bygd en kirke i deler av bygården, først S. Biagio på 12–1300-tallet, senere S. Rita en gang rundt år 1700. Klokketårnet på toppen av bygningen er fra den første kirken. Leiegården fortsetter under trappene til Aracoeli, men den frilagte delen er stor nok til å gi oss et klart bilde av hva en slik «øy» i bybildet innebærer. Her har sikkert stått flere *insulae* i dette strøket, men de ble fjernet da området ble regulert for byggingen av Vittoriano. Den vi ser her, har ikke vært kvadratisk i formen, men var bygd inn mot fjellsiden bak, den som var del av byens gamle Arx, borgen.

Vi kan tydelig se hvordan bygningen har de største rommene på bakkeplanet, og hvordan de blir mindre og trangere jo høyere

opp vi kommer. De store lokalene nederst, med buet tak, er blitt benyttet til butikker og verksteder, kanskje også en kneipe eller restaurant. Disse kalles *tabernae* og minner om første etasje i en moderne bygård. Her har også arbeidernes tilholdssted vært, kanskje sov de i den mellometasjen som ligger rett over butikkene.

Tredje etasje etter vår tellemåte – den vi ser rett inn i fra fortauet der vi står – er derfor den første ordentlige boligetasjen og den definitivt beste og dyreste. Denne har hatt balkonger ut mot gaten, sikkert prydet med blomster og lignende. I denne leiegården kan det ha vært en slags *loggia* mot gaten, som ga ly for sol og regn for dem som arbeidet nederst. Fjerde etasje er mindre romslig enn tredje, med færre vinduer mot gaten, og femte er den billigste delen å bo i. Trappene var derfor en vesentlig del av hele konstruksjonen, og vi finner at dikteren Martial klager over at han har to hundre trappetrinn å gå før han endelig kommer hjem.

Hans dikterkollega Juvenal nevner mange sider av livet i storbyen: Her er mye bråk fra gaten på dagtid, og om natten er det godstrafikken som lager leven og som får bygningene til å riste i sine fundament. Faktisk skjer det at slike høyblokker er så billig konstruert at de raser sammen, med det bedrøvelige resultat at nå du kommer hjem, er det ikke lenger noe hus å se! Dessuten kan det godt brenne i de øverste etasjene uten at de lenger nede er klar over dette. Bråket fra kneiper og restauranter nede har også forstyrret nattesøvnen.

For her levde familier fra solnedgang til soloppgang. Her laget de mat på primitive ildsteder, hadde noen få møbler, og måtte hente vann fra nærmeste fontene; men dem var det rikelig av, og vannet var godt. I en del bygårder vet vi at det fantes private bad. Avfall måtte de kvitte seg med så godt de kunne, i verste fall kastet man det ut av vinduet, til stor ergrelse for dem som måtte passere der nede. Hvor mange som kunne bo i en slik bygård, er vanskelig å beregne, men tallet har vært anslått til over 300 i tilfellet store leiegårder. Roma var i det hele tatt en trang by, i tillegg til dette at den var svært travel. Bybildet har derfor minnet om Calcutta og Bombay mer enn London og Paris.

Belysningen er et kapittel for seg. For det eneste man hadde var oljelamper, som ga dårlig lys og som samtidig luktet ille; lukt og stank har i det hele tatt preget de antikke byene til en grad vi vanskelig kan forestille oss. Men etter solnedgang lå byen nesten mørklagt. Dersom vi foretar det tankeeksperimentet at vi flyr over antikkens Roma ved nattetid, ville byen vært helt usynlig sett fra luften. Gatebelysning fantes ikke, noe som selvsagt gikk ut over tryggheten ved nattetider.

Dersom vi nå skal lete oss frem til rester og fundamenter av leiegårder som ikke ligger i det fri, må vi igjen under jorden. Og det er mange steder vi kan gå, for rester av bygårder og privathus ligger under våre føtter hvor vi enn ferdes. De gamle renset nemlig ikke en byggeplass når de skulle bygge nytt, men brukte fundamentene de fant, eller tilpasset gamle strukturer til nye formål. Ofte ble disse fylt igjen for å styrke konstruksjonen over. Der hvor moderne arkeologi har renset opp og lagt inn lys, ligger alt til rette for underjordiske ekspedisjoner. Under Roma er det hele tiden å vente at vi kommer inn i en leiegård av den typen vi nettopp har sett. Det enkleste er alltid å ta seg ned under kirkebygg, for her er krypten ofte åpen (som i tilfellet S. Nicolà), men av og til må man ha tillatelse fra kommunale myndigheter også her. Det er alltid fuktig i det underjordiske Roma, og luften kan være rå, særlig ved vintertid. Men temperaturen er vanligvis utholdelig, på en varm sommerdag kan det faktisk være forfriskende å søke ned hit.

Dersom vi vil vite hvordan livet artet seg i leiegården ved foten av Kapitol, er det beste å søke inn under kirken Ss. Giovanni e Paolo på Coelio, like bak Colosseum, et lett tilgjengelig sted å besøke. Husene under kirken er blitt en stor turistattraksjon med tiden. Inngangen er fra Clivo di Scauro. Her ble et nytt og svært moderne museum innviet for noen år tilbake og viser oss funn fra dette rike arkeologiske området.

Kvinne som ber. Fresken finner vi i høyblokken som er frilagt under kirken Ss. Giovanni e Paolo på Coeliahøyden, ikke langt fra Colosseum. Bønnegesten er felles for jøder, kristne og hedninger: utstrakte armer og håndflatene vendt oppad. Drakten viser oss det som var hverdagsantrekk for de aller fleste, og består av en kappe med ermer og hette.

Fra gaten ser vi at ytterveggen på kirken er en gammel *insula*, men inne er det et virvar av bygninger som er blitt omformet mange ganger. Det er en bygård vi først kommer inn i fra gaten, og her finner vi godt bevarte fresker som gir oss nærkontakt med de som bodde her. Noen av disse reproduseres flittig i håndbøker og turistbrosjyrer og er således svært kjent, de reflekterer et høyt kunstnerisk nivå og detaljene er vel verdt å dvele ved: planter, fugler, krypdyr, mytologiske gestalter og mennesker. Dette er utvilsomt stedet å begynne vår utforskning av romerske hjem. Vi kommer de gamle svært nær her nede.

Det er mye livsglede i dekorasjonene her inne. Planter og dyr er ofte malt så livaktige at vi hvert øyeblikk kan vente å se dem bevege seg. Menneskene er derimot mer stilistisk fremstilt, men vi ser dem i tidens klær, lette og fargerike gevanter. Her er noen som ber med hendene løftet og håndflaten vendt oppad, men det er umulig å si om disse er hedninger, kristne eller jøder for den saks skyld, all den tid bønnegesten er den samme for alle grupper. Veggene er også prydet med border og mønstre i mange farger. Det er i det hele tatt en tiltalende verden vi har trådt inn i etter utsmykningen å dømme. Sosialt sett er vi kommet til en slags middelklasse, et sted mellom de rikes luksus og de fattiges elendighet. Og gjennom besøket her kan vi forestille oss livet rundt om i Romas mange høyblokker – i hvert fall i det som var den beste etasjen, *piano noble*. Hadde vi hatt flere etasjer til disposisjon, ville inntrykket blitt et annet.

Museet nederst i utgravningsfeltet gir oss et enda bedre innblikk i de gamles hverdag. Her er riktignok funngjenstander også fra tiden etter antikken, men det er de fra keisertidens Roma som først fanger øyet. Oljelamper sier mye om den belysningen vi nettopp beskrev, mens smykker og prydgjenstander vitner om nok en form for livsglede i tillegg til veggpyrd og klær. Mynter er her også en del av. Romersk glass var luksusartikkel og viser oss på ny stor fargeglede og variasjonskunst. Bruksgjenstander av mange slag fyller montrene: krukker, skåler, begre og kar, men også toalettartikler og vanlige kjøkkenredskaper. Små statuetter til bruk i huskapellene finner vi også. Og dette er viktig å få med seg.

For nøkkelen til romersk religion er nemlig dette at kulten oppstår i hjemmene, i utallige huskapell og helligdommer rundt om i byens høyblokker og privathus. Herfra flytter religionen ut i det offentlige rom, slik vi ser det i bygningene som står tilbake over jorden. Museet i Ostia kan oppvise enda mer i denne sammenheng. Det er små gudebilder vi skal holde utkikk etter: ikoner malt på tre er blitt ødelagt med tiden, men graveringer, relieffer og statuetter har ofte overlevd og taler til oss om en verden full av guder, guder for alle behov. Her får vi inntrykk av at de gamle fant det klokest å holde seg inne med flest mulige makter, det være seg høyere eller lavere.

Så fortsetter ferden til privathusene som ligger bak leiegården, men disse er vanskelige å orientere seg i. Derfor er det viktig å stanse ved de kart og plansjer som henger på veggen i det første rommet til høyre etter inngangen, for å orientere seg før oppdagelsesreisen begynner. Til sist kommer vi til et huskapell med en helligdom til de to martyrene som kirken er oppkalt etter. Og det som slår oss, er at kulten av de to martyrene Johannes og Paulus – begge soldater – også begynte i den private sfæren; senere flytter den opp og ut i det offentlige rom.

Leiegårder som kan besøkes med spesiell tillatelse, finner vi under kirken S. Anastasia (like ved Circus Maximus) og S. Paolo alla Regola (nær Campo de' Fiori). Men her er det ikke noe tilbake av utsmykking eller gjenstander. Bedre er det å prøve under S. Lorenzo in Lucia (på Piazza San Lorenzo in Lucina like ved Via del Corso). Her er det omvisning hver formiddag, forhåndsbestilling kreves ikke, det er bare å møte frem, og en guide innfinner seg. Her befinner vi oss i en stor og kvadratisk *insula* fra keisertiden, trolig 3. århundre, og her er mye å se fra det som har vært grunnetasjen. Vi går rundt i gamle butikker og verksteder, eller kneiper og restauranter.

Hva privathus angår, er det to eksempler som er lett å besøke.

Utgravningene under S. Pudenziana fører oss 9 meter under kirken og hele 15 meter under dagens gatenivå i Via Urbana (*Vicus*

Patricius i gammel tid) og viser oss et privathus – *domus* – fra tidlig keisertid.

Her er det ikke alltid mulig å komme ned, grunnet oversvømmelser, men muligheten er vel verd å undersøke. Det er et konglomerat av strukturer vi finner, men seks værelser tilhørende den gamle villaen er lett gjenkjennelig. Den stammer fra tidlig keisertid. Her er små biter av gulvmosaikker å se, men det mest interessante er en sjelden type gulvbelegg som ligger i et gårdsrom og som kalles med det greske navnet «lithostraton»: Marmorbiter av forskjellig farge er plassert i et variert mønster. For øvrig ble de øvre deler av huset ombygget da det ble reist et bad over dette i senere tider (kalt *Thermae Novatii*). Kirken er bygd inn i dette badets søylehall, rundt 410 e.Kr. Mosaikken i apsis regnes for å være en av de eldste i det kristne Roma. Den kirkelige tradisjon hevder at privathuset under tilhørte en viss senator Pudens, men hans eksistens betviles av mange. Kirken er viet minnet om hans datter Pudentiana, som igjen er en usikker historisk størrelse.

S. Cecilia i Trastevere har mye å by på.

En krypt fører oss til et stort privathus fra keisertiden (nedgang til venstre for inngangen, her er både guidebøker og suvenirer til salgs). Huset ble oppdaget under arbeider i 1899. Igjen er det tale om flere bygg som er blitt endret og omformet gjennom lang tid, og som det ikke alltid er like lett å orientere seg i. Men det er flere trekk ved stedet som peker mot at vi er kommet inn i en gammel småindustrizone, så typisk for denne bydelen, for her er tydelige rester av et garveri. Vi finner også et huskapell – et *lararium* – med et relieff av gudinnen Minerva. Stedet er litt av et antikvarium slik vi finner det i dag, for her er utstilt funngjenstander fra flere århundrer. Den neo-bysantinske krypten under hovedalteret er av moderne dato. Tradisjonen hevder at dette var huset der martyren Cecilia ble henrettet i sitt hjem (kvalt i badet).

Slik kan man fortsette på kryss og tvers under dagens bybilde. Det er forbausende mange steder som lar seg beøke, likevel er disse bare et utvalg av alle de hemmeligheter som venter på fremtidens arkeologer og eventyrere. Moderne håndbøker over *Roma Soterranea* er å få kjøpt mange steder i byen (på Kapitol, ved Forum,

i museene), men ingen av disse kan erstatte selvsyn. Det er byen under byen som bringer oss i nærkontakt med de gamle, mens monumentene over er uttrykk for politisk og religiøs historie. På steder som disse blir deler av litteraturen levende. Vi forstår bedre hva forfattere som Martial, Juvenal og Horats skriver om, den hverdagen som var deres og byen de var så oppslukt av.

Ingen av de andre antikke storbyene har noe lignende å oppvise. I Athen er det i forbindelse med den moderne undergrunnsbanen at vi kommer ned til gamle hus. I Antiokia må vi nøye oss med det som står i museene. I Alexandria er jakten på skattene under jorden i full gang, men svært beskjedne i sammenligning med det Roma har å oppvise.

Vi kommer tilbake til hus og leiegårder når vi skal begi oss på leting etter de gamle huskirkene i Roma. For mange av de stedene vi allerede har besøkt, er knyttet til helgennavn som antyder et tidlig kristent nærvær i byen.

Keisertid

Vendepunktet i Romas historie er den unge Caius Octavius, også kalt Octavianus, som ble Julius Caesars arving og Romas første keiser. Han innleder en ny tid for byen som for imperiet. Keisertiden (31 f.Kr.–330 e.Kr.) blir storhetstiden for rikshovedstaden, noe vi ser tydelige spor av i det offentlige rom, for her står mye tilbake av de monumentene som feiret byens verdenshistoriske posisjon. Det er særlig vannforsyningen, import av mat og luksusartikler, bad og teatre, samt mange nye templer som preger denne etappen av Romas historie. Aldri har antikken sett maken til by, og innbyggertallet sveller opp til godt over en million.

Keisertidens Roma ligger ikke bare opp i dagen, slik besøkende er vant til å se det. Under byen venter det på oss utallige hemmeligheter fra denne rike perioden, det være seg fra den offentlige eller private sektor. Vi finner spor av Augustus over hele byen, han som ble selve overgangsmekanismen fra republikk til keiserdømme. Hans etterfølgere har også preget byen, og et navn som Nero er godt synlig i landskapet.

Keisertidens Roma preger fortsatt bybildet. I det historiske sentrum vandrer vi gjennom restene av det som var antikkens suverent største metropol, med over én million innbyggere. Bildet viser keiserfora (til venstre), Forum Romanum (til høyre) og Colosseum. Til venstre for kirkens kuppel ser vi Coelio-høyden, til høyre Palatin, hvor keiserpalassene ligger.

Det er villaer, teatre, brannstasjoner, cisterner og nye kultsteder vi skal oppsøke. Det underjordiske Roma er særdeles rikt på minnesmerker fra denne storhetstiden, en tid som samtidig påførte provinsene mye utarming og direkte plyndring. Keisertidens Roma er nemlig antikkens største konsumator, dit førte alle veier, og hit søkte folk fra hele riket. Her skulle massene bispises og underholdes.

Byen brant mange ganger, og vi finner spor av slike katastrofer mange steder. Samtidig er det keisertiden som ser de største religiøse fornyelsene. Byen ved elven Tiber blir langsomt mer orientalsk i sin religiøse orientering, noe keiserdømmet selv vitner om.

Historiske begivenheter

27	Octavian får tittelen Augustus og regjerer til 14 e.Kr.
17	<i>Ludi saeculares feires i Roma: En ny tid er opprunnet</i>
14–37	Tiberius
ca. 30	Jesus korsfestes
38–41	Caligula
41–54	Claudius
43	Claudius invaderer Britannia
54–68	Nero
64	Den store bybrannen, de kristne blir syndebukker
66–73	Krigen mot jødene
68–69	Firekeiseråret: Galba, Otho, Vitellius, Vespasian
69–79	Vespasian
71	Pest og brann i Roma
79–81	Titus
79	Vesuvus utbrudd
80	Colosseum innvies; Jupitertemplet på Kapitol brenner
81–96	Domitian
96–98	Nerva
98–117	Trajan
117–138	Hadrian
122	Bygging av Hadrians mur
138–161	Antoninus Pius
161–180	Marcus Aurelius
180–192	Commodus
192–193	Borgerkrig
193–211	Septimius Severus
211–217	Caracalla
218–222	Elagabal
238–244	Gordian III
250	Første systematiske kristenforfølgelse under Decius
257–258	Forfølgelser under Valerian
270–273	Aurelian; bygger murene rundt Roma (<i>Le mura aureliane</i>)
283–284	Carinus
284–305	Diokletian og Maximian; tetrarkiet opprettes (et firekeiserdømme)
303–305	Den store forfølgelsen av kristne
306–312	Maxentius; faller i slaget ved Pons Milvius (<i>Ponte Molle</i>)

Viktige bygninger

- 29 templet til Divus Julius innvies, likeledes Curia Julia
- 28 templet til Apollon på Palatin innvies; Augustus' mausoleum påbegynnes
- 27 Pantheon innvies; Octavianus får tittelen Augustus
- 26 Saepta Julia innvies på Marsmarken
- 25–12 Agrippa bygger bad på Marsmarken
- 22 tempel til Jupiter Tonans på Kapitol
- 14 Vestatemplet brenner og restaureres
- 13 Cryptus Balbi og Marcellusteatret innvies
- 10 Horologium Augusti; obelisker stjeles fra Egypt: en til Horologium og en til spina på Circus Maximus
- 9 Ara Pacis innvies
- 8 Cohortes Vigiles organiseres rundt om i byen
- 7 Roma organiseres i fjorten regioner; Tiberius restaurerer Concordiatemplet på Forum
- 2 Forum Augustum innvies med tempel til Mars Ultor; Neumachia Augusti bygges i Trastevere
- 3 e.Kr. Augustus' hus brenner
- 6 Kastor og Pollux-templet på Forum restaureres av Tiberius
- 12 Basilika Julia brenner og ombygges
- 14 Tiberius påbegynner Templum Divi Augusti; bygger palass på Palatin (Domus Tiberiana)
- 21–23 Castra Praetoria bygges
- 27 Mons Caelius brenner
- 37–41 Gaius Caligula utvider Domus Tiberiana; Circus Gaii et Neronis påbegynnes i Vatikanet; obelisk hentes fra Egypt og settes på spina
- 38 akveduktene Anio Novus og Aqua Claudia påbegynnes
- 41–54 keiser Claudius setter opp en forgylt statue av Livia i templet til Augustus
- 47 Aqua Claudia fullføres
- 49 Romas Pomerium utvides
- 52 Anio Novus ferdigbygges; Aqua Claudia innvies
- 59 Macellum Magnum på Coelium
- 60 Neros bad og gymnasium på Marsmarken
- 62 tempel til Claudius
- 64 den store bybrannen ødelegger Neros Domus Transitoria
- 64–68 Domus Aurea; kolossus av Nero; Stagnum Neronis; store restaureringer etter brannen
- 69 man begynner å demontere Domus Aurea; Jupitertemplet på Kapitol brenner
- 69–79 Vespasian begynner gjenreisning av Jupitertemplet; Colosseum påbegynnes; Claudianum fullføres; Colossus Neronis omformes til Colossus Solis
- 71 Templum Pacis påbegynnes
- 75 Pomerium utvides; Templum Pacis innvies
- 79–81 Titus begynner å reise Templum Divi Vespasiani på Forum og bygger nye termer
- 80 Colosseum innvies; Titus' termer innvies; stor bybrann herjer Marsmarken og Kapitol
- 81–96 Domitian bygger nytt palass på Palatin; Titusbuen; store restaureringer etter brannen; gladiatorsskole bygges ved Colosseum; nytt Stadium og Odeion på Marsmarken;
- 89 Jupitertemplet gjeninnvies
- 91 Domitians rytterstatue på Forum
- ca. 92 Domus Augustana på Palatin står ferdig
- 97 Nervas Forum står ferdig
- 98–117 Trajan restaurerer gammelt og bygger nytt: Aqua Traiana, Arcus Traiani, Theatrum Traiani
- 104 Trajan bygger termer over Domus Aurea
- 112 Basilica Ulpia innvies
- 113 Trajans Forum innvies; Colonna Traiani
- 117–138 Hadrian restaurerer og bygger nytt: Templum Divi Traiani, Aethnaeum; Pantheon bygges om etter brann
- 121 vestibylen til Domus Aurea omformes og plattformen legges til Templum Veneris et Romae
- ca. 128 Colossus Solis flyttes ned til Colosseum
- 135 templet til Venus og Roma står ferdig
- 138–161 Antoninus bygger Novatius' bad
- 139 Hadrians mausoleum fullføres
- 141–143 tempel til Antoninus og Faustina på Via Sacra
- 145 templet til Divus Hadrianus innvies
- 161–180 Marcus Aurelius reiser Columna Antonini Pii, Arcus Divi Veri
- 180–193 Commodus reiser templet til Divus Marcus; Colossus Solis endres til å fremstille Commodus som Hercules
- 183 Commodus' termer

- 191 bybrann herjer
 193–211 Septimius Severus restaurerer og bygger mye nytt: en ny fløy av Domus Augusta, Castra Nova Severiana Equitum Singularium, Forum brolegges på nytt, nye termer
 197 Domus Lateranorum står ferdig
 204 Arcus Septimii Severi på Forum Boarium
 211–271 Caracalla bygger Via Nova
 216 Caracallas termer
 217 Colosseum brenner
 218–222 Elagabal fornyer det sessoriske palass, bygger Amphiteatrum Castrense og Circus Varianus; kulten av Dea Virgo Caelestis innføres til Roma; nytt tempel på Palatin
 222–235 Severus Alexander restaurerer offentlige bygg
 252 Decius' bad
 262 Arcus Gallieni
 270–275 Aurelian utvider Romas pomerium
 271 de aurelianske murer påbegynnes
 273 Templum Solis
 276–282 Probus fullfører de aurelianske murene
 283 ny bybrann
 284–305 Diokletian restaurerer etter brannen; fornyer Forum Romanum
 303 Vicennaliasøylen reises på Forum
 305–306 Diokletians termer på Kvirinalet
 306–312 Maxentius bygger nye bad til Domus Augustana, påbegynner en ny basilika langs Via Sacra, reiser høyden på de aurelianske murer, bygger et rundetempel på Forum til minne om sin sønn Romulus

Augustus, den store byfornyner

*Jeg bygde senatshuset (curia),
 templet til Apollon på Palatin
 og templet til den guddommelige Julius ...*

Jeg restaurerte Kapitol og Pompeius' teater.

Jeg restaurerte akveduktene.

Jeg fullførte Forum Julium.

Jeg restaurerte 82 templer viet til gudene.

Jeg bygde templet til Mars Ultor og Forum Augustum.

Jeg bygde et teater ved siden av templet til Apollon.

Jeg restaurerte Via Flaminia og alle broene.

(Augustus' testamente, kap.19–20)

Keisertidens Roma er keiser Augustus' verk.

Dette er ingen overdrivelse å hevde, og ordene vi nettopp har sitert fra hans berømte testamente (*Res Gestae*), er ikke skryt. Han omformet byen på mange måter, slik han også gjorde det med den romerske stat. Roma før og etter Augustus er to forskjellige størrelser. Han fant en by av tuff og murstein og etterlot seg en by av marmor og travertin. Ingen enkeltperson har i den grad satt sitt preg på noen by som Augustus gjorde i Roma. Opplysningene han gir i sitt testamente er dessuten ikke uttømmende, det vet vi fra andre kilder. Men de gir en smakebit på dette eventyret, førti års regjeringstid, en epoke som endret staten like mye som byen.

Denne fortjener spesiell omtale, selv om vi i dette kapitlet ikke beveger oss under jorden, men ser på monumentene over og sider ved byens liv.

Inspirasjonen til all denne praktken kommer østfra, hovedsakelig fra Alexandria. Der fikk han erfare hvordan et monarki tok seg ut. Der fikk han smak på marmor i alle utgaver. Der fant han en velregulert by. Der så han hvor kosmopolitisk en hovedstad kunne bli, med alle folkeslag og tungemål. Der ble hans romerske kall styrket av det eksemplet som Alexander den store gav, og inspirasjonen til å skape et verdensrike ble intensivert.

Men hans adoptivfar Julius Caesar hadde også vært der og blitt påvirket av de samme faktorene, det ser vi tydelig av våre litterære

kilder så vel som av de monumentale. Han iverksatte store arbeider i Roma, restaurerte og forskjønnet byen. Men attentatet 15. Mars 44 f.Kr, satte en stopper for det hele, skjønt bare midlertidig. For hans unge grandnevø Gaius Octavius, bedre kjent som Octavian, sønn av Caesars' niese Atia, tok opp arven og fullførte det Caesar hadde påbegynt.

Akkurat hva diktatoren ville da han ble myrdet i senatet, er like uklart i dag som for to tusen år siden. Ville han la seg utrope til konge og blir en monark lik de greske kongene som etterfulgte Alexander – eller en farao etter egyptisk modell? Ville han nøye seg med å forbli diktator på livstid og herske med utvidede fullmakter? Det som er sikkert, er at hans unge slektning gjennomførte det alt sammen, både det sakrale og det politiske, langsomt og sikkert – men på sin egen måte.

Et av værelsene i Augustus' hus. Romas første keiser bygget ikke et nytt palass, men bodde i en patrisiervilla på Palatin. Utsmykningen er svært elegant, og de værelsene som er tilgjengelige for publikum, viser oss hvordan de rike levde, de få som var medlemmer av et aristokrati som eide hele Italia.

Octavian var nemlig adoptert sønn ifølge Caesars testamente. Han hevnet ikke bare diktatorens død, men endret på alt hva republikken hadde stått for. Han var et politisk vidunderbarn som klarte å manøvrere seg gjennom den ene konstitusjonelle floken etter den andre. Han hadde også evnen til å knytte til seg dyktige medarbeidere, folk som ikke bare var lojale, men også begavede, som Agrippa og Maecenas, Livius, Vergil og Horats. Han hadde dessuten en mektig alliert i sin annen hustru, Livia Drusilla. Tross dårlig helse regjerte han i førti år, men hadde ikke arvinger til å overta etter seg. Roret overtok hans adoptiv sønn Tiberius, sønn av Livia fra hennes første ekteskap. Og med det var det ingen vei tilbake til republikken.

Monarki ble hva de fikk, men dette var kamuflert som principat (Augustus var republikkens første mann, *princeps*). Rettere sagt er det et guddommelig monarki av fororientalsk snitt som ble løsningen i keisertidens første århundre. Tittelen *Augustus* ble egen navn og Caesar blir tittel: Fra 27 f.Kr. av er han både Caesar og Augustus, og andre titler følger i rask rekkefølge. De viktigste av disse er ikke de som har religiøse overtoner, men de rent politiske: Stillingen som *imperator* over rikets legioner er nøkkelen til hans makt, og den beholdt han livet ut. Etter lange år med borgerkrig og proskripsjoner var senatet blitt utskiftet i sin sammensetning og svært samarbeidsvillig.

Augustus utvidet dessuten riket i alle retninger: syd og nord, øst og vest. Det var et annerledes verdensrike han overlot ettertiden ved sin død enn det han hadde overtatt i 31 f.Kr.

Augustus hadde et motto for sin gjerning, et som er blitt berømt for all ettertid: *festina lente* – il langsomt. Alt han gjør, krever sin tid, men er like fullt resultat av en målbevisst streben etter en ny konstitusjon og et nytt Roma. Men det guddommelige monarki han innførte på romersk grunn, kunne ikke få orientalske former. De måtte være romersk, tuftet på byens eldste tradisjoner. Han er guddommelig monark, liten tvil om det, men på en langt mer indirekte måte enn den vi finner lenger øst. Han dyrkes aldri alene, men sammen med gudinnen Roma, skjønt han var liberal overfor grekerne og orientalerne når de ville tilbe ham. Men på hjem-

Augustus' portrett endrer seg ikke gjennom hele hans førtiårige regjeringstid. Han fremstår alltid som ung og dynamisk. Nøkkelen til hans politiske posisjon var at han ble Julius Caesars arving. «Augustus» er en tittel som antyder at han er mer enn bare et menneske, og denne arvet alle hans etterfølgere. I virkeligheten innførte han et guddommelig monarki i Roma, inspirert av Alexander den store og hans etterfølgere.

mebane måtte han gå varsomt frem.

Alt dette synliggjøres når vi besøker det hjørnet av Palatin hvor han bodde. For her møtes byens legendariske fortid med en nåtid i forvandlingens tegn.

Augustus var altfor forsiktig til å bygge et palass for seg selv, skjønt han godt visste hvordan de så ut. Selv nøyde han seg med å flytte inn i en patrisiervilla på Palatin, en av mange. Denne

kan vi besøke med spesialtillatelse. Huset ligger på nedsiden av denne høyden, godt skjermet mot vindene fra nord. Her er utført store restaureringer av utsmykningen i moderne tid, og flere av værelsene er eksempler på romersk eleganse. Like fullt er det et beskjedent sted i sammenligning med de prangende palassene fra keiserne etter ham – Domus Augustana – som ligger like ved. Selv om bare skelettet står tilbake av disse, etterlater de liten tvil om den prakt som den nye styreformens førte med seg, helt i tråd med byens nye utforming under monarkiet (vårt ord «palass» kommer fra Palatin).

Med andre ord er det symboler og hentydninger han spiller på, indirekte og tradisjonelle former heller enn utfordrende og nye.

Men det spesielle ved Augustus' bolig på Palatin er ikke huset selv, men dets beliggenhet. For det den første romerske keiser i vir-

keligheten gjorde, var å flytte opp til Romas første konge – Romulus. Aventin er jo stedet der denne bygde og befestet sin by, det aller eldste Roma. Og romerne holdt minnesmerket om dette ved like ved å se til at noen gjeterhytter fortsatt sto der i det sakrale hjørnet like nedenfor templet til Magna Mater. Arkeologien har dessuten avdekket andre spor av gammel bosetning her oppe, og vi finner et par cisterner like ved siden av Romulus' hytte. Flere spor av den eldste bosetningen er dessuten å finne i Palatins antikvarium, museet som ligger midt i keiserpalassene lenger borte og hvor man ser rekonstruksjoner av de gamle hyttene (som i museet ute i EUR).

Her – på gammel grunn og i godt selskap – er det at statens første borger og republikkens redningsmann slår seg ned. Han kaller seg *princeps* (derav vårt «prins»), byens og statens fremste borger, nummer én blant likemenn, den som angivelig gjenreiser republikken etter alle krigene og utrenskningene i overklassen. Men han er ikke den eneste som slår seg til her oppe, her flytter også Apollon opp, for Augustus reiser et stort og ufattelig kostbart tempel til denne greske guden vegg i vegg med sin egen bolig. Det er viet til Apollon Actianus – Apollon fra Aktion i Epeiros i Hellas – til minne om seiren over Antonius og Kleopatra, den som satte en endelig stopper for borgerkrigene og gjorde den unge Octavianus til enehersker.

En annen patrisiervilla som ligger like overfor Augustus eget hus, tilskrives vanligvis Livia. Denne er lettere tilgjengelig for besøkende, og det er de offentlige deler av huset vi får besøke: spisestaler som er rikt dekorert av tidens fremste kunstnere. Her er veggmalerier av stor verdi, fullt på høyde med de vi kjenner fra Livias villa ved Prima Porta, og som nå er å se i nasjonalmuseet ved Termini (Palazzo Massimo). Livia kom fra en patrisierfamilie – klaudierne – som var like ansett som julierne, en av de få som utgjorde Romas overklasse, de som eide alt og som hadde all makt og kunnskap.

Hva byen selv og dens profil angår, er det egentlig fritt frem for den nye herskeren. Augustus skal fra nå av vise all verden hvordan imperiets hovedstad skal se ut.

På Forum bygger han ferdig adoptivfarens nye forum og curia, ikke minst templet til den guddommelige Julius, det som satte Augustus i en særstilling blant alle dødelige og gav ham rett til å kalle seg sønn av den guddommelige Julius – *divi filius*, slik vi ser det på myntene og i alle offentlige innskrifter. Forum omformes på denne måten fra å være et politisk sentrum til å bli et monument over den nye styreform. Stedet er ikke lenger et politisk sentrum, så mye er klart for alle, men dette bøtes på med desto mer prakt. For Augustus, statens *princeps*, er den eneste som kan garantere for fred og hindre nye borgerkriger, noe alle var like klar over. Seriose forsøk på å styrte ham er det heller ikke tale om i løpet av hans lange regjeringperiode, tiden var overmoden for noe nytt.

På Marsmarken bygges det også flittig: templer, bad, mindre helligdommer, teatre. Det samme gjelder Aventin og Kvirinalhøyden, om enn på en mindre skala. Marmor fraktes inn i byen fra alle deler av riket, håndverkere og kunstnere arbeider overtid, og arkitektene boltrer seg i stadig nye oppdrag. Ikke minst må livsviktige midler som mat og drikke skaffes til veie. Vann er kanskje det viktigste av alt, og et stortilt arbeide på å reise nye akvedukter – vannledninger – iverksettes: *Aqua Julia* og *Aqua Virgo*.

Ett aspekt ved denne omformingen som er viktig i vår sammenheng er selvsagt den praktiske organisering av byen som Augustus gjennomførte i årene 8–7 f.Kr. For Roma var nå så stor at den gamle inndelingen i regioner (fire i tallet) som man hadde levd med gjennom hele republikken, måtte avløses av noe langt mer tidssmessig. Byen lot han derfor inndele i hele fjorten regioner, med hver sin administrasjon, mat- og vannfordelingssystem, underdivisjoner, magistrater, politi, brannvern, osv.

Regionene bærer navn etter både geografiske og sakrale forhold. Listen ser slik ut:

Regio I het *Porta Capena*, Regio II *Caelimontium*, Regio III *Isis et Serapis*, Regio IV *Templum Pacis*, Regio V *Esquiliae*, Regio VI *Alta Semita*, Regio VII *Via Lata*, Regio VIII *Forum Romanum*, Regio IX *Circus Flaminius*, Regio X *Palatium*, Regio XI *Circus Maximus*, Regio XII *Piscina Publica*, Regio XIII *Aventinus*, Regio XIV *Transtiberim*. Dette siste er viktig siden det viser at den nye

Fragment av et veggmaleri i Augustus' hus. Det viser guden Apollon som spiller lyre. Augustus knyttet seg nært opp til Apollon: Han vant over Antonius og Kleopatra ved Apollonhelligdommen i Aktion i Hellas (dagens Preveza) og reiste et prakttempel til hans ære vegg i vegg med huset på Palatin.

drabantbyen på andre siden av Tiber nå ble organisert på samme seriøse grunnlag som alle de andre.

Veier, vann, mat, offentlige bygg – overalt har Augustus etterlatt seg spor i byen. Å gå i Augustus' fotefar er ingen vanskelig oppgave i dagens Roma, vi finner ham overalt. Et par steder må fremheves fordi disse er lett å oppsøke og står sentralt i hans dynastiske historie.

På Marsmarken kommer vi lett over monumenter som på en spesiell måte er knyttet til hans gjerning: soluret langs Via Lata (Via del Corso), fredsalteret (*Ara Pacis*) som var del av dette og som ble flyttet nær elvebredden på 1930-tallet, og sist, men ikke minst, mausoleet som Augustus lot reise for seg selv og sine etterfølgere.

Fredsalteret er stedet der vi ser ham avbildet i et monument som markerer den *pax romana*, romerske fredstilstand, som vi forbinder med Augustus, og som varte i flere hundre år, ikke bare i Roma og Italia, men over hele verdensriket. Fredsalteret er reist til minne om at krigen utenfor Italia er vunnet og at ingen fiender

kan true riket. Den beste måten å illustrere dette på er ved å bygge et stort minnesmerke i form av et utendørs alter, med usedvanlig rik og vakker utsmykning. Her har tidens fineste kunstnere vært på ferde, de oppviser en ferdighet i det vi kan kalle en «klassisistisk stil» som på mange måter fører tankene mot det klassiske Hellas og kunsten fra storhetstiden der. Parallellen er tilsiktet, for Augustus tilstreber en klassisk kunst, akkurat som Alexander den store hadde gjort det før ham.

På en bred og storslått frise ser vi ham og hans familie i ferd med å ofre. Selv har han trukket sin toga over hodet som et tegn på fromhet overfor gudene. De andre fra hans samtid følger eller går foran, og det er vanlig å gjette seg frem til hvem som er hvem. Er det Livia vi ser like bak? Eller er det datteren Julia som går der med sønnene Lucius og Gaius, de som døde unge og ikke fikk etterfølge keiseren? Hvem av dem er Agrippa? Maecenas leter vi forgjeves etter, han var død da alteret ble reist. Dette er et panel fra de siste årtier før vår tidsregnings begynnelse. Det viser en ny tid i symboler og ansikter, planter og dyr illustrerer den begivenheten de alle hadde feiret et par år tidligere, da de sang og spilte til det nye sekels begynnelse. Horats' *Carmen Saeculare* er blitt stående som et litterært monument over optimismen som rådet den gang, og som både historikeren Livius og poeten Vergil berømmet i sine udødelige verk: historien om byens vekst og eposet om byens legendariske aner, de som kunne tilbakeføres til heltene fra Troja (Aeneas i særdeleshet).

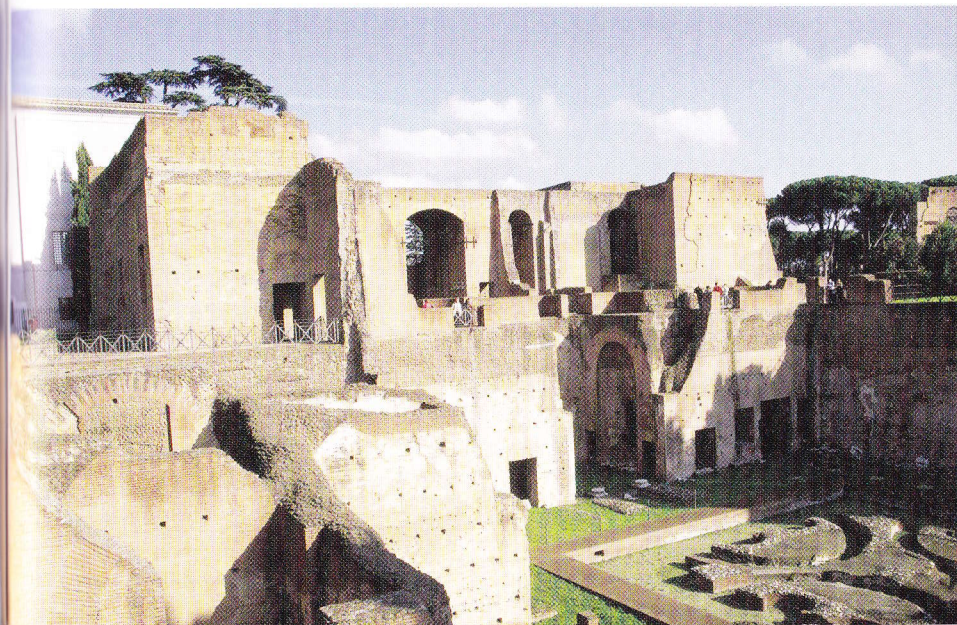
Soluret han reiste ved Via Lata, vitner om samme tankegang, men fra en astronomisk og matematisk vinkel. For fredsalteret var en del av dette: På keiserens fødselsdag, 23. september, pekte obeliskens skygge mot Ara Pacis og hele det verdenshistoriske tablå som utfolder seg der. Augustus og hans romerske fredstilstand er blitt mål og sentrum for et naturens spill, et kosmisk mysterium. Han og hans regjeringstid er ikke bare historiens, men hele verdens midtpunkt.

Et besøk i keisersalen i Palazzo dei Conservatori på Kapitol fører oss også til Augustus. For han er representert ved to kjente bys-

ter i marmor som fremstiller ham slik vi finner ham på myntene: evig ung, idealisert, klassisk i sin skjønnhet. Slik var det offentlige bildet av fedrelandets far – *pater patriae*, nok en ærestittel som ble ham til del. Livia er å se like ved, ikke den gamle heksen vi kjenner fra Robert Graves romaner, men en nobel og sterk kvinne som var avgjørende for at han skulle lykkes i sin gjerning. Denne kunsten er viktig. For keiseren var allestedsnærværende i det offentlige som private rom, takket være de utallige statuer og byster som ble satt opp rundt om i byen, og som myntene reflekterer. Augustus' portrett endrer seg aldri: det er det samme gjennom alle de førti årene han regjerte, noe annet har vi ikke. Men litteraturen beskriver ham annerledes, slik vi finner det hos Suetonius (hvor beskrivelsen av den aldrende keiser minner mer om en tistel enn en klassisk gudekonge).

Rundt omkring ham står etterfølgerne i keiserpurpure, dynasti etter dynasti. Det han selv innledet, var kanskje ikke det beste, skulle det vise seg, og med Neros selvmord døde det ut. Da hadde

Bildet viser ruinene av palasset som Domitian bygget på Palatin, og som forble keiserresidens gjennom resten av antikken. Det dreier seg om et enormt anlegg, i skarp kontrast til Augustus' beskjedne bolig. Utviklingen sier oss noe om keiserdømmets sterke posisjon hundre år etter Augustus.

Roma gjennomlevd et sørgelig kapittel av keiserdømmets historie, grunnet unge og uerfarne herskere. Men så lysner det, og etter flavierne finner vi de gode keiserne, de store adoptivkeiserne som de kalles: Trajan, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, de som skrev det største kapitlet i keiserdømmets historie. Men vi finner også ansikter fra en mindre gloriøs tid, brutale og hårde ansikter som Caracallas, engstelige ansiktstrekk som hos Decius, eller rene masker, som hos noen av soldatkeiserne.

Augustus kommer altså godt fra det hele.

Og det gjorde Roma også.

Sett under ett er det kanskje tillatt å si at Alexander og Kleopatra vant den politiske striden om overherredømmet i middelhavsverdenen. Men det ble en romersk aristokrat som gjennomførte deres planer. For uten å ha disse to skikkelsene i bakgrunnen, blir Augustus en gåtefull politiker. Hva Kleopatra angår, er det ikke så mye hennes person og forholdene til Caesar og Antonius som teller i vår sammenheng. Det er heller det faktum at hun døde som den siste farao av Egypt, og at hennes by Alexandria, grunnlagt av Alexander, har inspirert Augustus. Et tegn på dette er de obelisker han førte hjem, og som han satte opp som pryd rundt om i byen, ikke bare som viser i soluret, men også på andre offentlige bygninger. Selv om romerne vant den militære striden mot de orientalske kongehusene, var det til syvende og sist disse som bidro til å omforme Roma og gi staten en ny start. Obeliskene vitner om dette. De peker ikke bare mot himmelen, men like meget mot det historiske faktum at øst og vest møttes i Augustus' program, akkurat som de hadde gjort det under Alexander.

Keiserdømmet varte helt til barbarene avsatte den siste romerske keiser i 476 e.Kr. Ironisk nok bar han navnet Romulus Augustulus.

Vi tar med dette farvel med Augustus, om enn ikke med hans dynasti, og begir oss på leting etter noen av de spor de har etterlatt seg under jorden. Disse er ikke mindre interessante enn de vi fant oppe i dagslyset.

Brannstasjonen i Trastevere

Augustus delte byen inn i distrikter og kvarterer.

Han plasserte dem under kontroll av magistrater

som årlig ble trukket ut ved lodd,

og inspektører som sto ansvarlig overfor lokale folkevalgte.

Han organiserte stasjoner med nattevakter

som skulle fungere som brannmannskap

når det trengtes.

(Suetonius Tranquillus: «Keiserbiografier: Augustus»)

Brannstasjoner var altså del av den nyorganisering av Roma som Augustus gjennomførte. Det ble innført en stasjon for to regioner, altså 7 i alt. De het *Vigiles Cohortes*. Samtidig ble det opprettet en politistyrke, *Cohortes Urbanae*, som patruljerte byen om dagen. Disse var organisert på en lignende måte.

Branner var selvsagt et stort problem i en så overfylt og tett-pakket by som Roma. Her bodde langt flere mennesker enn arealet tillot, og de bodde i høyden, oppå hverandre, som vi har sett i kapitlet om leiegårdene. Bybranner får vi høre om mange steder i våre kilder, og flere av disse ødela store deler av byens private og offentlige rom. Vi har allerede nevnt noen av disse, og kommer tilbake til flere senere. Branner var en svært stor trussel mot byen, for det var mye brennbart materiale i både hus og templer, siden treverk var en viktig del av konstruksjonene. Dessuten er Roma hjem søkt av mye lyn og torden, særlig i den varme årstiden.

I en leiegård hadde man en del primitivt brannslukningsutstyr som for eksempel bøtter med sand, matter og annet som kunne kvele ilden. Men vann var et større problem siden det måtte fraktes utenfra, fra nærmeste fontene, med mindre man var så heldig å ha en slik på gårdsplassen nede. Branner ble dyrt i tillegg til at de var en stadig trussel mot folks liv og helse. Det forbauser oss derfor ikke at problemet med brann måtte tas alvorlig på en helt annerledes måte enn det hadde vært i republikkens dager.

For da var Romas brannkorps i private hender. Det var ved å drive et slikt privat brannkorps at multimillionæren Marcus Crassus skapte sin enorme formue. Det gjorde han på den måten at

«Brennende palass i Roma», maleri av Pierre-Jaques Antoine fra 1769. Bybranner var vanlige, og vi kjenner en rekke slike. Størst var den i 64 e.Kr., under Nero, da store deler av byen ble ødelagt. Det er i forbindelse med denne at de kristne ble fokusert for første gang. De ble utpekt som ildspåsettere og straffet deretter.

hver gang et hus brant, kom hans brannvakter til stedet. Men de begynte ikke slukkingen før eieren av huset hadde solgt det til han som eide brannkorpset – Marcus Crassus, multimillionær. Gjenoppbygging var et lukrativt foretak som gikk til entreprenører i byen og som gjorde at branner alltid var nyttige for noen. Verdien steg, og det nye huset kunne selges til mange ganger den prisen eieren hadde gitt for det, eller som det hadde kostet å bygge det i første omgang.

Dette blir det slutt på under imperiet. Staten overtar ansvaret for brannvesenet, som den også gjorde for de fleste andre goder i byen. Roma var langsomt i ferd med å bli en tryggere by å bo i. Det kunne man ikke minst takke bykohortene for, politipatruljene som opererte i dagslys. Men tryggere ble det også om natten, for brannkorpene fungerte samtidig som politi når bykohortene hvilte.

Vi er så heldige å ha restene av en brannstasjon, og denne er lett å besøke dersom man henvender seg til de kommunale myndigheter (ring 060606). Disse oppgir et tidspunkt da en guide vil komme og slippe oss inn, inngangspengene er minimale. Dette er en ekspedisjon som anbefales på det varmeste. En annen side ved ekspedisjonen som gjør den særlig interessant, er at vi skal til Trastevere, den fjortende og siste region i Augustus' skjema, satelittbyen på den andre siden av Tiber, byen utenfor murene, innvandrenes og fremmedarbeidernes bydel fremfor noen, noe den fortsatt bærer spor av å være. Det er sletten ved foten av høyden Gianicolo (*Janiculum*) som var bebodd, den vi kommer inn i ved å krysse elven fra Isola Tiberina. Høyden selv var et eneste stort park- og hageanlegg, det samme gjelder Vatikanet (*Ager Vaticanus*) som var privat eiendom, prydet med villaer og store parker. Disse lå utenfor Regio XIV inntil ca. 200 e.Kr.

Trastevere var altså et opplagt sted å slå seg ned for fremmede som søkte til rikshovedstaden, av mange grunner. Det er i perioden mellom 100 f.Kr. og begynnelsen på vår tidsregning at det er størst vekst å spore. Her fant de arbeid av forskjellig slag, noe som gjorde Trastevere til et utpreget arbeiderstrøk. Det var mye lossing i de store havneanleggene nedover langs elvebredden, og de mange møllene i regionen vitner om at kornet fra Egypt og Nord-Afrika ble malt her og så transportert videre til de andre regionene. Her var også mye småindustri, verksteder for håndverk: keramikkproduksjon, steinhuggere, gravører, møbelsnekkere. En beryktet spesialitet i denne bydelen var garvere som arbeidet med urin, noe som kunne fylle hele kvartaler med en ubehagelig odør, noe dikteren Martial omtaler i sine epigrammer. Den store mursteinsindustrien ved Vatikanet skaffet også arbeidsplasser til befolkningen her.

Her bodde man trangere enn i regionene på andre siden av elven, for dette er den fattigste bydelen, den sosialt laveste regionen av alle fjorten. Befolkningstettheten var nesten det dobbelte av den vi finner på Aventin og utenfor Porta Capena. For en innskrift fra 136 e.Kr. lister opp 22 kvarterer i Trastevere, et kvarter er det romerne kalte *vicus*, og som var regionenes underenhet, administrert av embetsmenn valgt av folket selv (*vicimagistri*). I sammenligning

med opplysninger fra de andre regionene er dette bevis på større befolkningstetthet enn ellers i byen. Regionskatalogene fra ca. 300 nevner at Trastevere hadde 150 *privathus* (*domus*) men hele 4405 leiegårder (*insulae*). Dette gir 0,38 *privathus* per hektar, noe som er unikt i bybildet. Dersom det altså var 22 *vici* i Trastevere, slik innskriften hevder, er det tale om 56 *insulae* og ca. 5 *privathus* per boligkvarter i denne regionen, noe som utgjør det laveste antall *privathus* og den høyeste konsentrasjon av høyblokker. I tillegg kommer opplysninger om 24 bakerier, et tall som også er lavest på regionsbasis, og som vitner om lav sosial status.

Hva står tilbake av det gamle Trastevere i dag, bydelen vi nettopp har beskrevet?

Praktisk talt ingenting, bortsett fra gamle husrester under noen av kirkene, helligdommen på Gianicolo, og andre fragmenter av et stort og levende hele.

Derfor er brannstasjonen i Via della VII Coorte en behagelig overraskelse. Den ligger i en sidegate til Viale di Trastevere, på motsatt side av kirken S. Crisogono.

Vi må 9 meter ned for å komme inn i de gamle lokalene, til det gamle gatenivået. Her står vi med ett i det som må ha vært et *privathus* ombygd til brannkaserne. For ved foten av trappen ser vi først restene av en fontene, til høyre en elegant inngangsportale og det som muligens er et huskapell (*lararium*). Nesten all den opprinnelige veggdekorasjonen er borte, men rester av mosaikkgulvet

I Via delle VII Coorte i Trastevere finner vi restene av en brannstasjon (kalt «Excubitorium»). Roma hadde syv slike, en ordning som gikk tilbake til Augustus. Et større brannkorps var knyttet til hver av disse. Brannfolkene kaltes «vigiles cohortes» og var ansvarlige for ro og orden om natten, samtidig som de kontrollerte kvartalene for mulige branner.

finner vi her og der, selv om ombyggingen til brannstasjon la nytt gulv over (i ribbensmønster). Det som må ha vært elegante værelser i et *privathus*, er satt til brannvaktens tjeneste, og vi finner lagerrom og noe som kan ha vært et kjøkken.

En monter ved foten av trappen viser oss fotografier av de grafitti og tegninger som arkeologene fant på veggene i inngangshallen da de oppdaget huset for hundre år siden, men som ble overført til bedre lokaliteter. Disse beviser over all tvil at det er en brannvakt vi befinner oss i. For her fant man mange personnavn, sammen med tegninger av utstyr og redskaper som ble brukt. De er beskrevet i de forklaringer som følger med fotografiene i monter. Stiger og rep sier seg selv. Det gjør også bøtter og spann, men vi skal merke oss at vannbøttene var innsmurt med tjære og ble kalt *vasa spartea*. Brannmatter hører også med. Det mest interessante er kanskje de pumper (*siphones*) som ble festet til vannrør i gaten og som har forsyrt brannmannskapene med vann som de fylte i bøttene og langet fra hånd til hånd. Tegningene på veggen er datert til 214–246 e.Kr., men bygningen kan ha vært brukt som brannvakt lenge før dette, skjønt det er usikkert når det ble bygget.

Det er altså her våre *vigiles* har tilbrakt utallige netter i tilfelle brann i Trastevere. Det dreier seg om et regionalt vaktrom, hovedstasjonen lå annensteds i byen. Vaktrommet kalles *excubitorium* på latin («et sted der vaktene holder til»), og vi vet at 500 mann var knyttet til hver underavdeling av byens vaktstyrke. Altså tjenestegjorde de i turnus, noen var alltid på vakt om natten. At hele vaktstyrken opererte samtidig, er det ikke tale om.

Dessuten fungerte de som natteravnere og må ha patruljert gatene etter mørkets frembrudd. I tilfelle bråk er de blitt tilkalt. Det lovløse Roma som kjennetegnet republikken, er et tilbaketrukket stadium, keiserne garanterte ro og orden så langt det var mulig. Med andre ord er det også en politivakt vi befinner oss i her nede. *Vigiles urbanes* må i tillegg til å redde liv fra flammene også hatt den utakknemlige jobb å lose de påseilte hjem, kanskje internere de voldssomme, arrestere tyver og ildspåsettere, lete etter mordere, skille slåsskjemper og kranglefanter, kanskje følge barn hjem som har gått seg bort – hele listen igjennom.

Bildet viser hvordan en moderne høyblokk er blitt fjernet for å gi plass til den frilagte brannstasjonen etter at denne ble oppdaget mot slutten av 1880-årene (den ligger 9 meter under det moderne betongtaket vi ser på bildet). Adgang etter henvisning fra de arkeologiske myndigheter. Inngangen er til venstre, i Via delle VII Coorte.

Ble Roma et tryggere sted å bo etter Augustus?

Sikkert.

Men helt trygg ble byen aldri, noe våre diktere også vitner om. Det var alltid med en viss risiko at man begav seg ut på nattelivet i en så stor by, hvor gatene ikke var opplyst, og hvor det var lett å smette unna. Gatnavn fantes ikke, og man måtte orientere seg etter kjente bygninger, som illustrert med denne fingerte samtalen:

«Hvor bor du?»

«I gaten som krysser den clivus på Eskvilin som løper forbi templet til Juno, i det huset som ligger på hjørnet av badet like ved kjøttmarkedet, i fjerde etasje».

Et viktig poeng for regionens vedkommende er dette: Trastevere hadde en annen religiøs sosiologi enn byen for øvrig, noe som særlig angår tidlig kirkehistorie.

Innvandrerne førte nemlig med seg sine egne guder, og her var helligdommer som vitner om hvor folk opprinnelig kommer fra. De orientalske gudene er mest iøynefallende: Dea Syria, Hadad, Jupiter Heliopolitanus og Sol Palmyrenae er noen av disse, og på Ager Vaticanus er det funnet helligdommer til Kybele og Isis. Men rundt vår tidsregnings begynnelse var her stor innvandring av jøder til Roma, grunnet så forskjellige faktorer som overbefolkning, hungersnød, krig (med stor tilgang på slaver) og så videre. Både filosofen Filon og historikeren Josefus nevner spesielt Trastevere i forbindelse med disse. Vi vet dessuten at hele 7 av Romas 11 synagoger lå her, og de reflekterer hvor i verden jødene som tilba her, kom fra. Der det var jøder, fantes det også kristne, og katakombene på Via Aurelia vitner om det samme.

De første kristne i Roma må ha vært arbeidstakere i denne regionen, virket langs havneanleggene, arbeidet i mursteinsfabrikkene ved Vatikanet, drevet håndverk av forskjellig slag. Her har de levd blant jøder og hedninger. Her er de blitt utskilt som egen gruppe, forskjellig fra de andre, for når ordet «kristne» nevnes i hedensk eller jødisk litteratur, er det med en nedsettende betydning. Ingen visste helt hva de sto for. Dessuten var de en ny religion, noe som var suspekt i romernes øyne. De hadde i tillegg til dette ingen

etablerte gudshus, men møttes i hjemmene, noe som gjorde dem anonyme, nesten usynlige i bybildet, og som var egnet til å skape mistenksomhet og misforståelser hos andre. Kort sagt var de en særdeles utsatt gruppe.

Det faller naturlig å tenke i slike baner her vi står i Trastevere.

For dette er nettopp distriktet for ikke-borgere, og mange herfra har lidd en ublid skjebne gjennom tidene. Likhet for loven eksisterte ikke, tvert imot, alt avhang av din sosiale posisjon. De mektigste kunne for eksempel slippe med landsforvisning eller bli fradømt sin sosiale posisjon. Aristokrater kunne halshugges, men ikke pines. Vanlige borgere kunne stranguleres. Slaver og ikke-borgere lå mye verre an: de kunne lett bli pisket i hjel, brennes til døde, kastes for de ville dyr i arenaen, korsfestes eller lignende. De som ble dømt til galeien eller til gravene, hadde ikke lenge å leve.

Trastevere gav sikkert flere kristne martyrer enn noen annen region i Roma by. Og den graffitien som ble funnet på veggene i denne brannstasjonen, er datert til årene før den første systematiske kristenforfølgelsen, den som tok til under keiser Decius i 250. Vi spør derfor: Har de som holdt til her nede, vært med på å arrestere kristne i Trastevere? Siden de fleste kristne var av utenlandsk opprinnelse og hadde lav sosial status i Roma, kunne de neppe vente seg en mild behandling.

Den aller første forfølgelsen i Roma etter bybrannen i 64 var imidlertid lokal og ikke universell – hvordan klarte lovens lange arm å oppspore disse? Var de avhengige av angiveri? Ble det jødene som angav dem? De ble henrettet ikke langt fra der vi står – i Vatikanets hager ifølge Cornelius Tacitus. Har noen av dem kanskje vært innom dette stedet før de ble internert, dømt og henrettet? Dersom brannstasjonen i Trastevere går tilbake til midten av det første århundre, er dette en mulighet, og spørsmålet svært realistisk. Vi kommer tilbake til dette temaet i et senere kapittel. Foreløpig nøyer vi oss med å takke for oss og stige opp i dagslyset med en skjerpert bevissthet om at alt ikke var bedre før.

I det hele tatt er råhet og grusomhet en side ved antikken som vi har vanskelig for å ta inn over oss i dag. Vi beundrer deres bragder i kunst, veibygging og arkitektur, i ingeniørkunst og statsmanns-

kunst, deres evner i jurisprudens. Råheten i dette samfunnet er like påfallende, men den ser vi ikke lenger, verken over eller under jorden. Augustus selv kunne vise brutale og grusomme sider ved sin hedenske natur, det ser vi tydelig av historien fra årene før han sto frem som Augustus, da han kjempet om makten og ryddet av veien alle som ville hindre ham. Det er selve det antikke menneske som er blitt oss fremmed med tiden. For vi tenker i kristne kategorier som barmhjertighet, likhet, medlidenhet, overbærenhet og en lidende kjærlighet, empati for dyrene – alt dette var det hedenske mennesket fremmed. De elsket og hatet uten å se seg tilbake. Hevn kamuflert som rettferdighet var del av deres daglige kost. De levde kort og intenst.

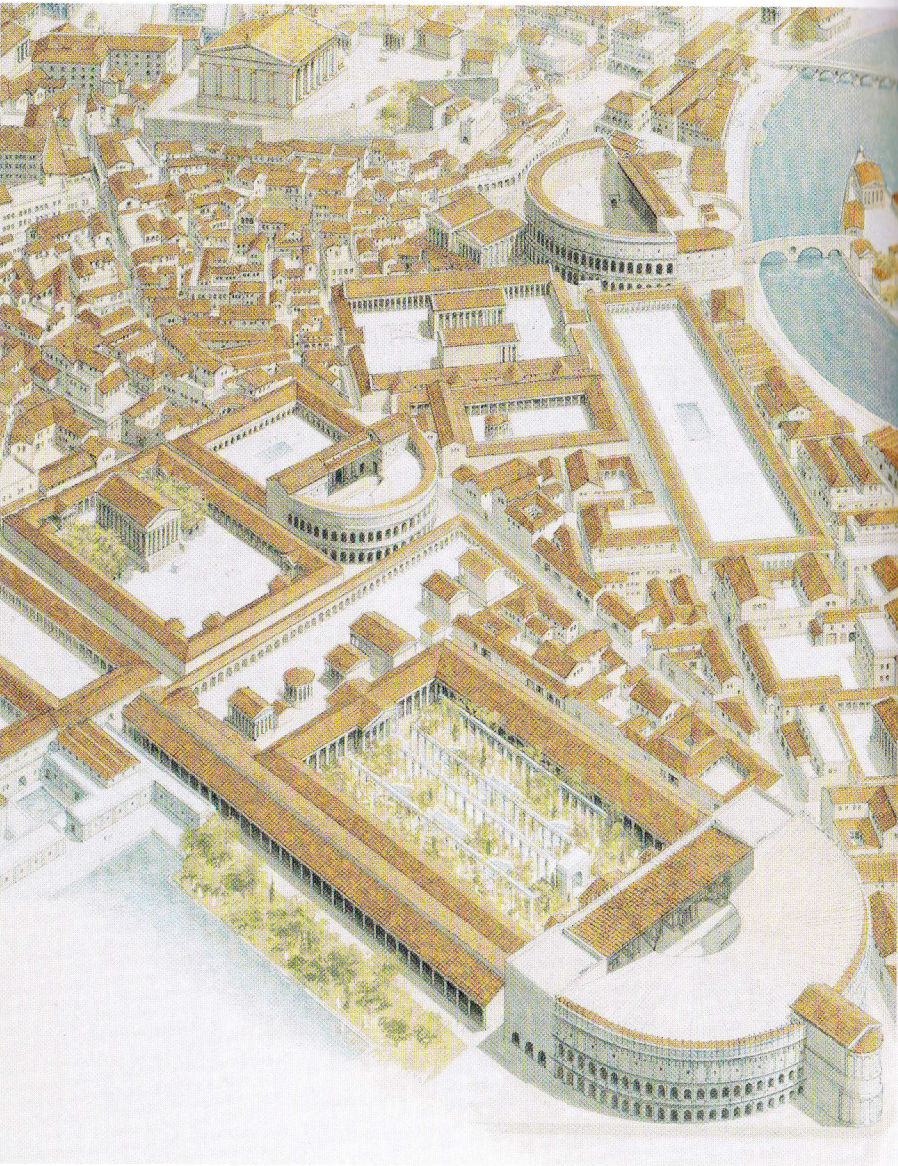
Livet ble som resultat av alt dette en risikabel affære.

På teaterbesøk

*Første gang jeg forsøkte å sette opp dette stykket,
måtte jeg kjempe for mitt publikum
med noen velkjente bokserere,
og dessuten noen linedansere ...
Så forsøkte jeg et eldgammelt knep:
Jeg satte opp stykket en gang til!
Det virket.
Jeg klarte å holde på publikum
like til slutten av første akt.
Da var det noen som begynte å spre
ryktet om at gladiatorer skulle opptre.
Publikum styrtet av sted i flokk og følge,
de klatret nesten over hverandre
for å sikre seg de beste plassene.*

(Terentius: «Svigermoren»)

Teatret kom til Roma fra Hellas, lik all god kultur. Siden overklassen talte både latin og gresk (antikkens verdensspråk) var det ikke problematisk at greske tragedier og komedier ble oppført som gjestespill fra det greske Syd-Italia eller fra selveste Hellas. Det

På denne rekonstruksjonen av keisertidens Roma ser vi flere av byens best kjente teatre. I forgrunnen ligger Pompeius' teater med en stor porticus, hvor en mindre kvadratisk bygning avslutter anlegget og ligger delvis ut i tempelparken på dagens Largo Argentina. Her ble Julius Caesar myrdet 15. mars år 44 f.Kr. Like ved ser vi Balbus' teateranlegg. Lenger oppe og ned mot elven står Marcellusteateret. I horisonten ruver Jupitertemplet på Kapitol.

skjedde normalt på scener som var reist for anledningen og som ble demontert etterpå, ikke helt ulikt moderne olympiader. Disse provisoriske «teatrene» var trekonstruksjoner og det tok langt tid før Roma fikk teatre av den greske typen, i stein. Mens de ventet på disse, utviklet det seg en egen romersk form for scenekunst.

Denne var av en langt mer plump og folkelig art enn det den kultiverte som overklassen nøt. For her dreide det seg oftest om gatehumor, grovkornet og obskøn, i form av burleske komedier, pantomimer eller lignende. Komediene blir vi kjent med hos Plautus og Terentius. De gir oss et levende bilde av livet i republikkens Roma og er egentlig en eneste lang variasjon over samme tema: Handlingen utspiller seg på gaten foran et hus og lar seg lett iscenesette, det er alltid tale om moralske dilemmaer eller identitetsforvekslinger – «forviklinger» ville være en god moderne parallell til de gamles form for humor. En stor forskjell er at i de gamle komediene er det gudene – en eller annen av dem – som griper inn og løser floken, gjerne gjennom teknisk utstyr som gjør det mulig for dem å lande på scenen ovenfra, herav uttrykket «deus ex machina».

Pantomimer kunne by på musikk, dans, frivoliteter og vold, og det forbauser oss ikke at skuespillere ble sett ned på, en dårlig ansett klasse i samfunnet, noe som opprinnelig ikke var tilfellet med de store greske scenekunstnerne. Men de romerske artistene, dersom vi tør kalle dem det, var desto mer elsket av folket, akkurat som idrettsfolk og gladiatorer var det. Og det var årets mange festdager, kalt *ludi* (leker), som var egnet til å friste gatens publikum.

Det første teater i stein ble reist av Gnaeus Pompeius Magnus. Det er et gresk teater i formen og består av selve teaterbygningen (scene tilknyttet tilskuerplasser i halvsirkel) og av et stort rektangulært gårdsrom (180 x 135 m.), kalt *porticus*, som var hageanlegg og heligdom på samme tid, for tilknyttet teatret var det reist hele fem mindre templer. Størst var templet til Venus Victrix øverst i teatret, de andre var viet Honos, Virtus, Felicitas og et femte hvis identitet er usikker. De sier oss at hele anlegget er et seiersmonument, lik de gamle templene vi så på Forum Holitorium. Det ligger sakrale

seiersmonumenter like ved teatret, for *porticus* vendte ut mot den rekken av republikanske templer vi finner på Largo Argentina (like ved Corso Vittorio Emanuele). Pompeius' anlegg befinner seg derfor mellom Campo de' Fiori og Area Sacra di Argentina, nærmere bestemt under dagens Teatro Argentina og bygningene bak. Begivenheten det skulle markere, var en tredobbel triumf i 61 f.Kr., og det hele sto ferdig i 55.

Fundamentene er lett å få øye på for den nysgjerrige, særlig de med god råd. For i restaurantene Costanza (på Piazza del Paradiso) og Pancrazio (Piazza del Biscione) er det mulig å spise og drikke i noen av de hvelvingene som bærer benkeradene i teatret over. Den store kurven er tydelig å se i Via di Grotta Pinta. Ertertiden har altså brukt de gamle fundamentene, selv om bygningen som sådan var blitt revet og steinene anvendt til nye formål.

Men her er mer å se.

Dersom vi stiller oss utenfor inngangen til Teatro Argentina og går til på fortauet på andre siden av trikkeskinnene og ser på ruinene under oss (Area Sacra) – altså rett ned muren langs ruinparken – oppdager vi enden av en bygning hvis fondvegg ligger ut mot de republikanske templene og som er lett synlig til tross for sin fragmenterte form. Dette dreier seg om et bygg som fungerte som et anneks til Pompeius' porticus. Her møttes senatet av og til – og her ble Julius Caesar myrdet. Du står på stedet der han segnet om som offer for Brutus', Cascas og Cassius' dolker, ved foten av statuen av Pompeius selv, Caesars bitreste fiende.

Vender du hodet mot venstre langs samme mur, ser du restene av en stor offentlig latrine. Det er mulig å komme ned på largoen og inspisere tempelruinene, men da må man henvende seg til de barmhjertige sjeler som driver et kattereservat her og som kanskje er villig til å slippe deg inn. For ruinparken har i uminnelige tider vært et kattereparadis – eller helvete. Siden de fleste av dem var syke, er det først i seneste tid at myndighetene har gjort noe med problemet. I tillegg til offentlig bespising får de nå også helsetilsyn og medfølgende kastrering.

Like ved ligger restene av steintheater nummer to, kalt Crypta Balbi etter han som bygget det: Lucius Cornelius Balbus d.y.

Det gjorde han til minne om et slag i Libya i 19 f.Kr. Igjen dreier det seg om teater og portikus. Anlegget sto ferdig i 13 f.Kr. Innvielsen sammenfalt imidlertid med en av Tibers oversvømmelser, og det sies at publikum ankom i båter. Dette skjer altså under keiserdømmet og er oppsiktsvekkende, siden bare keiseren kunne reise offentlige bygninger. Forklaringen ligger i det faktum at Augustus og Balbus var nære venner. Vi finner paralleller i de bygninger som Marcus Agrippa reiste på Marsmarken (Pantheon og badene som bærer hans navn).

Inngang til Balbus' teater er fra Via delle Botteghe Oscure (som går fra Piazza Venetia til ruinparken foran Teatro Argentina) og fører oss ned til et arkeologisk felt som ligger på det gamle gatnivået. Her er mye å se. Området dekker teatrets portikus, og museet er godt illustrert med kart og plansjer, noe som gjør avstikkeren ned hit til en lærerik opplevelse. Bokhandelen ved inngangen er også vel verd å benytte seg av: Her er både faglitteratur og populære hjelpemidler til å trenge inn i stedets hemmeligheter. Så

Marcellusteateret ble påbegynt av Julius Caesar og fullført under Augustus, som oppkalte det etter nevøen Marcellus, sønn av søsteren Octavia. Det er blitt frilagt i moderne tid og vi gjenkjenner den arkitekturen som vi også ser i Colosseum. Like ved står noen gjenreiste søyler av et Apollontempel.

mye kunst er ikke å finne, men murer, hvelvinger og fundamenter i forskjellige slags stein er det rikelig av.

Her er mer å se enn i Pompeius' teater, skjønt teaterbygningen selv ligger under moderne hus. Denne var 90 meter bred, og noen av fundamentene kan besiktiges dersom man går til nr. 6C i Via Caetani og ber pent om adgang. «Krypten» er imidlertid viktig for en langt senere periode i Romas historie. For i det 6–9 århundre lå her et travelt industrisenter, og ved å besøke restene av dette kommer vi til portikus' yttermur, 12 meter høy.

Etter å ha dukket ned i dypet på jakt etter restene av de første permanente teatrene i Roma, er tiden kommet til å undersøke hvordan det greske teater på romersk mark så ut. Derfor går vi rett ned til det strøket ved elven som kalles «ghettoen» – der Circus Flaminius lå i gammel tid, og hvor jødene har levd gjennom lang tid – og fortsetter til Porticus Octaviae, en stor portikus med gamle templer, restaurert av Augustus til ære for søsteren Octavia. Litt lenger fremme, i retning Kapitol, står vi ved det tredje i rekken av romerske teatre i stein. Det ble besluttet reist av Julius Caesar, som et motstykke til Pompeius' teater, og fullført av Augustus, som viet det til minnet om sin nevø Marcellus, sønn av søsteren Octavia. Han var påtenkt som Augustus' etterfølger, men døde ung.

Teatret ble frilagt i årene 1926–32. Vi har en rekke fotos av hvordan bygget så ut før frilegningen, med butikker, boder og kneiper i buhvelvene nederst. Den portikus som lå ned mot Tiber ble nødvendigvis liten og trang (og ble revet i årene 365–70 for å restaurere en av broene over elven). Her finner vi den samme arkitektoniske orden som har preget de andre to teatrene: dorisk nederst, jonisk over, tredje rad ligger bak vinduene i palasset øverst og har vært en jevn flate med pilastre i travertin. Bakenfor denne lå altså de øverste benkeradene, som var gjort i tre. Med andre ord er det samme arkitektur som vi ser i Colosseum. Scenen – *cavea* – ligger i dag under Palazzo Savelli-Orsini.

Disse teatrene hadde muligheten til å spre et tak over tilskuerne, til ly for sol og regn. Det er tale om seilduk som ble strukket ved hjelp av forskjellige slags innretninger. Det største i sitt slag var selvsagt taket de rullet ut over benkeradene i Colosseum, et

enormt tiltak hver gang det skulle på plass, med ansatte som hadde denne spesielle oppgaven. Vi kan tydelig se hvor de lange pælene som bar taket, har vært festet til amfiteatrets øverste strukturer.

I tillegg til teatret nøy overklassen gjerne en form for seriøs underholdning som bestod av poesi og deklamasjon, ikke minst kammerkonserter. Derfor finner vi en rekke konsertsaler, kalt *odeion* på gresk, rundt om i keisertidens Roma. Disse kommer i tillegg til alle teatrene, men de er ikke å finne i dagens bybilde, med ett mulig unntak.

For en *odeion* er kanskje å finne på Eskvilin.

Denne er del av *Horti Maecenatiani*, de hager som Maecenas anla like ved den gamle bymuren, der han bygde sin villa og der ved bidro til å omskape denne delen av byen, en del som var svært dårlig ansett (her hadde vært gravplass for fattigfolk like utenfor murene). Villaen er av det store formatet, med hager, paviljonger, springvann, nymfeer, og lignende, ikke ulikt det Nero skulle skape i sentrum av Roma og Hadrian ute ved foten av Tivoli. Det hele ble påbegynt 30 f.Kr. Det eneste som står tilbake av anlegget, er dette auditoriet (som det kalles) som ble oppdaget i 1874. Vi finner det under et moderne tak i en park i krysset mellom Via Merulana og Via Leopardi.

Maecenas var en ungdomsvenn av Augustus – kanskje den som sto ham nærmest av alle – og ble senere en helt avgjørende støttespiller, både som diplomat og som velgjører for tidens store diktere: Vergil, Propertis, Horats. Han var av den feminine typen, Romas mest kultiverte dandy, av nobel etruskisk herkomst, ridder av sosial status, og hadde sikkert vært Augustus' elsker i unge år, tatt i betraktning den biseksuelle legning som ligger i den antikke kultur og det antikke menneske, og som er skrevet inn i deres mytologi. Denne briljante levemannen ble opphav til uttrykket «mesen», slik vi bruker det i dag: en velgjører for de skjønne kunster. Selv skrev han både prosa og poesi, men døde før Augustus, i 8 f.Kr. Da hadde han trukket seg tilbake fra det offentlige liv og levd her oppe i femten år.

Vi går ned den antikke rampen som fører oss under dagens gatenivå og inn i en sal som er rektangulær, ikke ulikt den portikus

Det såkalte «Maecenas' auditorium» ligger i Via Merulana. Det var opprinnelig del av Gaius Maecenas' villa på Eskvilin og ble brukt til både konserter, resitasjoner og som bankettsal. Etter Maecenas' død gikk eiendommen over til keiserfamilien og ble et av deres yndlingssteder i Roma.

vi fant i tilknytning til teatrene. En apsis i motsatt ende har også gitt stedet navn – Maecenas' auditorium – og antydning for arkeologene at vi står i en privat konsertsal med plass for publikum i apsis, som i et teater. Salen lå lavt i terrenget allerede i antikken. De rike veggmaleriene viser at det er et privat bygg vi befinner oss i, men det passer ikke helt beskrivelsen til et odeion. Det råder en luksuriøs atmosfære her inne, neppe egnet som konsertsal. Derfor er det blitt foreslått at vi heller befinner oss i en bankettsal og at benkeradene i apsis er del av et innendørs fontene- og hageanlegg. Det får være som det vil, vi kan i alle fall gå ut ifra at her har mange av tidens store kulturpersonligheter innfunnet seg og sikkert deltatt med godbiter fra hver sitt kunstneriske forråd.

Vi har ingen problemer med å se dem og å høre dem her nede, de store representantene for kulturlivet under Augustus, den første

etappe av keiserdømmets lange historie, en etappe som er tuftet på den klassiske arven fra Hellas. Romerne ble nemlig overvunnet av sine greske fanger, for å vri litt på et kjent sitat fra tiden. De imiterte ikke særlig godt, det vet vi som kjenner originalen, men de gjorde i hvert fall et forsøk. Og de som har sittet til bords her, reist seg og deklamert eller sunget, var de beste av de beste. Vi befinner oss i godt selskap. Det er tale et sted som fører oss like til høydepunktene i den augusteiske tid, og vi tenker straks på navn som Horats, Ovid, Vergil, Properts og de andre.

Men stedets historie ender ikke med Maecenas og de litterater han protesjerte. For her bodde Tiberius fra år 2 f.Kr., og fra en paviljong i hagen stod Nero og iakttok Romas brann sommeren 64. På 150-tallet bodde Marcus Cornelius Fronto her, konsul, orator og tutor for den unge Marcus Aurelius.

Stedet er dessuten velegnet for noen refleksjoner over romernes forhold til arven fra Hellas hva teatret angår.

For teatret degenererer på romersk jord dersom vi sammenligner med utgangspunktet, som var sakralt og knyttet til religiøse festivaler i den greske verden. Når romernes overklasse av og til forsøker å skrive drama og tragedier, slik for eksempel filosofen Seneca gjør det, blir det egentlig med forsøket, resultatet kan ikke beskrives som en litteraturhistorisk begivenhet. Blant folk gikk begeistringen mer og mer i retning av veddeløp og gladiatorkamper. Og teatrene ble også brukt til dette, slik vi ser det rundt omkring hele middelhavsverdenen: teatrene får balustrader som verner tilskuerne på de laveste radene mot aktørene som sloss der koret hadde sunget og danset i klassisk tid. Selv på de store veddeløpsbanene finner vi at deler blir omgjort til et lite amfiteater.

Det var ikke bare kamp mellom mennesker som ble den romerske form for teater, men like mye slakting av vergeløse dyr, villdyr som ble samlet fra hele riket, særlig fra Afrika, og sendt til Roma sjøveien. De som overlevde transporten, overlevde i hvert fall ikke livet i rikshovedstaden. Det gjorde heller ikke de kriminelle som var dømt til å kjempe mot beistene. Og en dom *ad bestias* var sam-

tidig en folkefest, til skrekk og advarsel for de som nøt synet, men mest for underholdningens skyld.

Dagens mennesker lar seg lett imponere over det antikke menneskes sans for skjønnhet, slik veggmaleriene i Maecenas gildehall gir uttrykk for: Her befinner vi oss i naturens favn, planter og dyr omgir oss på alle kanter, fred og harmoni råder. Men menneskene som søkte inn hit, er neppe representative for mannen i gaten – eller er de nettopp det? For overklassen gikk også på gladiator-kamper og dyrekamper, keiserne med, det var helst filosofene som holdt seg unna.

Det skjønnne og det heslige bor altså under samme tak i det antikke menneske, på en måte vi finner vanskelig å forstå, til tross for at vår verden fortsatt kjenner tyrefekting, hanekamper, hundekamper og råkjør på travbanen. Vår lange liste av navn fra den hedenske antikken representerer verdensbildet før kristendommen. De er som barn, uskyldige i sine laster. Og det er nettopp menneskelivets storhet og intethet antikk religion og filosofi handler om, denne blanding av det verdifulle og det forkastelige. Brutaliteten og grusomheten ligger like under den overflate av raffinert eleganse og lengsel etter det skjønnne som vi møter i fresker og mosaikker, i skulpturer og arkitektoniske mesterverk.

Romas gamle teatre er en påminnelse om dette – og peker samtidig på de brutale sidene ved vår egen kultur. Har vi virkelig forandret oss så mye som vi selv liker å tro?

Nekropolen under Peterskirken

Anima dulcis Gorgonia

Mir(a)e i(n) specie et castitatis eius

Aemili(a)e Gorgoniae

quae vixit

Ann(is) XXVIII

Mens(ibus) II

D(iebus) XXVIII

Dormit in pace.

Co(n)iugi dulcissime fecit.

(Her hviler Gorgonia, skjønnne sjel.

Graven er viet den skjønnhet og kyskhhet

som bodde i Aemilia Gorgonia.

Hun levde i 28 år,

2 måneder og 28 dager.

Hvil i fred.

Jeg begravde her min elskede hustru.)

(Innskrift fra mausoleum F)

Denne gravinnskriften finner vi i ett av mausoleene i den nekropolen – gravbyen – som ligger under deler av Peterskirken. Denne ble gjenoppdaget i 1939 og utgravd i årene 1940–49, i største hemmelighet.

Opptakten til dette historiske eventyret var at det måtte foretas endringer i pavekrypten, den etasjen under Peterskirken hvor vi er nede på den gamle kirkens gulvnivå. Deler av gulvet måtte nemlig senkes etter Pius XIs død, fordi han i sitt testamente hadde gitt uttrykk for ønsket om å bli begravd så nær Peters grav som mulig. Denne ligger ifølge tradisjonen under høyalteret, men ingen hadde sett den siden keiser Konstantins arkitekter reiste den første basilika over stedet der apostelen angivelig var begravd. Konstantins basilika sto her – på en plattform i en skråning – til den begynte å ødelegges av bevegelser i skråningen og et nytt bygg var påkrevd.

Slik hadde det seg at moderne arkeologi fikk gjenoppdage virkeligheten under både renessansekirken og Konstantins gamle kirke, nemlig gravgaten hvor Peter skulle være begravd etter å ha lidt martyrdøden i Roma i kjølvannet av den store bybrannen i 64 e.Kr.

Forhistorien til det hele er som følger.

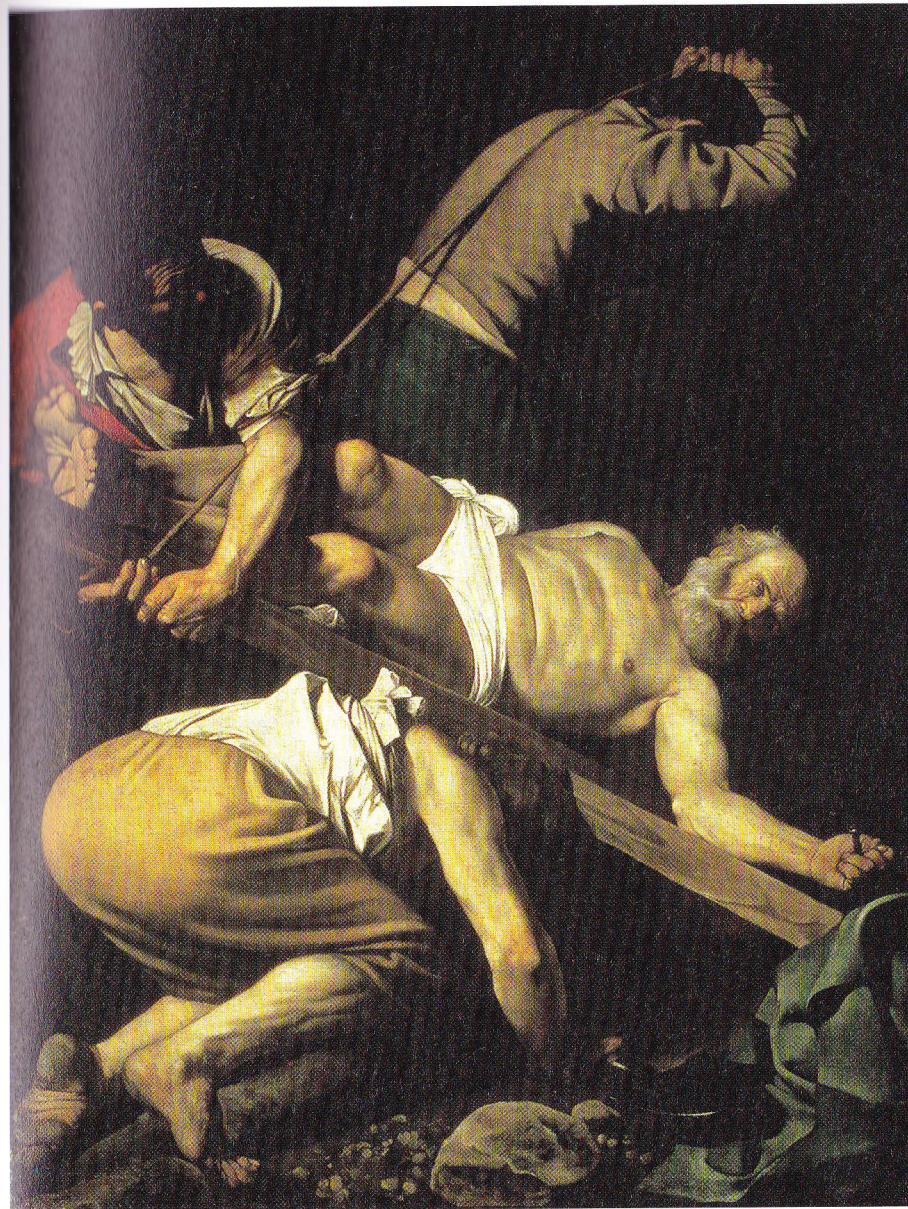
Den største bybrannen vi kjenner fra Romas historie, er den som startet 18. juli i det nådens år 64. Det var varmt, det blåste kraftig, og brannen beveget seg frem og tilbake i over en uke. Skadeomfanget var enormt og tallet på døde ukjent. Mat og annen hjelp måtte skaffes fra byene rundt om i Italia og en storstilt gjenreisningsaksjon ble iverksatt: Avfall etter brannen ble enten fraktet ned Tiber og dumpet i havet, eller man brukte det man kunne som fyllmasser for å bygge nytt i dalsøkkene mellom høydene (som vi for eksempel finner det i Colosseumdalen under S. Clemente).

Keiseren var Nero, og han gjorde alt som sto i hans makt for å redde byen. Den skulle fra nå av vernes mot brannfare ved at gatene ble gjort bredere, husene lavere, og så videre.

Men ett aspekt ved det hele var av religiøs art – gudene måtte forsones, for brannen kunne godt ha vært et uttrykk for deres vrede; var den ikke det, var de i alle fall vrede etter brannen. Hvem var altså ildspåsetterne? Ondsinnete rykter ville ha det til at Nero selv hadde skylden, angivelig for å få bygge opp igjen en vakrere by. Men denne forklaringen var det ikke mange som kjøpte. Det hele endte med at en gruppe innvandrere, kalt kristne, fikk skylden, og disse ble arrestert, forhørt, dømt for ildpåsettelse og henrettet slik loven forskrev, det vil si brent levende eller kastet for villdyr.

Henrettelsene foregikk oftest i forbindelse med religiøse forsoningsleker (også en form for *ludi*), og vi har en beskrivelse av begivenheten hos historikeren Cornelius Tacitus, redselsfull i sine detaljer. Siden det store sirkuset, Circus Maximus, var blitt ødelagt i brannen, ble det til at man benyttet et privat sirkus i keiserfamiliens hager i Vatikanet, påbegynt under Gaius Caligula og fullført av Nero. Her ble altså de første og anonyme kristne martyrene henrettet en gang mellom 64 og 66 (tidspunktet er usikkert). Og det er en rimelig antagelse at apostelen Peter ble offer for denne, siden vi i Johannesevangeliet hører ekko av begivenheten («du skal strekke ut dine hender», som betyr at du skal korsfestes, kap. 21), noe vi også finner i de apokryfe Petrusaktene (hvor han korsfestes opp ned). Den kirkehistoriske tradisjon sier at Peter ble begravd ved dette sirkusets nordside, på andre siden av den veien som gikk her. For vi har et brev fra rundt år 150 hvor en viss Gaius, prest i Roma, forklarer at Peters grav kan besøkes i Vatikanet, og Paulus' på Via Ostiensis.

Sirkuset ligger ca. 9 meter under dagens bakkenivå, og restene av dette er å finne under Petersplassen og langs kirkens sakristi. Der ser vi, like ved nedgangen til nekropolen, stedet der obeliskens markerte midtpunktet i sirkus, obeliskens som ble flyttet til renessansens store Piazza di San Pietro i 1586 og som er hugd i rød granitt fra Aswan; den kom til Roma i 35 e.Kr. Sirkusets startstrek

Maleri av Michelangelo Caravaggio (ca. 1600) som viser apostelen Peters korsfestelse. Ifølge gamle kilder ble han korsfestet opp ned. Stedet har trolig vært Caligulas og Neros private sirkus i Vatikanet, hvor kristne ble drept etter bybrannen i 64. Peters grav ligger langs sirkusets nordlige side og kan være begynnelsen til at det vokste frem en nekropol på stedet.

(*carceres*) ligger der Petersplassen begynner, mellom endene av Berninis kolonnader. Men anlegget forfalt etter brannen og ble trolig brukt som steinbrudd i gjenreisningen av byen. Et privat sirkus av lignende mål finner vi i Maxentius Villa på Via Appia.

Da Konstantin allierte seg med de kristne fra 313 av og tok til å bygge monumenter for deres mange martyrer – over deres graver – begynte han altså her, i Vatikanet. Den første Peterskirken ble reist i årene 318–26 over stedet som var blitt æret som Peters grav. Denne lå øverst i en nekropol som hadde vokst frem mellom 125 og 318, og som kanskje strakk seg helt ned mot elven (man har funnet rester av den nær Hadrians mausoleum). Altså var det en del av en lang gravgate som ble begravd da den vatikanske basilikaen ble reist.

Denne fikk hvile i fred inntil Pius XI døde i februar 1939.

Under arbeidene med å senke gulvet i pavekrypten var det at man kom ned til de gamle mausoleene, og det ble satt i gang en systematisk utgravning av den gamle nekropolen. Resultatet er blitt en arkeologisk sensasjon, for de 22 mausoleer som ble funnet, ble rensert for all jord de var blitt fylt med og sto der snart i sin antikke prakt etter en del restaureringsarbeid. Øverst i nekropolen – like under høyalteret – fant man det antikke monumentet som er omtalt i våre litterære kilder, og under dette graven der apostelen hadde ligget.

I dag er nekropolen blitt en stor turistattraksjon, og det er mulig å besøke denne ved å henvende seg til Ufficio Scavi della Reverenda Fabbrica di San Pietro (kontoret ligger øverst til venstre på Petersplassen, nær inngangen til Vatikanet). Besøkende blir guidet og ført ned i grupper på 15 om gangen. Det er nødvendig å være tidlig ute med bestillinger siden søkningen har eksplodert i senere tid og her kan være lang ventetid (3 måneder regnes for å være i korteste laget, men dersom det er tale om enketpersoner, er det lettere å komme med i en av gruppene).

Vi kommer altså ned i den nekropolen som Konstantin begravde, og som hadde ligget urørt i over 1500 år.

Søker vi paralleller til denne, finner vi de nærmeste i Ostia (på Isola Sacra) og i Pompeii, men også i den eldste delen av katakom-

ben San Sebastiano på Via Appia. Det dreier seg om en gravby med mausoleer på begge sider av en trang gate. Disse er altså bygd mellom 125 og 318 (den siste mynten man fant, var fra dette året) og viser oss rikmannsgraver med både urner og sarkofager, siden gravskikkene var i endring i dette tidsrommet. De er nesten alle hedenske graver, her fant man få kristne.

Å bli guidet rundt her nede i dypet under Peterskirken blir et svært direkte møte med de gamle, deres tro og gravskikker. Vi oppdager raskt at Konstantins basilika er reist i en skråning, for her er støttemurer overalt, murer som av og til trenger gjennom mausoleene. Mausoleene mangler nesten alle tak, for disse ble kappet av for å gi rom for gulvet i basilikaen over. Men de døde fikk hvile i fred, og Konstantins arkitekter endret ikke noe i mausoleene selv, bortsett fra en og annen sarkofag som ble flyttet på. Det er blitt spekulert over om denne form for gravskjending var grunnen til at Konstantin først ble døpt på dødsleiet, siden gravplasser var ukrenkelige ifølge loven og keiseren hadde begått helligrøde. Mer sannsynlig er det at han måtte vente fordi han hadde henrettet både sin hustru (Fausta) og sønnen Crispus. Likevel er det takket være hans inn gripen at vi kan besøke nekropolen i dag.

Vanligvis vil guiden føre oss fra det laveste punkt i nekropolen (mausoleum A) og opp til stedet der Peter ligger (like under høyalteret), og vi skal følge denne ruten. Slik beveger vi oss gjennom flere sekler, helt til begynnerstadiet av gravgaten, apostelens grav. Det er en mini-by vi vandrer rundt i, med nydelige mausoleer av forskjellig alder, størrelse og innhold. Disse er nummerert etter alfabetets bokstaver, 22 i tallet.

Noen er store familiegraver: mausoleum F rommer 120 graver, H har 170. Alt i alt har denne delen av nekropolen over 1000 graver. Seks av mausoleene har eierens navn innhugget i den plaketten (*titulus*) som står over inngangen (en slags offentlig registrering), av og til er mausoleet delt mellom flere familier, som i tilfellet N. En slik titulus kan også gi informasjon om hva mausoleet har kostet. Noen har vinduer på hver side av en dør som har slått innover. Fasadene er av rød teglstein hele veien. Ved siden av små nisjer for alle urnene finner vi halvsirkelformede nisjer for sarkofager eller

Den siste begravelsen var i 318 e.Kr., hvilket vi ser av en mynt fra dette året som ble funnet i en urne i mausoleum T, og dette sammenfaller med det vi vet om konstruksjonsåret for bygningen over.

Besøket her nede avsluttes med at vi går opp til det som var nekropolens eldste stadium, Peters grav, den vi finner på det området arkeologene kaller *Campus P.* Her ble apostelen gravlagt på den enkleste og fattigste måten, slik vi ser det på Isola Sacra ved Ostia: liket ble lagt i jorden og stedet ble markert med to terrakottasteiner over. Siden fulgte det enkle monumentet som presbyteren Gaius referer til (hos kirkehistorikeren Eusebius) og som kalles «tropaion» på gresk («trofe» eller «minnesmerke»). Dette ble bygd inn i et noe større monument av Konstantins arkitekter, men de har neppe åpnet graven under. Det gjorde de vatikanske arkeologene for å finne apostelens ben. Men under det gamle monumentet fant de ikke noe. Det gjorde de derimot i en gjenmurt nisje langs veggen til høyre for tropaion, og det er benene herfra som har gitt opphav til all diskusjon om hvem de tilhører.

Det vi faktisk kan se i dag, er den ene hvite søylen av Gaius' tropaion, for man har bevart dette selv om det ble gravd under, og en rekonstruksjon er fullt mulig, noe som blir vist frem ved nedgangen, før omvisningen begynner, sammen med en rekonstruksjon av Konstantins basilika.

At det er Peters grav vi står ved, er det neppe grunn til å betvile. For rundt om ligger andre kristne graver, troende som ønsket å bli begravet så nær apostelen som mulig, slik vi også finner det rundt martyrenes graver i katakombene. Men vi vet fra andre kilder at hans levninger har flyttet på seg. Ved katakomben San Sebastiano er det en vegg med mange graffiti med bønnerop til apostlene Peter og Paulus. Siden den basilikaen Konstantin reiste her ute opprinnelig ble kalt Basilica Apostolorum (apostlenes basilika), er det vanlig å anta at de to har vært begravd her i forfølgelsestider, mest sannsynlig under Valerian (257–58), og så flyttet tilbake til sine gamle hjemmesteder.

Tradisjonen som hevder at Peter ble korsfestet på Janiculum – der kirken S. Pietro in Montorio ligger i dag og hvor man i kryp-

ten viser hullet i bakken der korset hans sto – er middelaldersk og behøver ikke oppta oss her.

Domus Aurea – Neros Gylne hus

Endelig kan jeg leve som et menneske!

Ord fra Nero da han flyttet inn i Det gylne hus

Bybrannen i 64 e.Kr. fikk følger for Roma på flere måter. Mest av alt gjelder dette de delene som ble verst herjet av ilden og som nå lå i ruiner. For her besluttet Nero å bygge et nytt keiserpalass siden det første han reiste, på Palatin, var blitt flammenes bytte. Dette ble kalt *Domus Transitoria* – et ord som er vanskelig å oversette («gjennomgangshus») – og vi finner rester av det på forskjellige steder: under Domus Tiberiana, under villaer på Eskvilin, i Maecenas' hager.

Men «palass» er neppe et dekkende ord for det som nå skulle se dagens lys i hjertet av rikshovedstaden. Det var en keiserlig villa han begynte å konstruere, en landsens luksurvilla lik det vi finner i Tivoli, som fantes i Vatikanet, og som vi kan se restene av i Maxentius' villa langs Via Appia. Men parallellene kommer til kort, for det er noe enda mer luksuriøst den unge keiseren ønsker å realisere. Anlegget dekket deler av høydene Palatinen, Oppium, Velium og Viminal. Selve vestibylen hadde inngang fra Via Sacra og var prydet av en 35 meter høy bronsestatue av keiseren fremstilt som solguden Apollon. Her var en innsjø hvor Colosseum står i dag, og rundt om fantes små templer, lysthus, nymfeer og et sommerpalass med over 100 værelser. Ute i det fri kunne man se dyr gå omkring, ville og tamme, ikke ulikt de pastorale scener vi ser på veggmalerier fra Pompeii. De tydeligste forbilder er å finne i Baia og Stabiae, noe som sier oss at det er Campagna som nå etablerer seg midt i rikshovedstaden.

Anlegget omtales av Tacitus (i Årbøkene, bok 15) og hos Plinius den eldre (i hans store naturbeskrivelse). Det er både omfanget og kunsten de dveler ved. Arkitektene het Severus og Celer, de har åpenbart boltret seg i utfordringene. Til disposisjon hadde de ca.

80 hektar jord midt i Roma. Domus Aurea ble benyttet en kort tid av Otho og Vitellius, men ble deretter avviklet av Vespasian. Vit-tige tungler sa at det beste var å flytte til nærmeste by (Veii), siden Roma ble spist opp av keiserens palass – men det var til liten nytte, lød kommentaren, siden villaen helt sikkert ville vokse seg dit hen med det første.

Hva står igjen av det hele?

Sommerpalasset, i tillegg til noen fundamenter her og der. For etter Neros død i 68 e.Kr. så keiser Vespasian seg tvunget til å gi området tilbake til folket og fjerne sporene etter forgjengeren. Vestibulen ble fjernet, innsjøen tørrlagt og et enormt amfiteater bygd på stedet, sommerpalasset ble stengt. Selv bodde den nye keiseren i en villa på Kvirinal. Det ble hans yngste sønn, Domitian, som på 90-tallet bygde et nytt palass, det store Domus Augustana på Palatin, det som står der den dag i dag, om enn ribbet for all sin prakt. Men keiser Trajan skjulte sommerpalasset under noen store badeanlegg (termer) som vi ser ruiner av vis-à-vis Colosseum, og

Oktagonal hall i sommerpalasset i Neros villa, kjent som «Det gylne hus», Domus Aurea. Dette har vært hjertet i palasset og var berømt for sin utsmykning og for de kunstverk som stod her.

Hadrian bygde dobbeltemplet til Venus og Roma i den delen av vestibulen hvor kolossalstatuen hadde stått. Denne ble derfor flyttet ned til plassen rundt Colosseum, hvorav teateret fikk sitt navn (og ikke på grunn av sine dimensjoner).

Dette sommerpalasset ble altså liggende gjenfylt med jord, som fundament for termene over, akkurat som tilfellet var med nekropolen under Peterskirken da Konstantin bygde sin basilika over apostelens grav. Palasset ble gjenoppdaget på 1500-tallet, da man gravde seg ned hit, og dekorasjoner så vel som skulpturer inspirerte renessansekunstnere som Rafael og Michelangelo, noe man tydelig ser i førstnevntes dekorasjoner i Vatikanet og i sistnevntes skulpturkunst. «Grottene» kalte man stedet, og det er herfra vårt ord «grotesk» kommer, på grunn av den kunsten man fant her nede og som representerte noe nytt og grensesprengende. Da palasset omsider ble rensert og satt i stand for besøkende, var det en underjordisk eventyrverden som ventet, en labyrint av store proporsjoner, godt over hundre værelser og korridorer, 13 meter høye, dekorert i fantastiske mønstre og farger.

Avgangen er ukomplisert: Den ligger ved enden av Parco di Traiano, like overfor Colosseum. Det er bare å møte opp og kjøpe billett; besøkende samles i grupper og føres av en guide. Men palasset er ofte stengt, grunnet reparasjoner og vedlikehold, konsulter derfor den ukentlige turistinformasjonen.

En omvisning følger den ruten som går inn gjennom de tunnelaktige korridorene som Trajans arkitekter bygde. Disse ligger i halvsirkelform og fører oss til de nærmeste rommene i venstre fløy, nærmere bestemt rommene 35 og 36 etter tellemåten som benyttes. Straks er vi inne i et underjordisk eventyrrike hvor det er høyt under taket og hvor gammel fargeprakt fortsatt er å se. Ruten fører oss til den store oktagonale, men vi stanser mange ganger underveis og beundrer alt det som Neros kunstnere utrettet, de som var de beste i Italia. Det hele ble oppført på noen få år, 66–68, og noe ble gjort ferdig etter keiserens død.

Rom 70 og 71 er to av stedene hvor vi stanser opp, og i rom 80 enda lenger. For her finner vi takdekorasjoner som inspirerte renes-

sansekunstnerne, noe tallrike signaturer vitner om. Disse befinner seg høyt oppe på veggene av den grunn at rommet var fylt med jord, og det kan umulig herske tvil om at Det gylne hus ble en mektig inspirasjonskilde for kunsten på 1500-tallet. «Gyllen» er på sin plass i nr. 80, siden taket her fortsatt bærer preg av forgylling.

Vi kommer deretter til et stort nymfeum (et fonteneanlegg) med skulpturer av Odysseus og Polyfemos. Det lå opprinnelig i friluft og er vanskelig å forestille seg i dag på grunn av ombyggingen under Trajan. Skulpturene minner om lignende fremstillinger i Castel Gandolfo, Sperlonga, Baia og Tivoli. Denne delen av sommerpalasset har vært svært imponerende i sin tid.

Rom 85 er vel verdt å stanse opp ved, her ser vi et falskt vindu som vender utover mot et naturparti. 92 er en kryptoportikus som løper bak nymfeet og er rikt dekorert. 114 er utstyrt med kostelige veggpaneler og mange perler av dekorasjonskunst. 119 er berømt for sine mytologiske scener med Akhilleus, tegnet av en virtuos hånd.

Maleriene har selvsagt mye til felles med den kunsten vi kjenner fra Pompeii og som står i Det arkeologiske nasjonalmuseum i Napoli. Det er den såkalte «fjerde» stilarten som blir hyppigst benyttet. En maler ved navn Fabullus er nevnt hos dikterne (som kaller hans pensel *floridus et humidus*), men her har det arbeidet mange flere, en del av dem er sikkert kommet fra Napoli-distriktet. En samtidig sommervilla ligger i Oplontis, like ved Herculaneum, og har trolig tilhørt Poppaea Sabina, Neros gemalinne. Maleriene her er bedre bevart enn de i Domus Aurea, men fellestrekkene er mange.

En del kjente kunstverk i Romas museer stammer fra Neros Gylne hus; disse ble funnet under renessansen. Laokoon-gruppen har vi allerede nevnt, den ble oppdaget i 1506. I Vatikanmuseet er det, i tillegg til denne, også flere større gjenstander å finne, i bronse som i kostbare steinarter. Herfra stammer kanskje også marmorkopiene av en døende galler (som står på Kapitol) og galleren som dreper seg selv etter å ha tatt livet av sin hustru. Venus i Farnese-samlingene har også stått et sted like i nærheten.

Rundturen avsluttes vanligvis i den åttekantede spisesalen («oktogonalen», nr. 28) som er omtalt hos Suetonius og var berømt i antikken. Dette skyldes at den var en arkitektonisk sensasjon i sin

Utsmykningen i Domus Aurea er til dels svært godt bevart, siden palasset under Trajan ble bygd over og brukt som fundament for de monumentale badene som ble reist like over. Tidens største malere har arbeidet her nede. Da palasset ble gjenoppgaget i renessansen gav maleriene i disse værelsene – kalt «grotter» – opphav til ordet «grotesk».

tid, på grunn av den betongkuppelen som utgjør taket, og hvor en sirkelåpning gir store lyseffekter. Suetonius (Nero kap. 31) nevner at taket roterte, hva nå han måtte mene med det. Kan det ha vært en discus under åpningen som gav en effekt av himmelens bevegelser? Rester av en slik er i hvert fall ikke funnet. Når man står her inne, går tankene naturlig nok mot keiser Hadrians mesterverk, Pantheon, hvor kuppelen er mye større, men ideen den samme. Sideværelsene i spisesalen har vært dekket av marmor, men dette er blitt fjernet alt sammen. Ribbet og nakne står veggene der i dag, i det som må ha vært en overdådig og prangende sal. Dersom turen fortsetter til rom 129, er her praktfulle takdekorasjoner å se, i for-

bløffende god stand. For en del av palassets vedkommende har det vært bygd (eller påbegynt) en etasje nummer to.

Alt dette er blitt til på rekordtid, det er noe av det utroligste ved huset. Man må ha bygd og dekorert samtidig for å komme i mål. Det er blitt antydnet at Nero aldri rakk å benytte og nyte hele herligheten, noe som gjør foretaket litt tragisk.

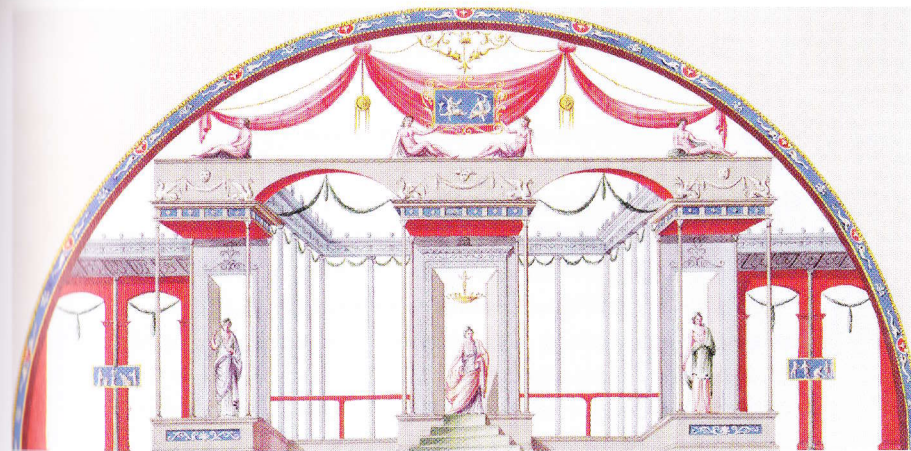
Vi spør oss selv: Hva sier Det gylne hus om kunsten under Nero?

At vi befinner oss i en tid hvor en rokokkolignende stilart dominerer, slik det også må ha gjort i hans første palass. Vi merker straks at kunsten opplevde en gullalder under Nero, og vi vet at dette har mye med den unge keiseren selv å gjøre.

For han hadde latt seg rive med av teatret i lang tid, særlig etter at han skaffet sin mor av veien og deretter sine modne rådgivere, filosofen Seneca og pretorianerprefekten Burrhus. Neros debut som sanger fant sted i Napoli, på trygg avstand fra Roma. Men så fulgte han opp med å kjøre firspann i sirkus – begge deler ble sett på som skandaløse. Kunsten tok etter hvert fullstendig overhånd, og keiseren ble mer og mer hemningløs. Et av hans dikt overlevde helt til Suetonius' tid (under keiser Hadrian), og minnet om ham var blandet. For mange elsket denne overdådige eventyreren. En begivenhet som satte spor etter seg var at han dro til Hellas i 67, på konsertturne, og vendte hjem i triumftog med 1018 seierkranser båret foran ham i prosesjon da han kom tilbake til hovedstaden. Neros tid var også en periode da litteraturen blomstret, som i tilfellet Petronius, (han som skrev romanen *Satyricon*) og som måtte late livet etter at det ble avdekket en konspirasjon hvor han var delaktig. Seneca møtte samme skjebne.

I lengden ble alt dette for mye både for senatet og for generalene. Kunst i kombinasjon med skandaløse familieforhold og paranoia utløste et opprør, og keiseren ble erklært fiende av senatet. Eneste utvei var å flykte byen og begå selvmord. Hans minne ble fordømt og sporene etter ham utvisket. Med Nero var det julio-klaudiske dynastiet, det første i romersk keisertid, definitivt forbi.

Det hele er såre tragisk, for av natur var Nero godsinnset og fredelig, en som hadde gjort mye for å trygge riket gjennom dyk-

Rekonstruksjon av en av stilartene som ble brukt i palasset, som hadde godt over 120 værelser. Vi gjenkjenner denne fra kunsten i Pompeii og Herculaneum og fra mange andre villae fra samme periode, særlig villae i Oplontis ved Napoli, som trolig har tilhørt Neros gemalinne Poppaea Sabina. Tegningen er å finne i Louvre i Paris.

tig diplomati. Janus-templet ble stengt som tegn på fred i riket og fred med naboer. Faktisk ble hans første fem regjeringsår – det såkalte *quinquennium Neronis* – opplevd som en gyllen tid. Hans unge alder – han ble bare 31 år – og frigjøringen fra personlige og politiske formyndere gjorde imidlertid at fortsettelsen ble et gigantisk antiklimaks.

Likevel tok det tid før verden ble ferdig med ham.

For en del år etter hans død oppsto rykter om at han levde i den østlige delen av riket, og en som ga seg ut for å være keiseren måtte skaffes av veien (dette skjedde på 90-tallet). Dermed var sluttstreken satt for et ubehagelig kapittel av romersk historie. Etter det som kalles «firekeiseråret» – 68/69 – kom et nytt dynasti til makten, det flaviske, og en stor gjenreisningsoppgave ventet dem, noe de i begynnelsen lyktes i, men som ble problematisk under Domitian. Han ble kalt «en skallet Nero», og derved dukker spøkelset av den siste julio-klaudieren opp igjen.

Alt dette er historiske bølger som vi møter i Domus Aurea, og som preger besøket. Vandringen gjennom disse gamle salene og møtet med overdådigheten her nede fører oss med ett tilbake til den tid da den romerske keiser levde for kunsten alene, da kunst ble tyranni, med dødelige konsekvenser for kunstneren selv. Kunsten makter for

en stund å distansere oss fra de historiske fakta i kulissene, grusomme som disse er. Men det faktum at vi beveger oss gjennom en begravd residens, sier oss mye om den triste sannheten bak alle de praktfulle levningene. Ingen fortsatte å bo her, unntatt Otho og Vitellius, men de regjerte ikke mer enn noen måneder hver.

Keiserdømmet overlevde imidlertid som institusjon, og Romerriket gikk mot bedre tider, i hvert fall i noen hundre år, til tross for uro hver gang et dynasti tok slutt. Nero klarte med andre ord ikke å ødelegge den nye styreformens som hadde erstattet republikken og som var Augustus' verk. En tilbakevending var umulig selv om det alltid var nok av dem som drømte om dette, det gjelder særlig senatet og overklassen forøvrig, slik vi leser det hos Tacitus. Hans kapitler om Nero avspeiler samtidig forholdene under Domitian, den skallete Nero, *Nero calvus*.

Historien fortsetter likevel inn i nyere tid. For det viste seg problematisk å finne arbeidere til å grave ut nekropolen under Peterskirken på 1940-tallet, all den tid det het seg at Nero gikk igjen der nede.

Cisterner og akvedukter – Romas vannforsyning

*En så stor mengde livsnødvendige konstruksjoner
som kan transportere så mye vann –
du kan sammenligne dem med pyramidene,
eller grekernes kunstverk,
skjønt disse er unyttige.*

(Frontinus: «Om byen Romas vanntilførsel»)

Det er først i våre dager at Roma bruker like mye vann som byen gjorde i antikken. Dette ble fastslått i jubileumsåret 2000 og fikk mange til å undre seg over hva slags by de egentlig levde i. Men sannheten om alt vannet utgjør en mer omfattende og imponerende historie enn moderne mennesker vanligvis antar.

La oss se på et enkelt vitnesbyrd om dette kapitlet av Romas historie i oldtiden.

Vi står i restene av en stor cisterne, like ved Trajans termer, ikke langt fra Neros Gylne hus. Den kalles med et italiensk uttrykk fra middelalderen *Sette Sale* og ligger der Via Maecenate krysser Via Botta, i et hjørne hvor Maecenas' hager ligger opp til Trajans termer. Navnet er ikke ment å være en presis beskrivelse, for her er hele 9 store kamre med 8 skillevegger, i to etasjer. «Soliditet, nytte, skjønnhet» er et uttrykk fra romersk byggekunst, og det kan trygt anvendes på denne cisternen, som forsynte Trajans termer med vann fra akvedukten som kalles Aqua Claudia. Stedet er velkjent og mye besøkt og beskrevet gjennom tidene. Den delen som står tilbake, er den buete fondveggen som er bygd inn i fjellsiden bak; hvis her er stengt når du kommer, kan du be noen i Maecenas' auditorium om å låse deg inn (dersom denne holder åpent).

På bakkenivå befinner vi oss i underetasjen av denne konstruksjonen og kan se det hele i tverrsnitt, for det er bare den ene veggen som står tilbake i dag. Cisternen er en av de største vi kjenner fra antikken og ligger åpent i landskapet. Men da den ble bygd omkring år 104, var det et praktbygg som sto her, godt synlig i landskapet, nesten palassaktig i sin struktur, en god illustrasjon på den trefoldige verdi romerne så i viktige konstruksjoner (soliditet, anvendbarhet, skjønnhet). Cisternen ga selvsagt vann til de store keiserlige badene som vi ser ruiner av like ved. Men vann var ikke bare luksus, som her, men også en livsnødvendighet, noe teksten fra Frontinus understreker. Her er noe større enn pyramidene!

Det første som slår oss, er altså hvilken enorm forbruker byen var blitt i keisertiden, nøyaktig lik en moderne hovedstad. For situasjonen er den samme når det gjelder mattilførselen til Roma. Og denne er verdt en kort omtale i vår sammenheng.

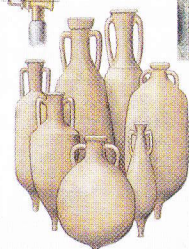
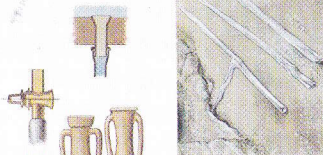
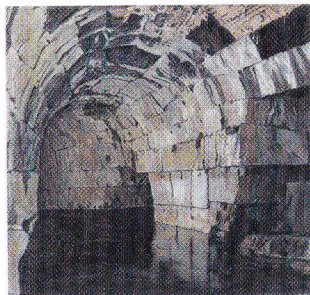
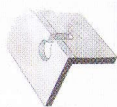
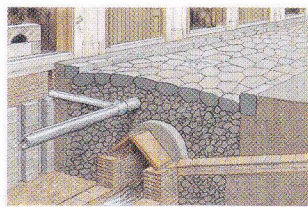
Korn, vin og olje var selvsagt like store livsnødvendigheter som vann. Det som kom i tillegg, var mye frukt, fisk og grønnsaker, kjøtt var forbeholdt festelige anledninger. Undersøkelser fra nyere tid har søkt å beregne omfanget av dette konsumet: Hvor mye spiste og drakk man årlig i Roma? Hvor kom kornet, vinen og oljen fra? Hvor kom alt vannet fra?

Kornet ble importert via private firmaer fra Egypt og Nord-Afrika, Sicilia og Sardinia. Kornet ble sendt til Romas havn – Portus – med skip og omlastet for så å bli fraktet videre med mindre båter opp Tiberen og losset ved de store varehusene nedenfor Aventin, på begge sider av elven. Der ble kornet lagret etter alle kunstens regler. Deretter ble det fordelt rundt omkring i byen, hvor en del ble distribuert gratis til dem som trengte dette, men det meste ble solgt. Det var kornet fra Egypt og Nord-Afrika som ble brukt til å bispise Roma, det fra Sicilia og Sardinia gikk til hæren.

Hvor stort var dette kornkonsumet?

Dersom vi regner i et sannsynlig minimum, kommer vi til et siffer som er ca. 237 kilo hvete per innbygger per år. For en by på en million innbyggere blir dette 237 millioner kilo for hele byen. Som sagt er dette i underkant siden befolkningen var større enn en million og ettersom det kanskje også gikk med mer korn enn det som er antatt her. Vi undrer oss derfor ikke over at kornmangel førte

Denne plansjen over forskjellige sider ved romernes ingeniørkunst viser øverst: avløpsrør under et veilegeme og et toalettsete. Nederst til venstre ser vi fra Cloaca Maxima, som løper under store deler av byen og er i bruk den dag i dag, med åpningen mot Tiber, slik vi ser den langs elvebredden. Nederst til høyre ser vi eksempler på vannkraner og vannrør, begge av bly.

til opprørstilstander i byen (vi vet om ca. 30 kornkriser), og dette forklarer hvorfor det var så viktig for Augustus å erobre Egypt, som allerede var Romas kornkammer fra republikkens dager. Det samme gjelder Vespasian som innledet et nytt dynasti etter det julio-klaudiske: Det første han gjorde etter at troppene i Syria hadde utropt ham til keiser, var å dra beneste veien til Alexandria. For romerne hadde forvandlet Egypt til den reneste kornfabrikk ved Nildeltaet.

Med olivenolje er situasjonen den samme.

Dersom vi regner at 50 liter, er det minimale per person, kommer vi til 50 millioner liter årlig. Oljen ble, i likhet med kornet, transportert i store skipslaster, noe undervannsarknologien kan bekrefte. Den kom til Roma fra den vestlige del av middelhavsverdenen: Gallia, Spania, Sardinia, Korsika og Nord-Afrika, akkurat som all keramikk som den ble transportert i. For å skjønne omfanget av denne importen må vi gå til bydelen Testaccio, nedenfor Aventins vestlige hjørne langs elven, og finne frem til den høyden i landskapet som kalles Monte Testaccio. Dette «Testaccio-fjellet» er en kunstig høyde som består av uendelig mange potteskår, biter av terrakottakrukker som ble knust etter omlasting ved havneanleggene langs Tiber og samlet her. Dersom tallet 50 liter pro pers per år kan synes høyt, skal vi huske på at oljen også ble brukt til brensel. Kanskje vil det da vise seg at tallet er i underkant.

Vin er en tredje importvare til denne antikkens eneste superby.

Her går de moderne beregningene i retning av ca. 100 liter til hver innbygger årlig, et tall som fører oss til 100 000 000 liter. Igjen er det tale om svært mange skipslaster som ankommer Portus daglig, fra de samme provinsene som produserte oljen. Husk: Roma er på ingen måte selvforsørget – byen lever av imperiet, spiser og drikker og belyser bygningene de bor i med importerte varer. Denne siden av byens historie er svært imponerende sett med moderne øyne, men den handler også om utnyttelse og slavebundet for befolkningen i provinsene.

Vender vi tilbake til spørsmålet om hvor mye vann hver innbygger brukte, er dette vanskeligere å beregne enn tilfellet er med livsmidlene. Overslagene varierer fra ca. 600 liter per person til

kring. Men tallet vokste med tiden, og regionskatalogene fra ca. 300 nevner hele 19 akvedukter, 1352 offentlige fontener, 15 nymfeer (større monumentale fonteneanlegg), 11 keiserlige termer, 856 andre offentlige bad og 254 vannreservoarer.

La oss se på akveduktene i kronologisk rekkefølge.

Aqua Appia, fra 312 f.Kr., henter sitt vann fra Albano, går stort sett under jorden og er 16 km lang. Den forsynte de eldste delene av byen.

Aqua Anio Vetus er fra 272 f.Kr., henter sitt vann fra Aniendalen og er 64 km lang.

Aqua Marcia er fra 144–140 f.Kr., hele 91 km lang og ble finansiert av krigsbyttet fra Korinth og Karthago.

Aqua Tepula, fra 125 f.Kr., er ca. 18 km lang, kommer fra Albanerfjellene, og har lunkent vann, brukt til forskjellige industrielle formål.

Aqua Julia ble bygd av Augustus' venn Agrippa, som var *aedilis* i 33 f.Kr., og som brukte 240 av sine egne slaver til arbeidet. Han bygget også 500 fontener og 700 reservoarer ifølge Plinius d.e.

Aqua Virgo er fra 19 f.Kr. og fungerer fortsatt. Den er 20 km lang og vannet tappes fra kilder nær byen.

Aqua Alsietina er bygd av Augustus, løper 33 km under jorden fra Lacus Alsietinus (Lago Martignano) til Trastevere, hvor keiseren bygde sin store Naumachia (en kunstig innsjø for teatralse sjøslag).

Aqua Claudia og Aqua Anio Novus er begge bygd i årene 38–52 e.Kr., med vann fra Aniendalen. Disse er de to største hva vannvolumet angår, løper hele 87 km og er synlig langs utfartsårene syd for byen. De ble utvidet til å rekke Palatin under Domitian for å gi vann til Domus Augustana. Når disse løper over jorden, og derved gjør tilførselen sårbar, er dette et tegn på de fredelige tider som rådet under *pax romana* (grekerne hadde i sin tid alltid bygd under jorden, noe også romerne startet med).

Aqua Trajana er fra 109 e.Kr. Dette er den siste store akvedukten, 57 km lang, og er altså bygd etter at Frontinus skrev. Vannet kommer fra Lacus Sabatinus (Lago di Bracciano) og styrket kapasiteten i Trastevere, samt Trajans termer.

Akveduktene er romernes kanskje mest imponerende bragd hva ingeniørkunst angår. Roma hadde et enormt vannforbruk, og tallet på akvedukter steg til tretten etter som byen vokste. Bildet viser en strekning av Aqua Claudia og vitner om at den er bygget i tider (1. årh. e.Kr.) da det var trygt å la vannet løpe i ledninger over jorden.

over 1000. I motsetning til korn, vin og olje er Roma selvforsynt med vann. Det vil si: Byen kan på dette punktet leve av sitt distrikt, av den rike vanntilførselen vi finner i byens omgivelse, elver og kilder i fjellandskapene rundt Latium-sletten.

Sextus Julius Frontinus er den som kan hjelpe oss med å finne en forklaring på overfloden av vann. For han fikk stillingen som *Curator Aquarum* (minister for vannverket) i 97 e.Kr. og skrev en bok om dette eventyret, et verk som vi fortsatt kan konsultere – *De Aquis Urbis Romae* («Om byen Romas vanntilførsel») – som en gave til etterfølgerne i embetet. Det han skriver, angår bare Roma by og gjelder følgelig ikke for resten av imperiet, men det er nettopp dette vi trenger i våre vandringar i det underjordiske Roma. Han fikk oppgaven å skulle restaurere og rette opp forfall og misbruk. Embetet ble innstiftet av keiser Augustus, som ansatte en stor kontingent slaver til å utføre arbeidet.

Da Frontinus skrev, hadde Roma 11 akvedukter, det vil si: vannkanaler som ble ført inn i byen, der det ble fordelt rundt om-

Aqua Alexandrina er fra år 226 e.Kr., er 22 km. lang og tar sitt vann fra Praeneste (Palestrina).

Slik ser rekken ut.

Synlige rester er det mange av, særlig iøynefallende er strekninger i de aurelianske murene, som ved Porta Maius (Maggiore) der man ser kanalene til både Aqua Claudia og Aqua Anio Novus. Men vi skal være klar over at vannet kunne ikke skrus av, som i dag, og det hele dreier seg om sløsing etter moderne målestokk, sløsing med vann på en måte som mangler parallell i fortid og nåtid. Cloaca Maxima tok unna det aller meste og sendte det i Tiber. Men Frontinus opplyser at én fjerdedel av alt vannet faktisk ble tappet – lovlig eller ulovlig – før det nådde Roma.

Sammenligner vi med Pompeii, ser vi at det fantes fontener overalt, på hvert gatehjørne. Ingen hadde problemer med å skaffe seg vann. Dette vannet kommer fra akveduktens endestasjon (*castellum*), som var et større reservoar bestående av tre avdelinger, hvorfra man tok vann til fontener, til bad, til privathus, gjennom rør av terrakotta eller bly (som var det vanligste). Dette siste har gitt opphav til teorien om at befolkningen i Roma langsomt ble blyforgiftet, noe som forklarer rikets avfolkning og fall. Men en slik teori forutsetter at vannet ble stående i blyrørene, noe det altså ikke gjorde, all den tid det ikke var noen kran som ble skrudd av, som vi ser det av Romas fontener i dag. Altså faller teorien, og forklaringene til avfolkning og fall må søkes annensteds.

Frontinus spesifiserer bruken av alt vannet. 17 prosent gikk til offentlige bad, 44 prosent til diverse offentlige behov (det militære, teatre, fontener, mindre bad), mens hele 38 prosent gikk til privathus og industri. Møllene i skrånningen langs Janiculum fungerte like til 540, da installerte man flytende møller i Tiber, noe som fortsatte til langt inn i moderne tid. Offentlige latriner krevde også sitt, men privathus har brukt enklere løsninger for kloakk. I alle fall ble det slutt på all badingen da goterne kuttet vannledningene i 537 e.Kr.

Vi er tilbake i Sette Sale.

Konstruksjonen vitner om stor erfaring med vann. Kilden kom inn i den bakerste veggen, og for å hindre strømminger og mye be-

vegelse i cisternen ble åpningene slik fordelt at de letter trykket på vannet: Hver av de åtte skilleveggene har fire åpninger som er ulikt plassert og gjør at vannet flyter rolig. Mange har sett dette som nok en genistrek fra Apollodorus' side, han som var Trajans hovedarkitekt og nøt stor berømmelse for sine konstruksjoner. Veggene er kalket, og vannet ble ledet til svømmebassenger, fontener og nymfeer, sikkert også til latriner, for Trajans termer var store.

Vi har andre eksempler på bevarte cisterner i forbindelse med keiserlige bad.

For Caracallas monumentale termer langs Via Appia kjenner en lignende konstruksjon, den ligger under terrassen foran inngangen og er bygget i to etasjer. Diokletians termer hadde også en stor cisterne (kalt Botte di Termini) som ble revet i 1876 under konstruksjonen av den nye hovedbanestasjonen.

Roma står altså i en særstilling blant antikkens byer, også hva vann angår. Dette var rikshovedstad og keiserby, jo mer overflod desto bedre. Men historien om Romas vannforsyninger står i en særstilling når det gjelder livsnødvendige midler, for vannet forelå i rikelige mengder rundt om. Derfor vil et besøk i Sette Sale bli et møte med romernes dyktighet og store kunnskaper i de hydrauliske vitenskaper, noe de selvsagt hadde lært av grekerne, som all annen vitenskap, men som de videreutviklet til fullkommenhet.

Samtidig er vi inne på et tema som forklarer mange hemmeligheter om antikkens mest kjente byer. For Athens Akropolis var kun beboelig i gammel tid takket være vannkildene som vi ser langs Peripatos. Det samme gjelder Korinth. Et eksempel fra et langt tørrere klima er Jerusalem hvor byens beliggenhet kan forklares ut fra en stor vannkilde som lå utenfor byen og som man førte gjennom en tunnel under murene til bassenger innenfor (den er like aktiv i dag som på kong Davids tid).

Hva ingeniørkunst og arkitektur angår er vi kommet til områder hvor romerne ikke er så frastøtende som ofte ellers. Men vi vet at akveduktene ble konstruert ved hjelp av slavearbeid, og mye av finansieringen ble ordnet ved hjelp av krigsbytte. Likevel kom vannet offentligheten til gode, for både fontenene og badene var til fri

Gulvmosaikk fra Caracallas termer. De keiserlige badene var de største i Roma og hadde et enormt vannforbruk. Ved siden av slike fantes det utallige mindre bad, også i privathus. Badene var tegn på byens unike og luksuriøse posisjon i verdensriket. Da barbarenes invasjoner kuttet vannledningene, var deres tid forbi.

avbenyttelse for fattig som for rik. Hva importen av korn, vin og olje angår, er det ofte tale om utnyttelse av provinsene, som i

Egypt, lik tilfellet var med alt marmoret. Blyet i alle rørene kom fra Britannia, fra de statlige gruvene der, og vi kan knapt forestille oss de kår arbeiderne levde under siden gruvarbeid var en vanlig form for avstraffelse.

Keiserstaden ved Tiber preget kort sagt hele imperiet, på godt som på ondt, og historien om alt vannet tilhører utvilsomt medaljens forside. Likevel halter Frontinus' sammenligning – for pyramidene ble bygd av frie menn og ikke av slaver.

Orientalske guder – Romas religiøse revolusjon

*Soli Invicto Mithrae
Sacrarium fecit
P. Aelius Urbanus
Sub A. Sergio Eutycho
Sacerdote*

*(Aelius Urbanus
bygde denne helligdommen
til den uovervinnelige solguden Mithras
mens A. Sergius Eutycho
var prest.)*

(Innskrift fra et Mithrastempel)

Uttrykket «orientalske guder» er misvisende dersom det gir oss inntrykk av at de guddommene det gjelder, har noe annet felles enn at de kommer til Roma fra Fororienten. For ettersom byen vokste og innflytterne ble flere, ble det også flere guder å huse. Oftest gikk dette greit og uproblematisk, av og til oppsto det friksjoner mellom gammelt og nytt.

Greske guddommer hadde man lenge visst å integrere på grunn av kontakten med Syd-Italia og senere med Hellas. Her var det mulig å identifisere mange av de tradisjonelle romerske guddommene med grekernes guder, men noen var nye, slik vi så det i forbindelse med Apollon og Asklepios. Utfordringen fra grekerne var heller deres filosofi, for filosofene hadde et distansert forhold til gudene, slik de ble forstått og dyrket på det populære og offisielle plan. Og romerne utviste filosofer fra byen både i republikk og keisertid. Dessuten likte de ikke visse former for religiøse laug eller foreninger, som for eksempel ekstatiske og orgiastiske kultformer. Sammenstøt mellom staten og innvandrreligionene er tydeligst i forholdet til enkelte av orientalerne, nemlig jøder og kristne.

Denne religiøse pluraliteten skyldes mange faktorer, men en av disse er helt avgjørende. For alle innvandrere til rikshovedstaden var nemlig religion et spørsmål om identitet og tilhørighet, akkurat som i en moderne hovedstad i vår egen tid. Her er både vertikale og horisontale aspekter som hjelper folk å finne en plass i det som ellers er et uoversiktlig hele (Roma). Religion handler alltid om selvdefinisjon. Vi finner mange eksempler på dette rundt om i byen, og den underjordiske basilikaen ved Porta Maggiore (i de aurelianske murene ved Via Prenestina) er allerede blitt nevnt.

Roma er altså Romerriket i miniatyr, og fremmede guder ble det stadig flere av i keisertidens første århundrer, særlig orientalske guder; de galliske og germanske hører vi ikke om, de kartagiske var utslettet. En holistisk lese måte av byens historie vil derfor unngå normative kriterier når det kommer til religiøse spørsmål. Dette blir mer iøynefallende i senantikken, for da var det en subkultur (kristendommen) innenfor en annen subkultur (jødedommen) som ble dominerende og et større rollebytte finner sted: Hedendommen blir subkultur, for ikke å tale om jødedommen.

Mithrashedelligdommen under kirken S. Clemente. Her har vi en godt bevart sal hvor de innvidde feiret de mithraiske mysterier. Alteret i midten fremstiller Mithras som dreper oxen, en mytisk hendelse som bandt kultmedlemmene sammen og forenet dem med gudeverdenen.

Av fororientalske religioner er jødedommen den viktigste ved vår tidsregnings begynnelse, noe som skyldtes økt innvandring, kriger og lignende faktorer. Kontakten mellom det romerske folk og jødene var et faktum allerede på 160-tallet f.Kr., og jødene kom til Roma langs de store handelsrutene, slik de også hadde gjort det til de andre storbyene i riket. I Trastevere lå hele syv av byens elleve synagoger, men vi vet også om synagoger i Subura, samtidig som vi trygt kan anta at det fantes minst en i Porta Capena-distriktet. Jødene var romernes allierte i Fororienten og ble derfor godt behandlet i Roma. Synagoger ble betraktet som helligdommer og nøt lovens beskyttelse. Jødene skilte seg ut på mange vis: De var tallrike, de var monogame, de satte ikke ut barn for å dø, de hadde strenge hygieniske lover og levde lenge, de hjalp hverandre og hadde velferdsinstitusjoner. Jødedommen ble med andre ord akseptert som et unntakstilfelle, en tillatt form for ateisme, om man vil.

Kontakten med de kristne var imidlertid problematisk fra begynnelsen av. For her var ikke bare en ny religion – den hadde ingen templer å vise til, ingen offentlig kult, ingen gudebilder, ikke gamle bøker som Moseloven, osv. I det hele tatt var de kristne usynlige i det religiøse landskapet, vanskelige å identifisere, noe som førte dem opp i store problemer vis-à-vis staten. De hadde imidlertid ikke problemer med å definere seg selv: En av deres tidligste talsmenn understreker igjen og igjen at de er representanter for en ny menneskehet, en hvor det ikke er tale om kvinne eller mann, fattig eller rik, greker eller barbar, slave eller fri (Paulus). De representerte det som skulle komme, noe de selv ikke var i tvil om. Men før så skjedde, ble de offer for mange misforståelser og en god del forfølgelser, den første av disse var etter den store bybrannen i 64. De kristne hadde ingen rettigheter å påberope seg, de var ingen «tillatt» religion, de var ytterst sårbare, og i innledningen til denne boken så vi hvordan de håpet at hele Roma ville gå opp i ild og røk, sikkert inspirert av Vesuvus utbrudd i 79.

Men vi finner flere former for fororientalsk religion i Roma.

Egyptisk religion er det mange spor av, noe som ikke forbauser oss all den tid Egypt var byens kornkammer fremfor noe og kontakten med landet var omfattende. Her er det tale om en akseptert innvanderreligion, og vi finner spor av Isis- og Serapishelligdommer over nesten hele byen: i Trastevere, på Marsmarken, på Eskvilin, i Circus Maximus, under kirken S. Sabina, osv. Isis-kulten ble svært populær utover egypternes egne rekker siden det her handler om gjenfødelse, og om død og oppstandelse, slik vi leser om det i Apuleius' berømte roman «Det gyldne esel». Her ser vi hvordan bokens helt, Lucius, innvies i Isis-kultens mysterier, stiger ned til dødsrikets porter og vender tilbake til livet igjen.

Av syro-fønikiske religioner vet vi om mange mindre helligdommer og noen større templer (Aurelians Sol-tempel og Elagabals tempel). Dette betyr at fororientalske guddommer ble identifisert med tradisjonelle guder, særlig Jupiter. For så vidt kan dette også sies å gjelde den store frygiske modergudinnen Kybele (Magna Mater) som hadde flere helligdommer rundt om i byen i tillegg til det store og gamle templet på Palatin.

To religiøse nykommere er ofte blitt stemplet som konkurrenter til kristendommen i keiserdømmets første århundrer: keiserkulten og Mithras-kulten. Det er den siste som angår oss her.

Vi kjenner ca. 25 Mithras-helligdommer i Roma (og minst like mange fra andre deler av riket).

Disse er små underjordiske saler som er innrettet til kultisk bruk. Mithraismen var en kosmisk naturreligion, forbeholdt menn, særlig soldater, og den kom til Roma fra Persia mot slutten av republikken. Vi kaller disse helligdommene «mithreer» og de finnes overalt i bybildet, fremfor alt i forbindelse med militæreire: under kirken S. Maria in Dominica (på Piazza della Navicella), under S. Stefano Rotondo (bygget over *Castra Peregrina*), i Castra Pretoria (bak Termini), under Scala Santa ved Lateranet (bygget over *Castra Priora Equitum Singularium*), i S. Saba (*Castra cohors IV vigilum*), i privathus som de vi finner under S. Prisca, S. Balbina og S. Clemente, samt i forbindelse med keiserlige bad som Caracallas termer og ved Circus Maximus. I tillegg til Roma by finner vi at spredningen av denne religionen særlig gjelder riksgrensene: elver som Donau og Rhinen, langs Hadrians mur i England og ved grenseelven Eufrat. Havnebyen Ostia kjenner mange mithreer, noe som ikke er overraskende siden det dreier seg om en innfallsport til rikshovedstaden.

Disse helligdommene er noenlunde identiske alle sammen. De er små, med få unntak, og vitner om mindre «menigheter» hvor de innviede ikke er mer enn 30–40 i tallet under de rituelle handlingene. Den er som sagt forbeholdt menn og fremstår som eksklusiv. Som i tilfellet Isis-kulten er det tale om en mysteriereligion, en frelses- og gjenfødselsreligion, en naturreligion av mytisk karakter. Dette fremgår av den arkitektur og utsmykning som helligdommene fikk.

Det er under kirken S. Clemente at vi har den enkleste adgang til et mithreum, på de andre stedene må vi ha spesialtillatelse. Følgelig skal vi ta turen ned i dypet under middelalderkirken i Colosseumdalen, helt ned til de lag som viser oss byen i gjenreisningstiden etter byrannen i 64 og omorganiseringen av det arealet som

Nero hadde brukt til å bygge sitt Gylne hus. Kirken ligger i Via di S. Giovanni in Laterano, like bak Colosseum.

Fra kirken går vi inn i sakristiet, kjøper billett til krypten, og går ned den brede trappen som fører til vestibylen foran en basilika fra slutten av 300-tallet. Her er vi samtidig i et museum som viser oss mange funngjenstander fra kirken så vel som fra de romerske husene under. Går vi gjennom den gamle kirken og tar til venstre, kommer vi til nok en trapp. Denne er nedgangen til utgravningsområdet, hvor vi straks har problemer med å orientere oss. For her er et virvar av murer, vegger og værelser, plansjer og kart er det lite av, og det er best å kjøpe en guide ved inngangen.

Vi kommer faktisk inn i kjelleretasjen til en romersk høyblokk – en insula – og trappen var trolig nedgang fra etasjen over. Det er værelsene på venstre hånd som er viktige. For her ligger ikke bare et lite Mithras-tempel, men også værelser som må være blitt brukt til innvielsesseremonier og til en mithraisk skole, på hver side av helligdommen. En vestibyle på høyre hånd er også del av komplekset. Alt befinner seg i en insula som ikke er utgravd, men som skriver seg fra det første århundret. Helligdommen – som er et *triclinium*, en bankettsal – er kanskje bygd inn i en allerede eksisterende spisesal i høyblokkens underetasje.

Midt i den lille helligdommen ser vi alteret med bildet av Mithras som dreper oxen. Han bærer en lue av det slaget vi kaller «frygisk» (typisk for en region i Lilleasia) og har et ansiktsuttrykk som fører tankene mot Alexander den store. Det dreier seg om en mytisk skikkelse, ikke en historisk, og han er en gud som fødes av en klippe og som gir verden nytt liv. Guden Apollon byr ham, gjennom en ravn, å ta blodet fra det vesenet som har mest livskraft i seg, det vil si en okse. Mithras slakter oxen, godt hjulpet av en skorpion, en slange og en hund. Fra blodet til oxen strømmer alt levende liv. Selv om slangen beholder noe av det for seg selv og sprer det rundt, feirer Apollon og Mithras seieren med en bankett, og det hele ender med at Apollon tar Mithras opp til himmelen.

Oksen er i seg selv mer enn et symbol på fruktbarhet. Han er også symbolet på den årstiden som er våren, og dette setter drama-

et inn i en kosmisk sammenheng. Følgelig finner vi at grotten her nede representerer hele universet, med stjerner på takhvelvingen, med elleve åpninger som symboliserer de viktigste stjernebildene og fire som symboliserer årstidene. Lyset som siver inn ovenfra, treffer alteret med avbildningen av guden og utgjør midtpunktet i det hele. Her er sikkert foretatt dyreofringer i forbindelse med bankettene, men det er av mindre dyr.

Ser vi på alterets tre andre sider, gjenkjenner vi lett slangen på motsatt side av Mithras. Men to andre figurer er også gjengangere i mithraismens symbolikk. Figuren med fakkelen høyt hevet, kalles Cautes og representerer solens stigning fra 21.12 til 21.6 hvert år. Figuren med senket fakkell representere motsatt bevegelse (21.6 til 21.12) og kalles Cautopates. Det hele er kosmisk symbolikk og uttrykker en sterk trang til befrielse fra naturens ubønnhørlige livssyklus. Alteret kan best studeres i en kopi som står i den antikke basilikas venstre sideskip, like ved restene av den gamle døpefonten; helligdommen er stengt med en jernport og må beundres på avstand.

Ergo er det en frelsesreligion og mysteriereligion vi ser restene av her nede. Den var som nevnt en eksklusiv mannsreligion for en lukket gruppe, med stor popularitet i armeene, og langs benkene hvor det kultiske måltidet ble inntatt, er her ikke plass til flere enn 30–40 medlemmer. Mithraismen kjenner vi dårlig, lik frimureriet i dag, men kristne og hedenske forfattere mener å vite at her er tale om syv innvielsesstadier og syv grader for de innviede. Måltidet medlemmene holdt, er en kultisk handling som aktualiserer banketten mellom Apollon og Mithras og som gir de innvidde del i den sjelens himmelfart de så sårt lengter etter.

Det meste av ornamentikken er forsvunnet med tiden, men vi finner mye mithraisk kunst i de andre helligdommene rundt om i byen. Vi vet at keisere som Commodus og Diokletian vernet om denne religionsformen, men templet ble stengt og gjenmurt rundt 395 e.Kr., da hedenske templer ble avvirket sammen med kulten. Men resten av kjelleretasjen ble brukt helt opp til 900-tallet, noe gulvbelegget her og der kan tyde på. Forhåpentlig vil arkeologien

Et relieff som viser en scene fra Isis-kulten. Orientaliske religioner gjorde sitt inntog i Roma sammen med innflyttere fra forskjellige deler av riket. Disse hadde det fellestrekk at de var forløsningsreligioner og derfor forskjellige fra klassisk gresk og romersk religion. Jødedom og kristendom er de to best kjente eksemplene på dette.

en dag trenge ned i fundamentene under vår insula og finne viktig informasjon om bebyggelsen her fra tiden før bybrannen i 64.

En vannkilde kan både sees og høres. Denne førte til så hyppige oversvømmelser av det lavtliggende området at en kanal ble gravd i årene 1912–14 for å føre vannet til Colosseum. Det er derfor blitt spekulert mye over om det er her det vannet kom fra som ble brukt til å fylle det store amfiteatret med vann i anledning spesielle forestillinger.

Går vi ut av insula og krysser den trange alleen som skiller denne fra huset ved siden av, det som ligger rett under kirken over (den antikke basilika), kommer vi inn i grunnetasjen av et større bygningskompleks med vegger av tuff (Anio-typen), kvadratisk i formen og med et stort gårdsrom i sentrum. Dette er ofte blitt tolket som en del av et større palass, tilhørende en kristen fra det første århundre ved navn Klemens. Men det er mer sannsynlig at

det er et varehus eller marked (*horrea*) vi har med å gjøre og at det er lagerrom eller butikker vi beveger oss i. Klemens' hus er heller å forstå som det privathus (domus) som ble reist over grunnetasjen på midten av 200-tallet og som kan ha huset en kristen menighet i denne delen av Roma (senere ble han identifisert med denne Klemens fra 1. århundre). Den antikke basilikaen ble så bygd inn i dette huset og etasjen under fylt igjen. Senere ble den antikke basilika gjenfylt og brukt som fundament da man reiste en ny kirke i middelalderen. Slik illustrerer S. Clemente hvordan byen har utviklet seg i høyden.

På veien opp passerer vi en liten katakombe med 16 graver. Katakomben stammer fra en tid da det ikke lenger var forbudt å begrave de døde innefor bymurene. Det fører oss til en tid etter Alariks plyndring av byen i 410. Med andre ord har vi ikke bare vandret gjennom bygningsfaser, men også gjennom en stor del av Romas historie.

Et annet Mithras-tempel som kan besøkes (med spesialtillatelse fra de arkeologiske myndigheter), er det vi finner i et privathus fra keisertiden under kirken S. Prisca på Aventin, ikke langt fra S. Sabina. Her er utsmykningen rikere og fargene er bedre bevart. Dessuten finner vi avbildninger av tradisjonelle guder som Serapis og Venus, kanskje også Mars, krigsguden, noe som tyder på at mithraismen ikke var så eksklusiv som vi ofte får det fremstilt. Ellers er trikliniet svært likt det vi fant under S. Clemente. Her er imidlertid atskillig mer atmosfære, sikkert fordi mithreet er lite besøkt og har mer å vise frem. All kunsten gjør at man ikke føler seg alene her nede, du er i selskap med noen av religionshistoriens store navn, og selv om det er en religiøs fortid vi iakttar, er den ikke helt død. De som tilbad her nede, kan ikke lenger sees eller høres, men på underlig vis er de her alle sammen. De vitner om et kapittel av antikkens historie da livet søkte forløsning fra dødens visse lodd gjennom naturens egne kanaler, ikledd mytens drakt.

Andre mithreer som er berømt for sine dekorasjoner, er å finne i Capua, Vulci, Sutri, Marino. Det vi finner på Palatin er svært dårlig bevart (det ligger like overfor Livias hus), det i Via Giovanni Lanza

er langt bedre. Under Caracallas termer er et mithreum av uvanlig store dimensjoner. For øvrig er det funnet mye verdifull kunst i disse helligdommene, og vi finner eksempler på denne både i de kapitolinske museer og i Vatikanet (hvor vi ser marmorskulpturer av Mithras som dreper oksene). En del av disse er av ypperste slag.

Var virkelig Mithras en konkurrent til Kristus, slik det ofte er blitt hevdet?

Neppe, han var for eksklusiv til det. Han makter ikke å samle, han er en gud for de få. Han er heller ikke en historisk person, men tilhører naturens sfære og mytenes forestillinger.

Men hva med keiseren – var han ikke en ny guddom som inntar historiens arena samtidig med galileeren? Var han ikke i utgangspunktet et samlingspunkt for alle innbyggere i riket, allestedsnærværende selv om han bodde langt borte, allmechtig gjennom sine representanter i lokalsamfunnet? Er han ikke omgitt av religiøse forestillinger? Er han ikke en religiøs faktor heller enn en politisk, mer enn en pseudo-guddom?

For så vidt er han det, men han omvender seg og blir til sist døpt.

Før så skjer, er det mange og konfliktfylte år hvor de kristne lever en utrygg tilværelse.

Historiske begivenheter

- 306–337 Konstantin den store
313 Toleranseediktet i Milano: De kristne aksepteres, slutt på all
forfølgelse i vest
324 Konstantin slår Licinius og blir enehersker
325 Første kirkemøte i Nikea
330 Hovedstaden flyttes til Byzantium ved Bosporos, kalles fra nå av
Konstantinopel
337–361 Constantius II
361–363 Julian Apostata (den frafalne), prøver å gjenreise hedendommen
364 - 375 Valentinian I
367–383 Gratian
375–392 Valentinian II
392–394 Eugenius
378–395 Theodosius I
391 All hedensk kult forbys, templene stenges
392–423 Honorius
395 Riket deles i Vestromerriket og Østromerriket
401 Alarik invaderer Italia
402 Honorius flytter hovedstaden til Ravenna
410 Romerne trekker seg ut av Britannia
425–455 Valentinian III
431 Kirkemøtet i Efesos
439 Vandalene okkuperer romersk Nord-Afrika
452 Pave Leo I overtaler Attila til å spare Roma
455 Vandalene plyndrer Roma
457–472 Anthemius
475–476 Romulus Augustulus avsettes (siste keiser i Vestromerriket)

Viktige bygninger

- 312–337 Konstantin restaurerer og bygger nytt: fullfører Maxentius'
basilika, reiser Janus Quadrifons på Forum Boarium og Portus
Constantini
312 Castra Pretoria avvikles
ca. 315 Constantins termer
315–316 Konstantinbuen reises
331 Basilica Junii Bassi
334 rytterstatue av Konstantin på Forum
356 Konstantins statsvisitt til Roma
357 Obeliscus Constantini hentet fra Alexandria og satt opp på
Circus Maximus
357 alteret til Victoria i senatshuset fjernes
360–363 Julian gjenreiser alteret i Curia
367 Porticus Deorum restaureres av Vettius Praetextatus
382 Theodosius fjerner alteret til Victoria for godt
391 Theodosius beordrer templene stengt og all hedensk kult avvikles
402–403 de aurelianske murer utbedres
410 Alarik plyndrer Roma
442 store jordskjelv i Roma
493–526 Theodoric restaurerer på Forum, forsterker de aurelianske murer,
restaurerer stadium i Domus Augustana
523 siste dyrekamper i Colosseum
526 templet til Divus Romulus omgjort til kirke
537 goterne plyndrer Roma
608 Fokassøylen reises som siste monument på Forum Romanum
609 Pantheon blir omgjort til kirke

Huskirker – et usynlig nærvær

Martyrenes blod er kirkens sæd.

(Tertullian)

Etter bybrannen i 64 hører vi ikke stort om de kristne i rikshovedstaden ved Tiberen. Peter og Paulus har trolig omkommet i kjølvannet av forfølgelsen, sammen med en masse av anonyme ofre som historikeren Tacitus kaller «uhyre stor», uten at dette gir oss en pekepinn om forfølgelsens omfang eller varighet. I alle fall er det ikke tale om at kristentroen utviskes i Roma, tvert imot, får vi inntrykk av. For når vi hører fra de kristne der (som i presbyteren Klemens' brev til de kristne i Korinth), er det tale om ulykker som har rammet bymenigheten, men som åpenbart ikke har knust denne. Kirkehistorikeren Eusebius siterer et brev fra en annen prest i Roma, Gaius, som skriver omkring år 150, og som nevner stedene der de to apostelfyrstene lå begravd: Peter i Vatikanet og Paulus langs Via Ostiense.

Martyrsituasjonen er ikke lett å forklare, og vi må først av alt lære å skille mellom sporadiske martyrier og de systematiske forfølgelsene.

Ekko av sporadiske martyrier hører vi her og der i våre litterære kilder, men de færreste av disse finner sted i Roma. Biskopen av Antiokia i Syria, Ignatius, ble formodentlig henrettet i Roma en gang rundt år 112. Han skriver brev under fangetransporten og forteller de kristne i Roma at han venter å dø på en av flere måter i forbindelse med festligheter hvor henrettelser kastet glans over dagen og gav lekene et religiøst preg. Han nevner kamp med ville dyr, korsfestelse, å bli levende brent, å bli maltraktet eller knust – oppfinnsomheten var stor blant de gamle når det kom til grusomheter. Sannsynligvis var et sirkus stedet for slike begivenheter, for henrettelser av kriminelle var del av festdagens program, slik vi ser det i forbindelse mer biskop Polykarps martyrium i Smyrna, stedet hvorfra Ignatius skrev til romerne.

Andre martyrier fra Roma i de to første århundrene er dårlig kjent, likeså grunnen til at de ble arrestert. At kristendommen i of-

fentlige kretser ble betraktet som en «ny og farlig overtro» er belagt fra forskjellige hold (Sueton, for eksempel). Hvorfor vet vi ikke, heller ikke om det dreier seg om en lov eller en slags juridisk presedens basert på begivenhetene i 64. Vi har et rettsreferat fra saken mot en palestinsk filosof fra Samaria i Palestina, Justin, som ble henrettet sammen med noen venner i Roma rundt år 165, noenlunde samtidig med Polykarps martyrium i Smyrna. Når vi kaller tilfeller som disse sporadiske martyrier, er det fordi vi bare kjenner et og annet tilfelle – fra Roma, Smyrna, Carthago, Lyons, Bithynia, Scillum – og ikke systematiske forsøk på å utradere de kristne. Pogromen i Roma i 64 et det store unntaket fra regelen fordi den ligner på en systematisk forfølgelse, om enn på det lokale plan.

De kristne i Roma tilhørte byens fattigere stilte, og vi finner dem i Trastevere, Subura, Porta Capena og til en viss grad langs Via Lata, strøk hvor det bodde mange innflyttere og særlig jøder; Aventin er også blitt nevnt siden dette var et arbeiderstrøk for havneanleggene nede langs elven. Kristendommen oppstår innenfor synagogevevningen, men fredelig sameksistens blir ikke den varige løsningen. For når vi kommer til slutten av det første århundre, får vi inntrykk av at de kristne ikke lenger er del av jødedommens privilegerte morsliv, men har frigjort seg fra opphavet og derved havnet mellom to stoler – staten og jødedommen – med store konsekvenser for de kristne selv.

For det første representerer de en ny overtro i romernes øyne.

For det annet var de anonyme og udefinerbare.

De kristne var egentlig usynlige i landskapet all den tid de ikke hadde templer og kult, det vil si, ingen offentlig fasade, intet gudebilde. De kunne lett tolkes som en sammensvergelse, en privat og ulovlig klubb, en mulig trussel mot riket innenfra. De kristne i Roma var del av folkedypet og levde som andre innvandrere, men hadde likevel en slags dom hengende over seg: dersom omstendighetene lå til rette for det, kunne de stilles for retten og dømmes for grov overtro og illojalitet mot staten. Dette skjer altså relativt sjeldent, dersom våre kilder er å stole på, men de er en pekepinn om det som skal komme: de systematiske forfølgelsene fra statens

side i 250, i 257 og i 303–05 (kalt den store forfølgelsen). De kristne kan havne i klemme dersom de blir presset i religiøse spørsmål, for de nekter konsekvent å ofre til gudene eller sverge ved keiserens guddom.

Dersom de kristne er usynlige – hvor møttes de da?

De møttes i hjemmene, dette vet vi fra Det nye testamente.

Men NT beskriver stort sett forholdene i de greske byene i øst og ikke i Roma. Vi får inntrykk av at for både Antiokias, Efesos' og Korinths vedkommende møttes de troende i private hjem – en *domus* – der det var plass nok (en *insula* nevnes muligens i forbindelse med Alexandria Troas, hvor det er tale om en tredje etasje). Med andre ord er det en slags middelklasse vi befinner oss i når vi leser brevene i NT, og ikke bunnen av samfunnet. Men Roma er et annet tilfelle, for her bor nesten alle i høyblokker. Følgelig er det der vi må lete etter de første kristnes forsamlingssteder, privathusene kommer i annen rekke og tilhører ikke kirkens begynnerstadium.

Vi er så heldige å ha kirkehistoriske opplysninger om de 25 eldste sogn i byen, disse går tilbake til tiden før kirkefreden og Konstantins byggeprogram. Og det er private hjem som ble benyttet til kirkelige sammenkomster, hus som det senere ble bygget kirker over, og som fikk bære eierens tittel, til minne om en fortid da kirken ennå ikke hadde en offentlig fasade og var gjest hos huseiere eller leietakere. Denne tittelen – *titulus* – er bevart til dags dato. Det er med andre ord tale om huskirker, og vi gjenkjenner de første møteplassene bak titler som *Titulus Sabinae* (S. Sabina), *Titulus Marci* (S. Marco), *Titulus Fasciolae* (SS. Nereo ed Achillo), *Titulus Anastasiae* (S. Anastasia), *Titulus Damasi* (S. Lorenzo in Damaso), *Titulus Pudentis* (S. Pudenziana), *Titulus Sylvestri* (S. Silvestro), *Titulus Julii* (S. Maria in Trastevere), *Titulus Clementis* (S. Clemente), *Titulus Vestinae* (S. Vitale), *Titulus Crescentianae* (S. Sisto Vecchio), *Titulus Chrysogoni* (S. Chrysogono), *Titulus Marcelli* (S. Marcello), *Titulus Lucinae* (S. Lorenzo in Lucina), *Titulus Ceciliae* (S. Cecilia), *Titulus Aemiliani* (SS. Quatro Coronati), *Titulus Praxedis* (S. Prassede), *Titulus Balbinae* (S. Balbina), *Titulus Eusebii* (S. Eusebio), *Titulus Pammachii* (SS. Giovanni e Paolo), *Titulus Equitii* (S. Martino ai Monti), og flere med.

De eldste kirkebyggene ble oftest reist der det hadde vært en form for huskirker tidligere – «domus ecclesiae» – hvor man visste at de første kristne hadde møttes. Her ser vi krypten under alteret i S. Pietro in Vincoli med en tidlig kristen sarkofag.

Tradisjonen hevder altså at her møttes de kristne i Roma i tiden før kirkefreden, i forfølgelsenes århundrer, og dette er forklaringen på at det senere ble reist kirker på disse stedene; de kalles tituluskirker i dag. Slik kan vi vandre under Romas gamle kirker og oppleve et dramatisk kapittel av kirkehistorien: først til de eldste kirkene som ligger under dagens kirkebygg (enten dette dreier seg om en sal eller en basilika) – dernest til husrester som knyttes til

den gamle huskirketradisjonen, til de mange *domus ecclesiae* (også kalt *domus Dei*) som fantes rundt om i byen, de som ble opphav til Romas gamle sognekirker, kirkebygg som ble reist over stedet i tiden etter Konstantin.

En tommelfingerregel i alt virvaret av gamle kirker er å huske at når vi kommer over en kirke som har ærestittelen *titulus*, hevder tradisjoner eller legender at her var *domus ecclesia* (huskirke) fordi personen som nevnes ved navn, var eier av den domus eller insula hvor de kristne møttes. Dette er et godt utgangspunkt, selv om arkeologien ikke kan bekrefte slike tradisjoner – konkrete bevis for huskirketradisjonen finnes ikke til dags dato. Men det er uvesentlig i vår sammenheng, for de gamle bygde om og bygde over alt eksisterende hver gang de skulle reise noe nytt, og resultatet ble lag på lag med bygningsrester, de som moderne arkeologi har søkt å vikle ut av hverandre i håp om å kunne identifisere disse. Moderne vitenskap kan derfor ikke motbevise de gamle tradisjonene, og søker heller ikke å gjøre dette. Spørsmålet er heller hva vi ser og ikke ser. Vi skal oppsøke de mest kjente tituluskirkene, der det er lett å komme til. Nettopp fordi det ikke er tale om større arkeologiske funn, blir vi nødt til å gå i bredden heller enn i dybden.

Bare to kirker hevder å ha arkeologisk belegg for huskirketradisjonen.

Den første av disse har vi allerede oppsøkt – SS. Giovanni e Paolo på Coeliohøyden (i Clivo di Scauro) – hvor vi lette etter spor av livet i en leiegård. Freskene i en del av bygningskomplekset antas å være bevis på at en insula har huset en huskirke, men på den måten at to etasjer er slått sammen til en større sal for menighetens bruk, slik synagogene gjerne gjorde det. Fra gaten er det ikke noe som skiller bygningen fra de andre i området, men straks vi kommer inn, vil vi befinne oss i et kirkelig anlegg (det vi kan kalle et «kirkehus») – altså en videreutvikling av huskirken (som rett og slett var en leilighet i en insula eller et privathus). Freskene viser en kvinne som ber (kalt *orante*), men dette er ikke i seg selv bevis for at vi er i en kristen sal, all den tid en slik bønnepositur brukes både av hedninger, kristne og jøder. Tvert imot er det stedets tradisjoner

som går god for at vi befinner oss i en huskirke, og det er det nærmeste vi kommer en bevisførsel.

Den andre er en stor sal som i dag ligger under jorden, til venstre for kirken S. Martino ai Monti, like bak Trajans termer og Sette Sale (inngang fra Viale del Monte Oppio). Nedgangen er til venstre for krypten under høyalteret. Kirketjeneren slipper deg inn og adgang er gratis. Han vil også forklare at her er Romas eldste kirke, *titulus Equitii*. Mer sannsynlig er det at vi befinner oss i en gammel markedshall fra keisertiden (2. årh.). Den er blitt omgjort til kristen bruk i senantikken (6. årh.), noe de mange freskene vitner om. Men ingenting forhindrer at vi skulle kunne kombinere tradisjon og fakta, få som de er. For når denne hallen ble omgjort til kirke i senantikken, kan det henge sammen med at den var blitt anvendt til kirkelig bruk i tidligere tider.

Et tredje eksempel på huskirketradisjonen finner vi i Trastevere, nær brannstasjonen, på Piazza S. Sonnino, i kirken der.

Dersom vi går inn i sakristiet i S. Crisogono og betaler vekten et par euro, kommer vi ned i det gamle kirkebygget under, som tjener som fundament for kirken over og som ble gjenfylt da dette ble reist. Her er det igjen tale om en stor sal, men det hersker ingen tvil om at det er en sal til kirkelig bruk, altså et primitivt kirkebygg som senere ble utvidet med en apsis og et baptisterium (dåpskapellet, som vi ser til høyre for denne og stammer fra 400-tallet). Dette er ingen huskirke, men stedets tradisjoner hevder at det opprinnelig var nettopp det, og denne tilhørte Chrysogonus, en kristen vi ikke vet stort om, bortsett fra at han ble martyr under den store forfølgelsen (303–05). For det var i hans domus at denne store hallen ble konstruert (sammenlign med det vi så under S. Clemente). Her fant man under utgravningene fresker fra det 6. århundre, og flere av disse er fortsatt bevart. De beste er de ved inngangen til baptisteriet, med flere martyr- og helgenportretter (noen av disse er middelalderske).

Vårt fjerde eksempel er kirken som regnes for å være den aller første sognekirke: S. Marco (på Piazza S. Marco like ved Piazza Venezia). Den ligger litt tilbaketrukket fra gaten og er lett å gå forbi.

S. Marcello al Corso er en av de eldste kirkene i Roma og knyttet til tradisjoner fra de første kristnes liv og prøvelser i byen. Den ble reist rundt år 400, men omformet flere ganger senere. Fasaden er fra 1682. Like ved ligger et gammelt dåpskapell med en døpefont for neddykking av dåpskandidaten (fra kirkens eldste tid).

Marcus var en av de første biskoper i Roma etter kirkefreden i 313 (hans årstall er 336), og skriftlige kilder hevder at det skal ha vært huskirke i hans barndomshjem, og at man senere reiste en basilika over dette. Den som står der i dag, er kirke nummer tre, siden de to første brant. Dagens kirke følger nøyaktig samme mål og mønster som den opprinnelige. Vi kommer lett ned til kirke nummer to ved å ta til venstre for krypten under høyalteret, og der finner vi en del rester av gulvet fra forrige bygg. Den eldste kirken ligger under denne, men er ikke åpen for publikum. Mosaikkene man fant her nede antyder at et privathus er blitt ombygget og gitt til kirkelige formål, men det dreier seg om en hall heller enn en basilika.

Et ord om den formen de første kirkebyggene fikk.

Selve kirkeformen – den oldkirkelige basilika – stammer fra keiserlige audienshaller som var tilknyttet palassene, slik vi finner det på Palatin (i Domus Augustana) og i Trier. Da de hedenske templene var for små til å romme en menighet (de huset ikke mer enn ett eller flere gudebilder i en trang cella) ble det denne formen for forsamlingshall de første kristne arkitektene benyttet. Der hvor vi finner hele templer omgjort til kirker, er det en større omforming som blitt foretatt (som vi ser det i kirkene på Forum Romanum). Audienshallen kaltes *basilika* (fra gresk: *basileus*, konge/keiser) nettopp fordi den var del av palassene; senere ble ordet en arkitektonisk betegnelse. Et praktksemlar på denne arkitekturen er S. Sabina (reist i årene 422–432); her er det også en huskirketradisjon, men utgravningene under er ikke tilgjengelige for publikum.

Et lite kuriosum bør også omtales.

Går vi til Via del Corso og stikker innom S. Marcello, ikke langt fra Piazza Venezia, er vi igjen på urkristen grunn. For denne kirken er også reist over et bygg som fører oss tilbake til de første kristne i Roma. Antikkens Via Lata ligger bare 5 meter under våre føtter, og her var det staller til ridedyr for offentlig transport. Det var i disse at biskop Marcellus tjente som stallgutt under den store forfølgelsen under Diokletian, dette som straff. Den første kirken (fra årene like før 410) er det lite tilbake av, og den lå i motsatt retning av den nåværende. Men et dåpskapell er funnet like ved,

under banken ved siden av, og et ord med kirketjeneren er vanligvis det som skal til for å komme ned på det gamle gatenivået og inn i dåpskapellet. Selve døpefonten er av den klassiske typen der man stiger ned i et basseng for total neddykking, slik vi ser det i kirker rundt hele middelhavsverdenen. Den er kledd med marmor. Når sognekirkene fikk dåpskapell inne i selve bykjernen, henger dette sammen med at domkirken i Lateranet, hvor Konstantin hadde bygd det første dåpskapellet i Roma (S. Giovanni in Fonte), ble for fjernt til å betjene hele byens kristne befolkning, med det resultat at kirkene fikk dåpskapell av det slaget vi ser her. Men kapellet selv er det ikke synlige rester av, skjønt vi befinner oss midt i dette. Vi finner rester av døpefonter også under S. Clemente og S. Lorenzo in Lucina.

Mange andre kjente kirker er også knyttet til huskirketradisjonen.

S. Pudenziana, S. Clemente og S. Cecilia regnes alle som tituluskirker. S. Pudenziana er bygd inn i et bad som ligger over huset til Pudens hvor de kristne angivelig hadde møttes. Den første basilika under S. Clemente er trolig bygd over huset til Clemens, hvor det også hadde vært møtested. Tradisjonen sier at martyren Cecilia ble kvalt i badet i huset der hun bodde, og man har søkt å identifisere dette i strukturene under kirken, igjen uten noen form for bevis. S. Prassede, like ved S. Maria Maggiore, har også gamle tilknytningspunkter, men disse er stort sett legendariske: Praxedis var datter av senator Pudens og søster til Pudenziana. Hennes hus skal ha vært et kristent møtested dersom legenden reflekterer historiske fakta.

Under kirken S. Susanna på Kvirinal, like ved Diokletians termer, er det også tradisjoner for et eldgammelt kirkebygg, kalt *titulus Gaii* (tidligere *titulus sanctae Susannae*). Legendariske opplysninger sier at biskop Gaius og hans niese ved navn Susanna ble henrettet i et av to privathus som lå vegg i vegg nær de store keiserlige badene; dette skal ha skjedd mot slutten av det tredje århundre. Igjen er det huskirketradisjonen som dukker frem, for under kirken er det funnet rester av et privathus fra midten av 200-tallet.

Går vi til S. Pietro in Vincoli på Oppiumhøyden, befinner vi oss i en kirke som opprinnelig kaltes *titulus Eudoxiae* (oppkalt etter keiserinne Eudocia, siden en basilika ble reist her med støtte fra keiserfamilien). Under denne ligger restene av flere privathus fra keisertiden, og et av disse ble ombygget til en større sal for kirkelig bruk, men det var fordi det her hadde vært møtested for kristne. *Titulus Lucinae* (S. Lorenzo in Lucina) er et eksempel på det samme. Her er det daglig omvisning i ruinene av en insula under kirken (vanligvis om formiddagen), og vi får vite at det var her fru Lucina satte sin eiendom til disposisjon for kirkelig bruk.

S. Anastasia ved foten av Palatin er opprinnelig en kirke fra siste halvdel av 300-tallet. Denne ble bygd inn i en insula og var en større hall, noe utgravningene under dagens kirke vitner om. Plasseringen like ved den eldgamle helligdommen Lupercus, Faunus' grotte hvor ulvinnen oppalet Romulus og Remus og hvor hendommen hadde fotfeste langt inn i kristen tid, sier noe om de kristnes bevisste forsøk på å oppveie gamle riter. Anastasia regnes som martyr i den romerske kalender og nevnes i første kanonbønn i dagens romerske missale, ved siden av romerske martyrer som Lucia, Agnes, Felicitas, Perpetua, Agatha og de andre.

Noen gamle kirker er bygget inn i – eller over – diakonier, som vi finner eksempler på i S. Maria in Via Lata (vis-à-vis S. Marcello ad Corso) og S. Teodoro (ved foten av Palatin, like overfor S. Giorgio in Velabro). Diakonier var kirkelige sosialsentra, hvor utdeling av mat og klær til de trengende ble foretatt, og som vitner om kristendommens karitative engasjement.

Hver tituluskirke vitner om at huskirkene sikkert og jevnt ble avviklet, grunnet kirkefreden fra 313, skjønt vi har vitnesbyrd om huskirker som fortsetter å fungere i lang tid etter Konstantin. Kan-skje er det også tale om nye huskirkegrunnleggelser i denne perioden. I alle fall var de kristne i Roma blitt så tallrike i løpet av det annet og tredje århundre at ingen enkelt huskirke var stor nok til å samle dem alle, og hadde neppe vært det i utgangspunktet. Konsekvensene ble at kirken i Roma fikk et nokså atomisk preg, med gode muligheter for splittelser og uenigheter, endatil tendenser til

skisma. Biskopen i Roma visste best av alle hvor sårbar huskirke-tradisjonen var, og de hadde stor hast med å reise større og langt mer funksjonelle bygg.

Men navnene til de helter fra forfølgelsesens århundrer som hadde satt eiendom til kirkelig disposisjon, lever videre i de mange tituluskirker som står der i dag.

Katakomber – et Roma utenfor murene

Paule e Petre petite pro Victore

(Paulus og Peter: be for Victor)

(Graffito fra San Sebastians katakombe)

Roma kjenner ca. 50 katakomber, de ligger i en sirkel rundt byen langs de store utfartsårene: Via Salaria og Via Nomentana (mot nordøst), Via Aurelia (mot nordvest), Via Ostiensis (mot vest), Via Casilina, Via Appia og Via Latina (mot syd). Av disse er ca. 40 kristne og 10 jødiske (mange av disse er ødelagt), de aller fleste er undersøkt og studert. Bare et fåtall er åpne for publikum på ordinær basis, men spesialtillatelse kan søkes for de fleste andre.

De fem katakombene som er åpne er: S. Sebastiano (Via Appia Antica), S. Callisto (Via Appia Antica nr. 110), S. Domitilla (Via delle Sette Chiese nr. 282), S. Priscilla (Via Salaria nr. 430) og S. Agnese (Via S. Agnese nr. 3, en sidegate til Via Nomentana). Katakombene på Via Latina (nr. 258, den har ikke egennavn) og Via Casilina (nr. 643, SS. Marcellino e Pietro) kan besøkes ved særskilt tillatelse, men førstnevnte er ofte stengt fordi grunnen er utrygg (det står større moderne bygg over). Andre katakomber krever også tillatelse fra kommunalt hold, men mange holder permanent stengt.

Vanligvis guides de besøkende i språkgrupper, og det er ingen anledning til å gå rundt på egen hånd, noe den besøkende bør være takknemlig for. Ville historier som at en skoleklasse gikk seg bort og kom ut igjen to uker senere – ved Anzio! – kan trygt ignoreres (det hører med til historien at skoleklassen var tysk ...). Et besøk

her nede er ikke tilrådelig for dem som lider av klaustrofobi, korridorene er trange, og det er ikke høyt under taket. Det er fuktig og lummert i katakombene, temperaturen ligger på ca. 14 grader. Guidene varierer for øvrig sterkt i sine språkkunnskaper, italiensk er absolutt å anbefale (dernest tysk – engelsk og fransk blir lett ugjenkjennelige). Søndag holdes stengt.

Katakombenes historie begynner idet jøder og kristne tar til å begrave sine døde i den vulkanske jorden som ligger rundt byen (en type tuff kalt *capellaccio*), dette fordi man forsøkte å unngå kremasjon. Skikken er ikke en særordning for disse to gruppene; vi kjenner til hedenske laug – *collegia* – som hadde lignende gravsteder. Vi er nå kommet godt ut på 100-tallet, og de kristne tilhører ikke nødvendigvis bunnen i samfunnspyramiden, som i begynnelsen, da de ble begravd på offentlige gravsteder, som i tilfellet Peter og Paulus. Katakombene begynner derfor som familiegraver på eiendommer utenfor murene, tilhørende kristne fra det vi litt upresist kan kalle en «middelklasse». Langsomt ble disse til store underjordiske byer for de døde, labyrinter som strekker seg kilometervis i landskapet, i flere etasjer.

Her er et likhetspunkt med huskirkene, for de er også et resultat av rike donatorer, kristne som gir eiendom til kirkens disposisjon. Det er deres navn vi møter i katakomber som Domitilla, Comodilla, Priscilla og Callixtus. Dette skjer i løpet av det annet århundre og fortsetter helt til barbarenes herjinger satte en stopper for aktiviteten og gjorde at katakombene ble tømt for rester av de døde (de ble flyttet inn i byen og lagt under kirkene der); senere ble mange av katakombene fylt igjen med jord. Den siste innskriften regnes å være fra år 410, året da Alarik plyndret byen og *pax romana* definitivt var forbi. Sett under ett er det tale om rundt tre hundre års aktiviteter i Romas omgivelser. Men katakombene ble glemt på 800-tallet og først gjenoppdaget på 1500-tallet av Antonio Bosio, som fant frem til ca. 30 av dem.

Vi vet at ødeleggelser fulgte i kjølvannet av barbarenes invasjoner, som i 410 og 454. Men verre skulle komme: goternes ødeleggelser i 537–538 og Totilas i 545–546. Likevel ble det langobar-

Fra katakomben på Via Latina, som er den rikest utsmykkede av dem vi hittil kjenner (ca. 40 kristne katakomber). Den ble oppdaget i 1956 ved en tilfældighet. Katakomben har vært privat, ikke kirkelig, for rike mennesker, noe kunsten også vitner om. Dekorasjonene viser en blanding av gammeltestamentlige og nytestamentlige motiver, samt en del hedensk-mytilogiske, ved siden av rent historiske.

denes herjinger i 756 som for alvor fikk pavene til å begynne å tømme katakombene. Pascal I (817–824) overførte 2300 legemer til kirken S. Prassede (den 20.7. år 817), og lignende ble gjort i Pantheon, som fra nå av fikk navnet S. Maria ad Martyres, fordi man trodde at alle gravene i katakombene tilhørte martyrer. Etter middelalderen førte relikviejakten til lignende ødeleggelser, og til sist tømte arkeologene de gjenværende gravene, med få unntak, og samlet benrester i egne nisjer. Slik vi finner katakombene i dag, er de altså et vitnesbyrd om tidenes vekslende skjebne, temmelig ribbet for innhold og utsmykning, stort sett et trist syn, men enkelte familiegraver kan oppvise godt bevarte fresker. Best i så henseende er de omtalte katakombene langs Via Latina og Via Casilina, fordi begge ble glemt tidlig.

Katakombene har hatt en lang tilblivelsesprosess.

Man grov seg etasjevis nedover ettersom behovet vokste, og de eldste lagene ligger derfor øverst; enkelte steder er det tale om hele fem etasjer (som i S. Callisto). Graverne kaltes *fossore*, og de arbeidet lett i det porøse jordsmonnet. Men her var dårlig med ventilasjon og lys, så oljelamper ble benyttet, noe som gjorde stedet enda mer oksygenfattig. Det var derfor umulig å oppholde seg lenge her nede, og begravelserne foregikk raskt: Den døde var pakket i et klede, han eller hun ble lagt i en grav sammen med en del mindre gjenstander (fat, glass, krukker, leker i tilfelle den døde var et barn, osv.), og nisjen med den døde ble forseglet med en marmor- eller terrakottaplade med navn og andre opplysninger (på latin eller gresk), med mindre den døde tilhørte en rik familie og ble lagt i en sarkofag (noe vi ikke finner før siste halvdel av 3. århundre). Men mange graver er helt anonyme. Innskriftene er av den enkle typen og vitner om de kristnes beskjedne kår. Det samme gjelder selvsagt alle freskene. Deres kunstneriske status fortjener karakteren «middels god», den store kristne kunsten kommer fra tiden etter Konstantin.

Ingen kunne leve eller gjemme seg i katakombene, så forestillingene fra romanen *Quo Vadis* er romantisk diktverk. Men et og annet kapell dukker opp, der det var lys og luft nok til å holde minnegudstjenester for et lite antall besøkende.

Det er i disse underjordiske kirkegårdene vi møter de kristne fra byens forskjellige regioner. For byen var siden 220-tallet blitt inndelt i syv kirke-distrikter av administrative hensyn, og hvert kirke-distrikt brukte de katakombene som lå nærmest deres egen region, alt etter hvor i byen man bodde. Disse underjordiske kirkegårdene ble derfor administrert av det vi kan kalle kirkens bydelsutvalg, og var forsvarlig tilgodesett med tilsyn og sikkerhet. Dersom vi vil oppsøke gravene til de kristne i regionen Porta Capena eller Aventin, må vi derfor dra ut av byen langs Via Appia Antica eller på den gamle Via Latina; katakombene viser at i disse regionene må konsentrasjonen av kristne ha vært høy. Langs Via Salaria og Via Nomentana finner vi kristne (og jøder) fra strøk som Subura

og Via Lata. Langs Via Aurelia finner vi katakombene til kristne og jøder i Trastevere. Alt i alt gir de oss et levende bilde av begge befolkningsgrupper. Vi får oppgitt navn, livslengde, kanskje også navn på foreldre og ektefeller; de jødiske katakombene oppgir også profesjon og av og til synagogetilhørighet.

Ved siden av de offisielle kirkelige katakombene finner vi også rent private, som den i Via Latina, og omtales vanligvis som «anonyme».

Skillet mellom kristne og jøder i døden sier tydelig at dette også er tilfellet i det jordiske liv, slik huskirkene vitner om. Kristendommen utgår fra jødedommen og selvstendiggjør seg fra denne før katakombene er et faktum. At begge grupper ikke ønsket å kremere sine døde, er et fellestrekk som i begynnelsen skiller dem fra sine hedenske naboer. Men på 200-tallet ble slike grenser mer flytende, og vi finner hedenske graver også i kristne katakomber (vi iakttok en lignende blanding i nekropolen under Peterskirken). Mange martyrer ble begravd her nede, og vi støter på dem overalt. Deres graver er merket med bokstaven M, og disse var en hovedgrunn til at folk besøkte katakombene. Området rundt martyrgravene ble dessuten fylt opp av troende som gjerne ville hvile så nær helgenen som mulig.

Den eldste katakomben er også den som har vært lengst kjent, og som faktisk er opphav til navnet «katakombe» – S. Sebastiano langs Via Appia Antica.

For i et gammelt steinbrudd mellom annen og tredje milestein utenfor Porta Appia (i dag: Porta S. Sebastiano) ble det allerede i republikkens dager bygd private gravkamre i tilknytning til villaer som lå like ved. «Kata kymbas» var det greske navnet på stedet og betyr «nær dalsøkket/senkningen», det vil si steinbruddene. Og det første vi møter under omvisningen, er nettopp tre hedenske mausoleer fra keiser Hadrians tid, 13 meter under basilikaen over. De er vakre og vitner om velstand. Det vi ser, er det samme som i den vatikanske nekropol, og mausoleene rommer både urner og graver. Utsmykningen er godt bevart, den viser oss fresker med vinranker, fugler og glassvaser med frukt, alt sammen vitnesbyrd om livsglede på jorden og håp om et lykkelig liv etter dette. Eiernes navn er også bevart.

Graffito fra San Sebastians katakombe på Via Appia. Innskriften er et bønnerop til apostlene og martyrene Peter og Paulus. Her er funnet en mengde slike, og de vitner om at begge martyrer ble midlertidig begravd her ute under en forfølgelse (trolig under Valerian) inntil de kunne plasseres tilbake i sine opprinnelige gravsteder i den vatikanske nekropolen og på Via Ostiense respektivt.

San Sebastians katakombe er bygd i fire etasjer, og omvisningen fører oss bare til en liten del av det store komplekset. Vanligst er den form for grav vi kaller en *loculus*, en enkel rektangulær åpning i den vulkanske fjellveggen med rom for ett enkelt legeme (unntaksvis to), som altså ble forseglet av en plakett av terrakotta eller marmor. Her er gjerne syv–åtte slike i høyden der man har gravd dypt nok. Det store antallet barnegraver taler for seg. Men siden gravene er tømte, er det lite tilbake av innskrifter her nede. Arkeologene har likevel plassert en del viktige kristne symboler fra marmorplatene på noen av veggene, og guiden vil forklare symbolikken. Benrester er å finne her og der, samt mange oljelamper, disse ble plassert i en liten nisje på veggen ved en *loculus* og foreligger altså i store mengder. Verdisaker er blitt fjernet for lengst, de er en av grunnene til at barbarene og andre lykkejegere trengte ned hit (faktisk har man funnet en god del verdifulle mynter og medaljonger i disse gravene).

Acrosolium er navnet på den halvsirkelformete nisjegraven som kan stå selvstendig, men som oftest er del av et *cubiculum* (familiekapell), disse er gjerne rikt dekorert. I familiekapellene er det gjerne en rekke akrosolier å se, samt noen graver i gulvet, kanskje også en og annen sarkofag. I mange av katakombene finner vi også mindre haller eller «kapeller» (kalt «krypt») hvor flere helgener er begravet og hvor det er plass til en gruppe i anledning minnegudstjenester.

Denne katakomben tar sitt navn fra den hellige Sebastian, en soldatmartyr fra Dalmatia som døde under den store forfølgelsen i 303–305. Han ligger begravd i kirken over, og stedet der hans legeme opprinnelig hvilte, er markert med en byste nede i katakomben. Hvordan han havnet her, er uklart.

Gravkirken over er for øvrig en av keiser Konstantins mange gravmonumenter – feilaktig kalt kirker, det ble de senere – og ble først kalt *Basilica Apostolorum*. Dette er noe vi får forklaring på ved

Fra Priscillas katakombe. Her ser vi hvordan man gravde seg nedover i det porøse jordsmonnet. Katakombene hadde vanligvis flere etasjer, med de eldste lagene øverst. Ved siden av enkeltgraver i små nisjer ser vi til høyre et «akrosolium», som gjerne var en familiegrov, og hvor det var plass til sarkofager. Disse kunne være rikt utsmykket.

utgangen. For omvisningen avsluttes med et besøk i det som har vært et minnested for apostlene Peter og Paulus like ved. Det er tale om en gårds plass med værelser og loggia på tre sider, brukt til gruppemåltider på dødsdager, minnedager og lignende. Her var det at det ble avdekket en vegg med mange graffiti som inneholder bønnerop til de to apostlene. Trolig har man overført deres levninger hit i forfølgelsestider da deres opprinnelige graver i Vatikanet og langs Via Ostiensis var utrygge, siden disse var kjent av mange. Den vanligste antagelse er at relikviene kom hit i 257 eller 258, og ble senere tilbakført til sine opprinnelige graver, der de hviler i dag.

Callixtus' katakombe ligger like ved. Den rommer over 500 000 graver og er den største av dem alle, med fem etasjer, inntil 30 meter dyp, spredt over et område på 15 hektar. Navnet har den fra diakonen Callixtus som var administrator for denne kirkelige gravplassen (han var senere biskop i årene 217–222 og ble begravd i Kalepodius' katakombe på Via Aurelia). Den ble raskt glemt etter at man hadde tømt den for de dødes levninger, og det var arkeologen De Rossi som gjenoppgadet den i 1849. Hittil er det ca. 20 km. som er utgravd, men dette er bare en del av hele komplekset.

Vi kjenner den ruten som pilegrimer fulgte her nede på 300- og 400-tallet, og vi skal følge denne, slik guidene i dag fortsatt gjør det.

I 1854 oppdaget De Rossi krypten der biskopene (pavene) fra midten av 200-tallet og første halvdel av 300-tallet hadde ligget, hele tolv i tallet. Fem av innskriftene er greske, noe som ikke forbauser, tatt i betraktning det kosmopolitiske miljø som de kristne levde i. Deres navn er: Pontian (martyr), Anterus, Fabian (martyr under Decius' forfølgelse i 250), Lucius I, Stefan I, Sixtus II (som ble halshugd i Praetextatus' katakombe sammen med fire diakoner 6. august 258), Dionysius, Felix, Euthycian, Gaius, Numidian, Urbanus og andre. Biskop Damasus' innskrift er plassert i restaurert form foran Sixtus IIs grav og er en hyllest til hans forgjengere som biskoper av Roma. Det er korrekt å tale om biskoper, all den tid det er denne tittelen som er innhugd på gravsteinene (forkortelsen *epi* – for *episkopos* – på gresk). Tittelen PP (PaPa) kommer til

rundt år 600. Den siste biskop som ble begravd i en katakombe var Miltiades (død 314). Hans etterfølgere havnet alle i de nye kirkene inne i byen (de er: Sylvester, Markus, Julius, Liberius, Damasus). Gravsteinene er ødelagt for lengst, men fragmentene viser tydelig at de er hugd i samme stil, kanskje av en og samme familie steinhuggere, og at man rødmalte bokstavene etterpå.

Ett interessant trekk finner vi på veggene nær pavekrypten: mange graffiti fra 4.–9. årh. Disse skriver seg fra pilegrimer som på denne måten leverer bønnerop til helgenene som hviler her inne.

Etter pavekrypten kommer vi til kapellet («krypten») som er oppkalt etter martyren S. Cecilia og som er bedre kjent enn alle pavegravene. Dette skyldtes at hennes legeme hvilte her inntil det i 821 ble overført til kirken i Trastevere som bærer hennes navn, stedet der hun ifølge tradisjoner og legender ble drept i sitt eget hus i 230 (hun ble først stedt til hvile i Praetextatus' katakombe). Da sarkofagen ble åpnet lang tid senere, viste det seg at hennes legeme var intakt (om enn bare for et øyeblikk), og kunstneren Maderno foreviget synet i den statuen som ligger over hennes grav i dag, og som vi finner en kopi av i krypten her nede. Krypten selv er blitt til som resultat av hennes grav, for området rundt ble utvidet og mange søkte å bli begravet her. Hallen ble utsmykket i århundrene som fulgte, og vi finner mange fresker fra tiden etter forfølgelsene, også noen mosaikker. I denne krypten plasserte man også andre kjente martyrer: Polykanus, Sebastian (som senere ble flyttet), Quirinus.

Så følger Lucinas krypt. Den er rikt dekorert med fresker som rommer de viktigste kristne symbolene fra denne tiden. Like ved ligger også biskop Cornelius begravet. Han ble sendt i eksil til Civitavecchia i 254 og døde der året etter. Siden ble tittelen martyr føyd til hans navn (i form av bokstaven M), selv om han ikke ble drept. Krypten som bærer hans navn i dag er rikt dekorert. Eusebius er en annen biskop av Roma som ble sendt i landflyktighet (til Sicilia) under keiser Maxentius. Han døde i Syrakus i 310, men hans levninger ble overført til Callixtus' katakombe av Miltiades. Også han fikk senere M tilføyd etter sitt navn.

Andre kapeller er oppkalt etter forskjellige biskoper.

Gaius' grav ble funnet i 1856. Igjen står vi overfor en større hall med ca. 60 graver, mange av dem i gulvet foran biskopens egen. Her hviler også en nordafrikansk helgen som ble overført hit på 400-tallet: Optatus. Enda et kapell er oppkalt etter martyrene Tarcisius, Calocerus og Parthenius. Callixtus' katakombe hadde også er stor kirkegård over jorden, med mange kapeller og minnesmerker. Kun to av disse er å se i dag: to mindre basilikabygg som er blitt restaurert og kan besøkes nær nedgangen til selve katakomben.

S. Sebastiano og S. Callisto er altså de to viktigste katakomberne, og stedet hvor man bør begynne letingen etter de første kristne i Roma. Men vi skal nevne noen flere.

En tredje lett tilgjengelig katakombe i dette distriktet er oppkalt etter Domitilla (en romersk matrona fra det første århundre, angivelig niese av senator Flavius Clemens) og er blitt til i det som opprinnelig var gravsted for den hedenske familien vi kjenner som flavierne, i årene 90–150 (Flavius og Domitilla er begge blitt gjenstand for legendariske tradisjoner som fører kristendommen inn i keiserfamilien). Forskjellige soner med kristne graver ble først samlet en gang på 300-tallet og utgjør i dag en av de største katakombene i Roma. En underjordisk basilika ble bygd under biskop Damasus over stedet der to martyrer fra slutten av 100-tallet ligger begravd (Nereus og Achilleus), begge var soldater. En kuriositet er at vi her finner graven til Petronilla, som skal ha vært apostelen Peters datter!

Comodillas katakombe ble oppdaget i 1903 og ligger i nr. 42 Via delle Sette Chiese. Navnet er tatt fra den matrona som eide området. Her hviler martyrene Felix, Adauctus, Merita, Nemesius med flere i en krypt som ble bygget under biskop Siricius (384–99). Freskene er godt bevart.

Via Latina-katakomben (inngang i nr. 258) ble oppdaget i 1956 og var til da ukjent; spesialtillatelse kreves, men den er oftest stengt. Dette er ikke en av de kirkelige katakombene, men en privat, for noen få kristne familier, med bare tolv kapeller som alle er rikt dekorert. Den ble til i årene 320–360, og her er funnet

to konstantinske monogrammer. I alt dreier det seg om ca. 400 graver, ingen av dem er martyrer.

Priscillas katakombe ligger på Via Salaria (nr. 430). Den er også en av de større og har to etasjer. Igjen finner vi at opphavet er et steinbrudd – pozzolana – og at tre atskilte soner er blitt samlet til ett. Den blir til fra ca. 220 av og er oppkalt etter Priscilla av slekten Acilii hvis villa her ute gav opphav til gravstedet. Best kjent er det såkalte «capella graeca» (kalt slik på grunn av to innskrifter på gresk). Her er freskene godt bevart, og vi merker oss særlig symbolene som illustrerer nattverden.

Katakomben oppkalt etter S. Agnese – *coemeterium Agnetis* – ligger i en sidegate til Via Nomentana (Via S. Agnese nr. 3, ta buss fra Termini), og ble oppdaget i årene 1865–66. Den eldste delen går tilbake til ca. 150–200 e.Kr., den neste ble til fra ca. 250–399, og den yngste delen er fra 300-tallet, tiden etter Konstantin. Agnes er en av den romerske kirkes mest populære helgener: Hun ble ifølge tradisjonen drept et sted ved Domitians stadium (hvor kirken S. Agnese in Agone ligger), men begravd her. Mange søkte å bli lagt til hvile så nær helgenen som mulig, og slik vokste denne katakomben frem. Her er lite tilbake av all dekorasjonen. Konstantin lot reise en gravbasilika over stedet.

Coemeterium Minor ligger like ved, men er ikke utgravd ennå. *Coemeterium Majus* ligger nær S. Agnese (nr. 6 Via dell' Asmara), er i to etasjer og rommer en underjordisk basilika. Her ligger graven til S Emerenziana samt martyrene Papia, Alexander, Felix, Maurus og Victor.

Katakomben som er oppkalt etter martyrene Macellinus og Petrus (Marcellino e Pietro) ble til på det som senere ble keisermoren Helenas eiendom langs Via Casilina (nr. 643). Den ble til fra ca. 250 av og var opprinnelig gravplass for soldatene i gruppen *equites singulares*. Disse var en forlegning av kavaleri som tjente som keiserens private eskorte, 1000 mann stor, og ble grunnlagt av keiser Trajan; de er avbildet i scene 89 på Trajansøylen. Helenas villa ble rasert i 1926, men det er mye tilbake av hennes mausoleum og Konstantins gravbasilika. Dette er den underjordiske kirkegården

Denne fresken er fra SS. Pietro e Marcelino på Via Labicana, en katakombe hvor mange av ofrene for den store forfølgelsen under Diokletian ble lagt til hvile. Den viser Kristus som troner i himmelen mellom apostlene Peter og Paulus, de to som på en spesiell måte er knyttet til Roma siden begge led martyrdøden der. Derfor er de ofte avbildet sammen. Nederst ser vi martyrene Peter og Marcellinus på hver side av Lammet, de to som katakomben er oppkalt etter.

der mange av ofrene for den store forfølgelsen i 303–05 ble gravlagt, og vi kjenner navnet på martyrene fra innskrifter her nede. Dekorasjonene er rike, og mange av dem er godt bevart. Omvisninger skjer regelmessig, men etter søknad til de arkeologiske myndighetene.

Praetextatus' katakombe har nedgang fra nr. 11 Via Appia Pignatelli. Igjen er spesialtillatelse påkrevd. Den er fra ca. 150 e.Kr. og begynte som en hedensk gravplass. De mest kjente martyrene her er Valerian, Tiburtius, Maximus og Quirinus. Pamphilus' katakombe i Via Salaria Vecchia ble funnet intakt i 1920. Den er liten og rommer martyrene Pamphilus, Quirinus og Candidus. Katakomben i Via Anapo ligger i en sidegate til Via Salaria. Den er anonym og bærer derfor intet navn. Her er fem kamre som alle skriver seg fra ca. 290.

Av andre katakomber kan vi nevne 'Thrasos' og 'Kalepodius'. Den siste er viktig for Trasteveres vedkommende, og mange fragmenter av gravsteinene herfra er å finne på veggene til forhallen i S. Maria i Trastevere.

Ellers finner vi katakomber over hele middelhavsverdenen: Napoli, Malta, Kartago, Alexandria og i Jerusalem. Egentlig er det en videreutvikling av de underjordiske urnehallene – kolumbarier

– som vi har møtt tidligere, langs Via Appia. For Romas vedkommende er det lite sannsynlig at vi har oppdaget alle de katakomber som ble forlatt og glemt på 800-tallet, og vi må alltid være forberedt på nye overraskelser. Men det vi kjenner så langt, sier oss atskillig om de første kristne i Roma og om forfølgelsestiden under de siste hedenske keiserne.

Et speilbilde av de første kristne

Alexandra in pace

Venerosa, spiritus tuus inter santos

Augurine in deo meo et Jesu Christo

Cartilio Kyriaco filio dulcissimo –

vibas in Spirito Sancto

Eupraxia vivas in Deo

IXTHYS

(Alexandra (mätte du hvile) i fred.

Venerosa, (mätte) din sjel (være) blant de hellige.

Augurinus, (mätte du hvile) i min Gud og Jesus Kristus.

Til min nydelige sønn Cartilius Kyriacus – mätte du leve i Den hellige Ånd.

Eupraxia, mätte du leve i Gud.

FISK)

(Gravskrifter fra Callixtus' katakombe, som illustrerer troen på evig liv)

Den kristne kunst vi finner rundt om i Romas gamle kirker, er på mange måter en videreføring av katakombekunsten. Vi gjenkjenner både tema og former, personer som steder. Kontinuiteten i Romas kristne kunst er ubestridelig.

Forskjellen er likevel stor.

For i tiden etter Konstantin er det kristendommen som overtar mange av den klassiske kunstens oppgaver i samfunnet, og kirkene er fulle av mosaikker som vitner om denne overgangen, som også skulpturer og sarkofagkunsten gjør det. Et besøk i kirken S. Pudenziana (i Via Urbana) vil vise oss det som kanskje er den eldste mosaikken i Romas kirker, det store panelet i apsis som fremstiller en tronende Kristus flankert av Peter og Paulus, samt to kvinne-

skikkelser som symboliserer kirkens doble utspring fra jødedom og hedendom. Dette siste poenget er tydeliggjort i mosaikken over inngangsdøren til S. Sabina, der de to figurene beskrives som *ecclesia ex circumcisione* og *ecclesia ex gentibus* («kirken fra omskjærelsen» og «kirken fra hedningefolkene»). Kristus, Peter og Paulus, biskoper og diakoner møter oss i nesten alle de gamle mosaikkene.

Men dette gjelder også naturmotiver. For S. Constantias mausoleum ved Coemeterium Agnetis viser oss en overflod av naturglede, en innhøstingsscene som er frodig og festlig. Apsismosaikken i S. Clemente er et praktverk av mosaikkunst som bruker akantusplanten som motiv i det som er et kosmisk flettverk rundt korset, ikke ulikt dekorasjonene i Augustus' Ara Pacis. Her ser vi tydelig hvordan kirken har overtatt tradisjonelle kunstformer fra hedensk tid og bruker disse til egne formål.

Men noe slår oss med det hele: Vi har sett det før, riktignok i en enklere utgave, sjarmerende naivt, for å si det rett frem, mindre prangende og mer tæret av tidens tann – i katakombene. Kristen kunst har et forstadium vi forbinder med de mange og store underjordiske kirkegårdene. For kunsten fra katakombene følger kirken straks den får et offentlig ansikt og blir synliggjort over jorden. Derfor er det de samme ansiktene og de samme symbolene vi finner overalt, samme tematikk, som gir uttrykk for den samme tro og tenkning.

Med andre ord må vi til katakombene for å skjønne alt det vi ser i Romas gamle kirker.

Katakombekunsten har vi tidligere beskrevet som av «middels» kvalitet. Med det menes at den er populær og upretensjøs, uten signaturer, uten kunstnernes individuelle særtrekk. Det handler om en felles kirkekunst fra tiden før kirkefreden, den er ikke dårlig, den er heller ikke stor kunst – den er av en kvalitet vi nettopp kalte «middels». Dette er ingen dårlig karakter, den passer på det som er å betrakte som et forberedende stadium til kunsten som skal komme. Freskene som pryder loculi og akrosolier kan trygt kalles en billedbibel, en fremstilling av det slaget som alle kan forstå.

Her er imidlertid ikke bare tale om fresker, men også om utallige fragmenter av gravsteiner og sarkofager.

Denne apsismosaikken i S. Pudenziana er kanskje den eldste vi har fra Romas gamle kirker. Den viser vesentlige sider ved kirkens fødsel i Roma: Peter og Paulus står på hver sin side av den tronende Kristus, mens to kvinneskikkelser holder seierskransen over deres hoder. Disse er personifiseringer av kirkens doble opphav: fra jødedommen og fra hedendommen, slik vi også finner dem på den store mosaikken over inngangen til kirken S. Sabina på Aventin.

Disse finner vi på mange steder rundt om i katakombene og inne i byen: i de to kapellene ved S. Callisto, ved inngangen til S. Sebastiano og Domitilla, ved nedgangen til S. Agnese og S. Clemente, i forhallen til S. Maria in Trastevere, S. Lorenzo utenfor murene, ikke minst Museo Pio Cristiano i Vatikanet – overalt er det de samme symbolene som møter oss. De er enkle i sin utforming, men dybden i deres mening er uuttømmelig. Derfor går de også igjen i utallige varianter. Disse er: fisk, brød, druer, oliven, vann fra klippen og fra elven Jordan, duer, haner, påfugler, og så videre. Vi skal være klar over at det vi ser, kommer fra en tid da kristen tro og praksis fikk sin normative utforming på et parallelt plan – teologiens – og derfor er katakombekunsten samtidig med

at den første kristne litteratur blir til, og bidrar til å kaste lys over denne.

Katakombenes mange konkrete symboler blir kort sagt et møte med de første kristne i Roma. Følgelig spør vi oss selv hva denne kunsten kan si oss om deres tro, slik vi finner den i det som var följelsestider, tider da ingen kunne forestille seg at denne kunsten skulle stige opp fra jorden og fylle Romas mange nye gudshus og der få en langt mer prangende utforming. At graver ble utsmykket, var i seg selv ingen kristen innovasjon, for vi gjenkjenner mønsteret fra både det faraoiske Egypt og fra Etruria og gravene der.

Før vi ser på symbolene, gjør vi klokt i å se på de innskrifter – kortere eller lengre tekster – som vanligvis er hugget inn på selve gravsteinene og som vi har utallige rester av, selv om selve steinen er knust under tømningen av gravene, uansett når dette må ha skjedd og hvem som måtte ha gjort det. Kort sammenfattet er budskapet dette: Det er en tro på at de døde lever, som møter oss her nede. Fraser og uttrykk er på mange måter de samme som vi finner i de jødiske katakombene, særlig formularen *in pace* (han/hun hviler i fred, gr.: *en eirene*). Særkristne uttrykk er *in Christo* (i Kristus), men også uttrykk som «jeg ber for deg», eller «fredens hus», «søvnens hus» og lignende. At døden er en søvn, er vanlig forestilling i all religion og ikke spesifikt kristent, men et liv i Kristus er nytt, samt bønnerop til helgener (oftest er disse martyrer). Variasjonen er stor, men innholdet det samme, noen innskrifter er lengre, noen svært korte, nærmest en siste hilsen. M står alltid for martyr og dukker opp med jevne mellomrom.

De symboler som ledsager disse innskriftene, er enkle og velkjente, men har alltid flere lag av mening, alle har med det evige liv å gjøre, og vi finner dem overalt.

En palmegren tilkjenner seier over døden, duen med olivengren i nebbet er tegn på at sjelen er i fred (fra historien om syndfloden og Noas ark). Et anker uttrykker håpet om at den døde er kommet i havn, noe som også illustreres med et skip som er på vei mot havn (et fyrårn). Fisk, brød og vinranker er tegn på nattverden, og hanen varsler en ny dag, akkurat som hesten er tegn på

Dette ikonet viser Maria med Kristusbarnet tronende i himmelen, flankert av to engler. Det henger i kirken S. Maria in Trastevere og er et av de eldste ikoner i Roma. Det skriver seg fra tiden før ikonoklasmen, den perioden i bysantinsk historie som praktiserte et strengt billedforbud og som ødela et stort antall ikoner. Den er trolig kommet til Roma fra Østen og kan være malt rundt år 650. Her ser vi hvordan kunsten fra katakombene videreføres i kirkekunsten og blir mer raffinert.

styrke i de kristnes kamp. En krone kjennetegner martyrenes seier. Påfuglen symboliserer sjelens udødelighet.

Disse er de vanligste i kristne katakomber. På de jødiske gravsteinene finner vi symboler som den syvarmete lysestaken, bokruller, palmegren, krukker, granatepler og lignende. Sjelen selv fremstilles gjerne som en *orante* – en som ber med hendene løftet – og er ingen avbildning av den døde; igjen handler det om sjelens fred og frelse.

Ett symbol skiller seg ut fra de andre ikke bare ved hyppige forekomster, men også ved sin spesielle mening. Alle fiskene vi finner, skjuler et kjent ordspill sammenfattet i det greske ordet for fisk – IXTHYS – som består av første bokstav i hvert ord i uttrykket *Jesus Kristus Guds Sønn Frelser* (et såkalt akrostikon). Dette er en kort trosbekjennelse som går igjen og igjen, uansett sammenheng; av og til finner vi ordet IXTHYS uten fisk, hugget i store bokstaver. For hedninger i samtiden må dette ha vært litt av et mysterium og vanskelig å tolke, noe som kanskje også var tilsiktet. Fisk hører gjerne sammen med nattverdssymboler som brød og drueklaser. Enda en dybde i dette symbolet – fisken – er at Kristus er menneskefisker, som også apostlene er det.

Kristussymbolet XP (gresk forkortelse for KHRISTOS) – kalt «khirogram» – kjenner mange varianter og er et av de aller vanligste (sammen med et latinsk kors, andreaskorset, og andre). Men Kristus selv er i freskene oftest fremstilt som en ung mann uten skjegg, enten han avbildes som den gode hyrde (et vanlig motiv) eller som den undervisende lærer. Men fremstillinger av ham som voksen mann med skjegg finner vi også, særlig på fresker fra tiden etter kirkefreden. Andre uttrykksformer er for eksempel fremstillingen av Kristus som den mytologiske figuren Orfeus. Den sier oss at dyrene han spiller for, er disiplene og de kristne i alminnelighet, alle de som besøkte gravene for å minnes sine døde.

Freskene er samtidig en billedbibel, for her er fremstilt de viktigste scener og personer fra både den gamle og den nye pakt.

Gammeltestamentlige scener konsentrerer seg helst om de store frelsesøyeblikkene i Israels historie: Adam og Eva, Kain og Abel, Sodomias ødeleggelse, Lot og hans hustru, Noa i arken, utgangen fra Egypt, Moses som slår vann fra klippen, Samson som dreper løven, profeten Elias som tas opp i ildvognen, Balaam og hans profeti, Daniel i løvehulen, de tre unge menn i ildovnen, Susanna og hennes forfølgere, og mange andre. Job er et symbol på prøvelse og oppstandelse (han forekommer hele 20 ganger), og Abraham som ofrer Isak er et tegn på på lydighet og offervilje (Faderen som ofrer Sønnen ifølge kristen tankegang).

Valget av scener er gjort med hensyn til de døde som ligger begravet her, og er ikke ment å være en generell innføring i bibelhistorien: Utfrielse og forløsningsmotivene i Israels historie anvendes på de døde selv. Dessuten er det en kristen tolkning av de gammeltestamentlige motivene det dreier seg om, det vil si en tolkning hvor det gamle peker mot det nye og rommer dette i symbolsk form. Katakomben i Via Latina er den som er rikest på gammeltestamentlige motiver, noen av disse er unike i en katakombesammenheng.

Nytestamentlige scener finner vi også mange av. De mest kjente er bebudelsen, Madonna med barn (av og til med de vise menn og stjernen), Jesu dåp i Jordan, gjestebudet i Kana i Galilea, Kristus og den samaritanske kvinnen, bergprekenen, bespisningsunderet i ødemarken, nattverden, Lasarus' oppvekkelse, Kristus med de tolv apostlene, Peters fornektelse, det himmelske gjestebud, og andre. Sakramentskapellet i Callixtus' katakombe er særlig rikt på nattverdens symboler, det er også Capella Graeca i Priscillas katakombe. Jesu dåp er også et sakramentssymbol som angår den troende direkte og ikke må tas som dekor, det samme gjelder fremstillinger av bryllupet i Kana.

I det hele tatt er det ikke pynt og utsmykning vi ser i katakombene, men trosformularer, troens egne symboler, som direkte tangerer det kristne liv. Freskene må derfor knyttes til de monumentale symbolene vi fant på alle gravsteinene: kors, anker, fisk,

vinranker, due, påfugl, og de andre. Gammeltestamentlige scener blir også å tolke som teologiske symboler og ikke bare som profeti. Deres mening er oppfylt og innfridd i den nye pakt, noe de første kristne i Roma visste. De døde i den tro de hadde mottatt, og som vi ser illustrert i denne enkle kunstformen. Israels historie slik vi kjenner den fra den gamle pakt, får derfor noe foreløpig over seg, uten at dette fratrar disse scenene deres teologiske vekt. Tvert imot får de en dobbelt mening.

Men vi finner mer enn bibelhistorie. For her er også tale om fremstillinger av enkeltpersoner eller grupper av personer. Noen av disse er hyppige gjengangere.

Kristus fremstilles ofte mellom Peter og Paulus, noe som knytter fremstillingen til kirkens aktuelle historie, for her er vi på romersk grunn i enhver forstand, siden de to led martyrdøden i kjølvannet av Neros forfølgelse og deres graver var kjent. De fremstilles også hver for seg, men det mest karakteristiske er at vi finner dem sammen. Biskoper og martyrer er lett gjenkjennelige på grunn av helgenglorien, og mange kapeller nær deres graver ble utsmykket med slike fresker. Men disse skriver seg fra århundrene etter kirkefreden i 313, en tid da de kristne i Roma mintes martyrenes graver, så på dem som viktige valfartssteder og dekorerte dem deretter; dette varte like til de dødes ben ble overført til kirkene inne i byen under folkevandringene på 500- og 600-tallet. I pave Cornelius' krypt finner vi kjente eksempler på slike fresker, likeså i Marcelinus' og Peters katakombe på Via Casilina. Nøkkelmakten som avbildes her og der, har lite med Peters embete å gjøre, men illustrerer heller hans myndighet til å tilgi synder. Paulus og brevene hans er også tatt med, i form av små bokruller.

Korsfestelsesscener og martyrsener leter vi forgjeves etter i katakombekunsten. Hvorfor det? Fordi begivenhetene det her handler om, er for nær i tid til at vi kan vente å finne dem i realistiske fremstillinger. De blir for smertefulle i sin virkelighet. Den første korsfestelsesscenen i Roma er den vi ser på dørene inn til S. Sabina på Aventin, gravert i tre. Med tiden blir slike scener vanligere, slik vi skulle vente, og til sist fast inventar i middelalderens billedprogram.

Gravstein fra Priscillas katakombe med symbolene anker (til venstre) og fisk. Fisken er et viktig symbol i tidlig kristen kunst, for det rommer en enkel trosbekjennelse som uttrykkes ved at de første bokstavene i de greske ordene «Jesus Kristus Guds Sønn Frelser» utgjør ordet for fisk – IΧΘΥΣ. Anker er symbol for at den døde har nådd frem til havn (hvilen i Gud).

Leter vi etter fremstillinger av vanlige – ikke-sakrale – motiver, leter vi ikke forgjeves i katakombene. Faktisk er mange yrker og samfunnsgrupper representert her nede. Et kjent eksempel er graverne selv, *fossore*, som dukker opp flere steder og avbildes med sine redskaper, samt lamper og vannkrukker. Naturmotiver er vanlige nok, og et utsøkt eksempel på dette ser vi i et kapell i Praetextatus' katakombe, hvor de fire årstider er malt. En gladiator er sogar å se i Marcellinus' og Peters katakombe, soldater dukker også opp (dette er kanskje en referanse til den døde?). Jaktscener forekommer. Snekkere er avbildet, likeså handelsmenn med vekt-skåler, bygningsarbeidere og andre kjente yrker. Mytiske motiver er faktisk ikke uvanlige, som i tilfellet Herkules som dreper slangen Hydra, Cupido og Psyche; disse er helst å finne i katakomben

i Via Latina. Her ser vi også en fremstilling av Kleopatras død (!) og av anatomiundervisning for studenter.

Andre kunstformer henger sammen med dem vi har omtalt her.

For sarkofagene som ble funnet i katakombene, er en videreutvikling av tradisjonen fra freskene, på et høyere (og dyrere!) nivå. Vatikanmuseet fremviser prakteksemplarer av den samme kunsten i marmor, og vi kom over noen i nekropolen under Peterskirken. Ofte er legendariske motiver flettet inn, som i tilfellet Peter og Paulus (for eksempel oppholdet i fengslet). Sarkofagene vitner om at det sosiale nivå har steget atskillig for de kristnes vedkommende i sammenligning med troens første århundrer. Mens det er sognene som trolig har finansiert utsmykningen av martyrenes graver i det fjerde og femte århundre, merker vi en atskillig større rikdom brukt på mange private graver. De forskjeller som var så stert nedfelt i det antikke samfunn, lot seg ikke avskaffe i en fei. Vi konstaterer derfor at katakomben i Via Latina er både privat og langt rikere enn de store og kirkelige katakombene (akkurat som privatmausoleer i dag langt overgår kommunale kirkegårder i glans og prakt). Men kirken har i takknemlighet mintes de medlemmer av sognene som gav land til kirkegårder ved å oppkalle gravplasesene etter dem, slik vi har sett.

Hvem er alle de malerne som har arbeidet her nede i dypet?

Utgjør de et eget laug, i likhet med graverne?

Er det tale om familietradisjoner, slik det var med steinhuggerne?

Var de alle kristne?

Dette får vi aldri sikre svar på, med mindre det dukker opp nytt arkeologisk materiale, for eksempel nye gravinnskrifter. Formodentlig ble også malerne gravlagt her nede, kanskje rakk de å utsmykke sin egen nisje dersom døden ikke overrasket dem.

Kort sagt er møtet med katakombekunsten et møte med alle de anonyme – og de få navngitte – kristne som levde rundt om i Roma frem til den tid da det ble slutt på slike gravskikker. Vi befinner oss i et Roma utenfor Roma, et som reflekterer forholdene inne i byen, og vi ser raskt at de kristne skiller seg ut fra hedninger

og jøder i tro og tenkning, også når det kommer til praksis (de er svært monogame, de setter ikke ut barn for å dø, de viser omsorg for hverandre, og så videre – trekk de for øvrig har til felles med jødedommen). Men de er ikke annerledes å se til hva klær og føde angår. Samtidig gjenkjenner vi den store forskjellen på fattig og rik, slave og fribåren – skjønt enheten dem imellom er mer slående. Vi iakttar et fellesskap her nede i katakombene som kan bidra til å forklare hvorfor kristendommen maktet å samle og forene mennesker på en måte som hedensk religion aldri hadde klart.

Likevel er det ikke sosiale og politiske faktorer denne kunsten belyser, men den kristne tro, overbevisningen om at noe nytt og vidtrekkende har hendt på jorden, noe som er forespeilet i gammel tid, men først implisert i nyere tid. Dette nye utgjør samtidig en risikofaktor for dem som tror på det, slik martyrene viser oss. Katakombekunsten illustrerer derfor ingen abstrakt tro, den kan når som helst få de aller største konsekvenser for de troende.

Som konklusjon er det på sin plass å peke på en videreføring av katakombekunsten som er av en helt annen art – og samtidig forbausende lik. Ikonkunsten er nemlig en annen måte å fortsette den teologiske kunsten fra katakombene.

Her er det også tale om et litt standardisert utvalg av temaer, personer og scener som males i mange varianter. Men vi har dessverre bevart svært få av disse fra tiden før ikonoklaststriden (på 700-tallet). Likevel finner vi noen få eksempler på denne tidlige ikonkunsten i Roma, ikoner som ortodokse kristne tok med seg hit sammen med levninger av kjente helgener. I S. Maria in Trastevere er en slik tidlig ikon blitt restaurert og står utstilt i kapellet til venstre for korpartiet. Den fremstiller Madonna med Kristusbarnet og er langt mer naturalistisk i former og farger enn vi er vant til å se på senere ikoner. I den syriske kirken på Marsmarken finner vi nok et eksempel på det samme. Som et kuriosum kan vi nevne at sammen med ikonene fulgte helgener, og en av den greske kristendoms største mystiske teologer ligger begravd i den vatikanske basilika (Peterskirken) – ingen ringere enn Gregor fra Nazians. Hans

grav ligger oppe i kirken og kan lett besøkes (på høyre hånd etter sakramentskapellet), hvor det også henger en ikon fra gammel tid.

Sett under ett ser vi at den unge kristne kirke fremstår som en lett identifiserbar størrelse, teologisk som sosialt. De første kristne i Roma har sterke jødiske aner, noe de langt fra legger skjul på, og som kunsten beviser. Samtidig er de atskilt fra synagogevedenen, et faktum katakombene i seg selv vitner om. Deres jødiske fortid tolkes i lys av det som kom, kristentroen, og dette gir deres tro en ny aksent i forhold til moderreligionen. Moses og de andre heltene fra den gamle pakt er blitt veivisere mot Kristus og ikke en endestasjon i seg selv. Et grusomt faktum underbygger denne tingenes tilstand: martyrsituasjonen. Den oppstod straks de kristustroende ikke lenger var del av jødedommens morsliv, men måtte starte en ny og selvstendig vandring gjennom et hedensk verdensrike. Katakombenes omfang vitner om den store og sterke kirkestrukturen som ligger bak dette begynnerstadiet, samt de misforståelser og forfølgelser som førte til at mange kristne liv gikk tapt.

Straks kirken ble etablert med offentlig anerkjennelse, fikk forfølgelsesens århundrer status som en gullalder i fortiden, en normativ tid, en forbilledlig tid, så ulik den tid med makt og prakt som nå satte inn. Martyren avløses av helgener og asketer, munkevesenet vokser frem og fortsetter på sin egen måte der martyrene slapp.

Men det er en annen historie.

Romas siste hedenske keiser

In hoc signo vincis!

(Ved dette tegn skal du seire!)

(Ord til Konstantin fra himmelen før slaget ved Pons Milvius i 312)

Den som går opp Via Sacra fra Forum i retning Titusbuen, vil på venstre hånd se en rund bygning med kuppeltak og en stor gammel dør flankert av to porfyrsøyler. Den ligger et steinkast fra templet til Antoninus Pius og Faustina og ser ut som en forhall til kirken bak, SS. Cosma e Damiano. Men det er ikke noen forhall eller

vestibyle vi ser, dette er trolig det siste hedenske tempel reist i Roma, mausoleumaktig i sin arkitektur.

Fra noen serier mynter utstedt av Maxentius – den siste hedenske keiser som residerte i Roma – er det mulig å identifisere bygget som et tempel til sønnen Romulus, han døde i 309 bare 14 år gammel og skulle ha etterfulgt faren i det som var ment å være et nytt dynasti. I stedet ble gutten erklært guddommelig og legenden på myntene sier at tempel er viet *Divo Romulo*, den guddommelige Romulus. Slik ble han sikret den ære han ellers ville ha motatt som avdød keiser. Samtidig er dette den siste monumentale hedenske akt i Romas historie, reist i årene 309–310 (for å unngå uklarheter: Julian Apostata var den siste hedenske keiser, men han residerte i Konstantinopel og Antiokia, aldri i Roma).

Det vi ser er en rund hall med kuppel, alt marmoret er borte og bare murstein står tilbake, bortsett fra de to porfyr søylene ved inngangen. Døren er for øvrig opprinnelig, låsen fungerer fortsatt, og noen hevder at man har tatt vare på nøkkelen. Denne arkitektoniske perlen er sammensatt av deler fra andre bygg rundt om i byen, forteller arkeologien oss, et såkalt spolieverk. Vil du se nære på konstruksjonen, er det best å gå inn i kirken bak, SS. Cosma e Damiano, for der kan man se ned i rotunden fra veggen bakerst i kirken (som er bygget inn i et bibliotek som var knyttet til det store komplekset vi kjenner som Forum Pacis). Identifisering er ikke hundre prosent sikker, og myntenenes vitnesbyrd diskuteres stadig, men det er lettere å forsvare enn å motbevise denne. Likevel må den besøkende være forberedt på å finne håndbøker eller høre guider si at det dreier seg om en hall der byprefekten holdt til, og hvor viktige avgjørelser ble tatt, hvor endog kristne kan ha blitt dømt. Vi skal i det følgende holde oss til den gamle teorien og støtte det syn at vi her ser et tempel og ikke et verdslig administrasjonsbygg. Noe gravmausoleum er det ikke, for Romulus ble begravd i familiens

Templet til Maxentius' sønn Romulus på Forum er det siste hedenske tempel som ble reist i Roma og Romulus var den siste som ble guddommeliggjort, i tråd med hedensk praksis. Templets gamle dører står der fortsatt, og låsen fungerer etter sigende.

nye mausoleum i Maxentius' store villakompleks langs Via Appia, ikke langt fra katakomben S. Sebastiano.

Og det er dette som er målet for dagens ekspedisjon.

Via Appia ble påbegynt i 312 f.Kr. som den første av alle de konsulariske hovedveiene vi finner rundt byen og som vi oppsøkte i forbindelse med katakombene. Via Appia – oppkalt etter konsul Appius, som bygde den – var i sin tid en stor investering og tok mange år å fullføre. Veien fører til Napoli, via Capua, og var derfor hovedfartsåre mot syd, et av de viktigste bindeleddene mellom hovedstaden og Syd-Italia. I det hele tatt er veinettet en av forklaringene på hvordan romerne klarte å administrere sitt stadig voksende imperium, og ser vi på kartet, er det tydelig sannhet i uttrykket om at «alle veier fører til Roma» – bortsett fra at det er omvendt: De fører *fra* Roma, slik vi ser det på milesteinene som er funnet overalt i Romerriket, og ikke *til* samme (skjønt det gjør ingen forskjell i praksis, kun teoretisk). Veinettet sikret transport av tropper så vel som gods og matvarer, dessuten var det avgjørende for at det statlige postvesenet skulle fungere. Mange strekninger var i bruk til ut i middelalderen, og deres forfall var endelige bevis på at barbariet var et faktum.

Via Appia begynner ved Porta Capena, en bydel som er blitt borte og som i dag utgjør et grøntområde («arkeologisk park» såkalt, med Caracallas termer på høyre hånd), og fortsetter til Porta Appia (i dag: Porta S. Sebastiano) i de aurelianske murer. Derfra løper den direkte mot katakombestrøket ved S. Callisto og fortsetter i retning Albanerbergene under navnet Via Appia Antica. Restene av Maxentius' villa ligger mellom andre og tredje milestein. Den første av disse finner vi like utenfor Porta S. Sebastiano, på høyre hånd. Men det er en kopi som står langs veien, originalen finner vi ved oppgangen til Kapitol, helt til høyre for balustraden med statuene av Kastor og Pollux.

De romerske veiene var unike i antikken, både hva soliditet og funksjonalitet angår.

De var konstruert av forskjellige materialer, i flere lag, med et veidekke av basaltblokker, som var svært slitesterkt. Disse var satt sammen i et flettverk uten bindemidler slik at de så sammenvokste

Maxentius gjorde mye for Roma. Et vitnesbyrd om dette er den store basilika han reiste øverst på Forum (Basilica Nova). Den ble fullført av keiser Konstantin, og store deler av bygningen er bevart. Den er i moderne tid blitt benyttet til utendørs konserter. Kirken vi ser like ved, er S. Francesca Romana.

ut, og vi finner mange rester av slike både på Via Sacra (på Forum) og langs Via Appia. Hjulsporene vi ser overalt vitner om at selve veilegemet var beregnet på transport, mens folk for en stor del bevegde seg langs fortauene på begge sider. En slik riksvei målte ca. 10 meter i bredden, og statlige embetsmenn hadde ansvar for at de til enhver tid var i god stand (en *curator viarum*), akkurat som med akveduktene.

Går vi fra Porta S. Sebastiano og utover Via Appia, oppdager vi raskt at de gamle hovedveiene var godt bebodde.

Her ligger rester av luksusboliger på begge sider, men mest synlig er alle gravene som flankerte hovedveiene, graver som daglig ble lagt merke til av utallige forbipasserende. En spasertur langs Via Appia viser oss rester av et stort antall familiemausoleer og enkeltgraver, statuer og byster. Templer ser vi også levninger av her og der. Ingen var i tvil om at det beste sted å bli lagt til hvile, var på et sted der man ble sett, for ikke å si beundret, av så mange som mulig, og riksveiene var den beste løsningen for de bemidlede.

Mange av gravene her ute er knyttet til kjente personers navn, men de aller fleste er resultat av senere tiders forsøk på en romantisk og legendarisk heller enn historisk identifisering.

Mest iøynefallende er Cecilia Metellas store mausoleum, av republikansk dato, som er blitt utvidet og ombygd gjennom tidene. Det er like etter dette at vi tar av til venstre og står ved inngangen til ruinene av det store komplekset vi knytter til keiser Maxentius' navn, den villa han bygde utenfor bymurene. Det er i tre deler: et palass, et stort sirkus, og et stort familiemausoleum. Her er ordinære åpningstider og ordinære billettpriser (noen få euro). Sammenligner vi med Hadrians villa ved Tivoli er dette et mindre anlegg. Men dersom vi søker en parallell i Caligulas og Neros keiservilla i Vatikanet, er vi på riktig spor, for her var også palasser, hager, sirkus, osv.

Selve palasset er dårlig utgravd, men nok står tilbake til å skjøne at dette dreier seg om et bygg av stor eleganse, som ble brukt til audienser og andre offentlige seremonier. Men under palasset fant arkeologene rester av en villa fra 100-tallet, som har tilhørt den kjente retor Herodes Atticus, lærer for både Marcus Aurelius og Lucius Verus. Det dreier seg om en luksuriøs privat villa, som

Maxentius' villa langs Via Appia ligger like ved det gamle mausoleet til Cecilia Metella. Denne hovedfartsåren var godt bebygget: Her lå utallige rikmannsgraver, villaer, templer, osv. Keiservillaen like ved rommet et stort sirkus, et palass og en stor familiegrav.

visstnok er reist over fundamentene av en tidligere villa fra republikkens dager – Via Appia var svært populært som forstadsstrøk.

Det som først fanger øyet, er imidlertid ruinene av det store sirkus som Maxentius lot reise her ute. Det er en privat keiserlig veddeløpsbane og sammenlignes alltid med Caius' og Neros sirkus i Vatikanet, fordi målene stort sett er de samme. To store tårn står tilbake på hver side av inngangspartiet, og *spina* – midtpartiet i sirkus, en slags skillelinje – er tydelig å se på bakken foran oss. Her sto den obelisk som ble hugd under Domitian, og som i dag er å finne på Piazza Navona, som del av den store fontenen i midten; opprinnelig har den tilhørt et Isis-tempel på Marsmarken. Langs tårnet mot nord finner vi rester av konstruksjonene som bar tilskuerbenkene. Her var plass til ca. 18 000 tilskuere i alt.

Mellom palasset og sirkus ligger et anlegg som består av en stor kvadratisk mur rundt restene av en rotunde med et gårdshus like inntil denne. Dette er Maxentius' familiemausoleum, men gårds- huset er bygd over det som var inngangsportalen og som sier oss at mausoleet lignet på keiser Hadrians Pantheon. Fra vestibylen går vi ned i selve gravkammeret. Det er ikke helt ulikt Augustus' eget mausoleum, for i midten er en enorm pilaster som bærer taket og hvor det er mange nisjer til sarkofager; ingen av disse er funnet, og det er usikkert hvor mange de var i utgangspunktet. Nisjer finner vi også i veggene rundt om i rotunden. Det hele er massivt, og det er lavt under taket, men lys siver inn fra små sjakter i murene.

Maxentius selv ble aldri stedt til hvile her, hans legeme ble sendt til Afrika for å begraves der etter først å ha blitt vist frem i Roma.

Hva skjedde i tilfellet Maxentius?

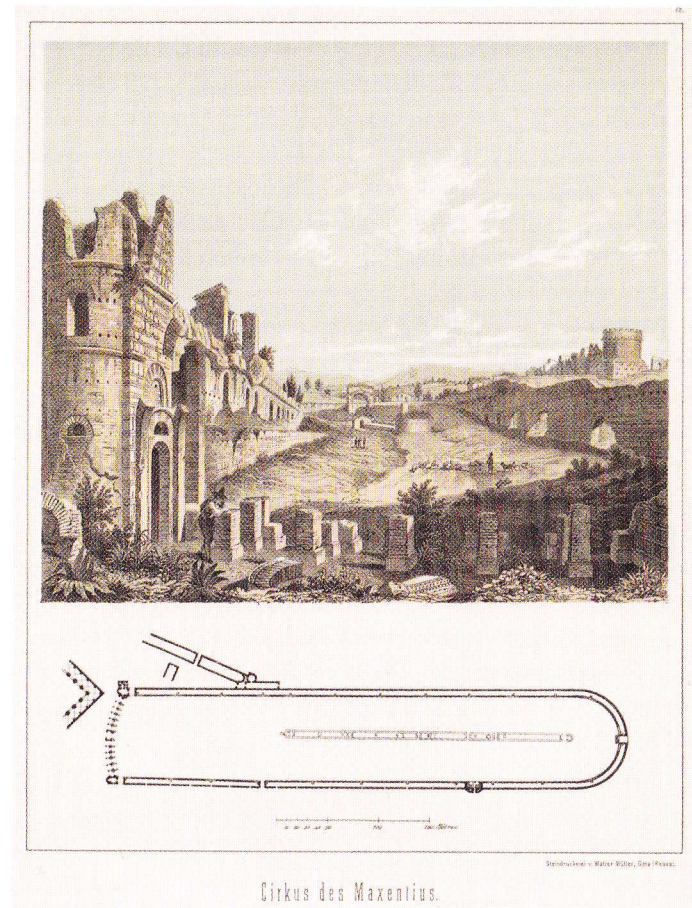
Han var en usurpator som tok makten i en del av riket under tetrarkiets vanskelige år. Makten var delt mellom fire keisere – to *augusti* (keisere) og to *caesares* (kronprinsere), vanligvis far og sønn – et system som ble innført av Diokletian. Da han trakk seg tilbake (abdiserte er et ord som ofte brukes) i 305, tiltrådte Constantius og Galerius som augusti, Severus og Maximinus Daia som caesares. Men allerede i 306 dør Constantius og sønnen Konstantin blir augustus. Det er da Maxentius følger opp av seg selv med hjelp fra

troppene og befolkningen i Roma: Han tar styringen over store deler av Italia, samt Nord-Afrika. Faren Maximian kommer sønnen til hjelp, og de er sammen i Roma i 307. Men så forsøker far å fortrenge sønn. Det lykkes imidlertid ikke og han flykter til Konstantin. I 309 dør han. Året før hadde sett en stor kornkrise i Roma siden prefekten for Afrika hadde revet seg løs, men området ble erobret tilbake i 309.

Maxentius fortsetter derfor å regjere i Roma, den siste keiser som gjorde dette, siden de andre hadde hovedkvarterer i utkanten av riket, der invasjonsskredet var størst. Han er på mange måter en klassisk romersk keiser, faktisk kaller han seg først *princeps*, slik Augustus gjorde det. Han forsterker de nye murene som Aurelian hadde bygget, og utsmykker samtidig byen på mange vis. Mest av alt er det den store Basilica Nova på Via Sacra som knyttes til hans navn; den ligger ikke langt fra templet til sønnen Romulus. En god del restaureringsarbeider rakk han også å gjennomføre.

Likevel er det først i våre dager at han er blitt verdsett for det han gjorde for byen. Grunnen til dette er enkel. Maxentius fikk nemlig et elendig ettermæle i den kirkehistoriske tradisjon. Men dette er urettferdig all den tid han visste at forfølgelsespolitikken hadde slått feil, følgelig gav han kirken tilbake eiendommer som var blitt konfiskert under Diokletian. Han forfulgte dem ikke selv. På grunn av bråk mellom rivaliserende fraksjoner innen kirken i Roma sendte han imidlertid biskop Eusebius i eksil til Sicilia, noe vi lærte under oppdagelsesferden i S. Callistos katakombe. Og det er grunnen til at han ble slått i spenn med tidligere keisere, de som prøvde å knuse kirken.

Og Maxentius' fall brukes som bevis for at kirkens dom er riktig. For da Konstantin marsjerte mot Roma i 312, drog Maxentius ut av byen for å møte ham nord for byen, langs Via Nomentana, nærmere bestemt ved broen Pons Milvius (Ponte Molle). Dette viste seg å være et katastrofalt trekk, all den tid han kunne ha holdt byen så lenge at angriperne hadde måttet oppgi beleiringen. Konstantin drev ham og hans soldater tilbake og ut i elven på en kunstig bro de hadde laget av en rekke skip, og disse kollapset under vekten av de flyktende troppene. Tusener av dem drukner i den

Rester av sirkuset i Maxentius' villa. Bildet viser en litografi av Carl Votteler fra ca. 1890. Det har stort sett samme mål som det private sirkuset som Caligula og Nero lot bygge i Vatikanet. Restene av palasset ligger bak hjørnet til venstre og er markert på tegningen under.

høye vanngangen, blant dem Maxentius selv. Dette skjedde den 28 oktober 312. Liket ble funnet dagen etter.

Det er et nesten ubrukt familiemausoleum vi står i, noen meter under jorden. Den eneste av Maxentius' familie som ble lagt her, var altså sønnen Romulus, det siste keiserlige familiemedlem som ble guddommeliggjort – av Romas siste hedenske keiser. For nå

var Konstantin enehersker i vest. Og året etter – i 313 – kom kirkefreden som satte en stopper for all forfølgelse av de kristne (skjønt Galerius fortsatte en kirkefiendtlig politikk i øst).

Mausoleet vitner derfor om et vendepunkt i historien, og om en tragisk familiehistorie. Sønnens navn, Romulus, har også historiske overtoner siden han er oppkalt etter Romas første konge. Historiske overtoner har også navnet på den siste romerske keiser i vest, han som het Romulus Augustulus, og som ble avsatt av barbarene i 476.

Mausoleet er avbildet på mynter, men av og til er det uklart om det er dette gravkammeret eller templet på Via Sacra som fremstilles. En stor kvadratisk mur omgir mausoleet. Det antas at kuppelen hadde et *oculus* – en rundt åpning (et «øye») i taket – lik det vi ser i Pantheon. All marmorutsmykning er forsvunnet, bortsett fra et mindre fragment som står alene tilbake.

Maxentius dukker opp igjen, på uventet vis i moderne tid. For i 2006 kunngjorde arkeologene i Roma at de hadde funnet en skatt nedgravd på Palatin, en som måtte stamme fra Maxentius' regjeringstid. Det dreier seg om noen keiserlige insignier, særlig et szepter med globe (verdenseplet). Tilhengere må ha gravd det ned i dagene etter keiserens død. Det lå i et skrin sammen med de andre objektene. Og slik dukket Romas siste hedenske keiser opp igjen, for hensikten var at Konstantin ikke skulle få tak i szepteret hans. At Maxentius skulle få bruk for det igjen, var selvsagt utelukket. Gjenstandene er blitt utstilt i nasjonalmuseet i Palazzo Massimo ved Termini.

Maxentius' villa er altså et sted for ettertanke.

De kristne hadde allerede vunnet kampen mot den hedenske stat da Konstantin nedkjempet ham. Året etter var det allerede sikkert at de kunne starte et liv i all offentlighet. Kirker så dagens lys i rask rekkefølge. Det var ikke lenger risikabelt å besøke martyrenes graver under jorden, keiseren ga dem stadig nye eiendommer, for han hadde konfiskert alt Maxentius eide. Gamle keiserlige eiendommer ble derfor stilt til disposisjon for de kristne, og der finner vi mange spor av den nye keiserens omsorg for det som hittil hadde vært en misforstått og forfulgt minoritet.

Med andre ord er det ikke lenger slik at en minoritetskultur profeterer Romas fall, slik vi så i Johannes' Åpenbaring – det hører tidligere tider til. Nå skal byen kristnes. Den skal reflektere en ny tingenes tilstand og kunne sole seg i glansen av en ny arkitektur og en ny kunst.

Hva som egentlig var Konstantins beveggrunner for å støtte seg til kristendommen, er fortsatt litt uklart. For slaget ved Pons Milvius er blitt en kirkehistorisk begivenhet som raskt ble omspunnet av legender. Den mest livskraftige av denne er at keiseren skulle ha hatt et syn før slaget mot Maxentius og sett et korstegn på himmelen mens en røst forkynte: «Ved dette tegnet skal du seire!» Hva som ligger bak historien, vet ingen, kanskje er det hele etterpåklokskap, men at han brukte symbolet i forskjellige sammenhenger, er sikkert, noe vi blant annet ser på noen av myntseriene hans.

Toleranseediktet i 313 ble et slags frihetsbrev for de kristne. Konstantin må ha innsett at den verden vi møtte nede i katakombene, var bedre skikket til å sammenføye et folk og et rike enn hedendommen. Den hadde utviklet seg langt bort fra de olympiske høyder på hans tid, og mange keisere før ham hadde støttet seg til

Bildet viser det underjordiske gravkammeret i Maxentius' familiegrav på Via Appia, like ved hans villa. Den har form av en rotunde, og her har sønnen Romulus' sarkofag stått. I formen minner den om Augustus' mausoleum i Roma.

filosofene eller til nye orientaske guder. Soldyrkelse ble et typisk uttrykk for en slags hedensk monoteistisk tanke, og Konstantin selv var egentlig en som dyrket *Sol Invictus* – den uovervinnelige solen. På sett og vis sammensmelter denne med kristentroen, slik vi så det i takmosaikken i nekropolen under Peterskirken, der Kristus får solens attributter og fremtrer som en himmelgud mot stjernehelvingen.

Men sosiale faktorer kan også ha vært avgjørende, faktorer som hadde lite med kosmiske forestillinger å gjøre. For de kristne var sterkt knyttet til hverandre. Vi vet at deres monoteisme førte til at de var monogame og ikke praktiserte skilsmisse på samme måte som hedningene gjorde det, at de ikke satte ut barn, at de hadde karitative hjelpeorganisasjoner (sogdenes diakonier). Bak denne fornyelsen lå en visjon av menneskeheten som et hele, en organisme hvor de gamle forskjellene mellom fattig og rik, høy og lav, trell og fri, kvinne og mann, sivilisert eller barbar ikke lenger hadde den samme makt over folk som i gamle dager.

Konstantin selv lot seg ikke døpe før på dødsleiet, og forklaringene på dette kan søkes i flere forhold (for eksempel i drapet på hustru og sønn). Han hadde stor bruk for kristendommen i sin rikspolitik, og kom gradvis til å innse dens sannhetsgehalt sammen med dens nytteverdi. Sammenlignet med Maxentius fremstår han så visst ikke som noen helgen. Men hans seier ved Pons Milvius ble avgjørende for de kristne – samtidig som den gjorde motstanderen til den siste hedenske keiser i Roma og den unge Romulus til den siste guddommeliggjorte i det keiserlige pantheon.

Ikke helt, viser det seg, for armeene her og der markerte Konstantins apoteose da han døde, noe myntene bærer bud om: *Divus Constantinus* var deres måte å feire ham på.

Men med dette er det definitivt slutt.

Keiseren er ikke lenger gud på jorden, og ved hans død ber man for hans sjel, ikke til denne. Dersom Maxentius hadde gjort mye for Roma i sine få regjeringsår, gjorde Konstantin desto mer. Men han likte ikke Roma, og Roma likte ikke ham. Så hans bidrag ble av et annet slag.

Konstantin som byggherre

*Omnium urbis et orbis ecclesiarum
Mater et Caput*

*(Mor og hovedsete
for alle kirker i byen og i verden)*

(Innskrift over inngangen til Laterankirken)

Konstantin den store endret ikke bybildet med sitt kristne program, dertil var Roma for hedensk. Massekonversjonene som fulgte i kjølvannet av kirkefreden i 313 endret heller ikke på dette i første omgang. For aristokratiet, de gamle familiene, forble trofast mot de gamle guder, og hedensk kult ble ikke avvirket før under Theodosius etter 390. Roma likte egentlig ikke keiser Konstantin, byen var for konservativ til det. Konstantin likte heller ikke Roma, og han bodde aldri der, men nøyde seg med noen korte opphold

Disse restene av en kolossalstatue av keiser Konstantin står i atriet til de kapitolinske museer. Statuen stammer fra Maxentius basilika (påbegynt i 306), den som Konstantin fullførte (stod ferdig ca. 330). Den ble laget rundt 320. Portrettkunsten vi ser her, avviker på mange måter fra de klassiske idealer som hadde preget tidlig keisertid. Konstantin fremstilles som en hierarkisk skikkelse, nesten overjordisk. Blikket vitner om religiøs motivering.

Bildet er tatt under en pavelig seremoni i Laterankirken. Denne var bygd som Romas domkirke etter seieren over Maxentius i 312, og slik fungerer den fortsatt. Opprinnelig var den en Kristkirke, viet Sanctus Salvator. Konstantins kirkebygg var det første i Roma. Formen var en basilika, men tilpasset kirkelige behov.

som nærmest var offisielle besøk. Dessuten flyttet han hovedstaden østover i riket da han grunnla Konstantinopel, og dit tok han med seg de viktigste embetsmennene samt visjonene om et kristent rike. Roma ble fra da av en bakevje, og eventyret som verdens herskerinne var definitivt forbi.

Likevel forandret Konstantin byen i religiøs forstand, selv om han aldri forsøkte å rokke ved det hedenske sentrum. Det han gjorde, var noe nytt og revolusjonerende: Han lot reise en rekke praktbygg i byens periferi, de fleste av dem i en krets utenfor murene. Disse var minnesmerker over martyrenes graver, derfor finner vi dem i tilknytning til de store katakombene. Det er keiserlige eiendommer som brukes til dette formålet, steder som i lengre tid hadde vært keiserfamiliens private gods, og som var tilfalt Konstantin etter seieren over Maxentius, som også statskassen gjorde det. Men det meste av byggeaktiviteten ble finansiert av keiserens private formue.

Unntaket i dette omfattende byggeprogrammet er kirken han reiste først av alt, som et minnesmerke og en takk for seieren ved

Pons Milvius. Laterankirken er derfor verdens første offentlige kirkebygg, og kan trygt kalles «mor» for alle de kirker som skulle komme, slik innskriften ved inngangen forkynner. Dessuten er dette den eneste kirken Konstantin bygde i Roma, slik vi skal se av det som følger.

Bygget ble reist i årene etter 313, trolig 314–320, og vi finner det nær murene, langs utfartsårene mot sydøst, på dagens Piazza di Porta S. Giovanni. Området het *Lateranum* etter de familiene som her hadde sine luksurvillaer, og ligger i Regio II, kalt Caelimontanus. Men det offentlige overtok stedet under Septimius Severus, som her lot bygge en leir for den keiserlige livvakt over restene av de gamle privathusene. Leiren het *castra nova equitum singularium*, etter navnet på styrken som holdt til her (*equites singulares*). Men denne tok parti for Maxentius og ble følgelig oppløst av Konstantin etter slaget i 312. Fra da av sto eiendommen tom og tilhørte keiseren selv. Det var denne leiren han lot rive da området ble stilt til kirkens disposisjon. Under Laterankirken finner vi derfor fundamentene fra leiren – og under disse ligger restene av de privathus vi forbinder med det gamle familienavnet *Lateranus*, lag på lag av bygningsrester og et underjordisk romersk eventyr for dem som måtte lykkes i å slippe ned hit.

Her, i komfortabel distanse fra den gamle og hedenske bykjerne, ble den første kristne kirke bygd. Den står på en enorm plattform og ble reist på rekordtid av et keiserlig byggefirma – statsbygg – som hadde offentlige bygninger som spesialitet og som følgelig var vant til å bygge stort. Vi kjenner deres innsats fra andre steder: Diokletians termer, Maxentius' basilika på Forum og hans villa langs Via Appia, samt restaureringen av templet til Venus og Roma nær Colosseum. Disse var alle reist noen få år tidligere, sannsynligvis av de samme arkitekter og ingeniører, men vi kjenner ikke deres navn.

Den nye kirken representerer en arkitektonisk revolusjon i den forstand at basilikaformen for første gang skal anvendes til gudstjenestebruk for en stor forsamling. Kirken er femskiptet og apsis er i vest, med inngang fra øst, noe som ble typisk for de første kirkebyggene, inntil de ble snudd som resultat av arkitekturen i

den østlige delen av riket (med apsis mot soloppgangen). Murstein kom fra statlige fabrikker (trolig de i nærheten av Vatikanet), og det meste av materialene ble sikkert hentet fra de mange depoter langs Tiberbredden.

Det var ikke klassiske forbilder man fulgte – disse besto i harmoni, balanse og proporsjoner – men trangen til å imponere og blende. Blanding av søyler, kapiteler og de fargeglade marmor-kledningene som preget interiøret, vitner om en smak vi forbinder med senantikken: Her var søyler i grønn marmor, rød granitt, panneler av marmor i alle farger som dekket gulv og vegger, sammensatt i mønstre som vi kanskje kan sammenligne med utsmykningen i Hagia Sofia i Konstantinopel. Takbjelkene har vært forgylt. En freske i kirken S. Martino ai Monti (fra 1651) viser oss en forholdsvis korrekt gjengivelse av alt dette slik kirken så ut før den ble modernisert av arkitekten Borromini i årene 1646–50. Et kuriosum er hoveddørene: De ble overført hit fra kuriebygningen på Forum og går tilbake til Diokletians fornyelse av denne (rundt år 300). Flere av de forgylte søylene foran sakramentskapellet til venstre for apsis stammer fra den opprinnelige kirken (men er selv fra keiser Hadrians tid). Det gamle gulvet ligger like under det nye.

Hva dimensjoner angår, er kirken på størrelse med de aller største hedenske templene, som Aurelians Soltempel og det omtalte templet til Venus og Roma. Kirkens hovedskip var 90 meter lang, ca. 54 meter bred og 30 meter høyt. Hovedforskjellen mellom kirken før og nå er at det senere ble bygd en ny stor apsis, noe som har forlenget bygget betraktelig. Det gamle eksteriøret var nøkternt, av murstein uten utsmykning. Et stort atrium lå foran inngangen, et dåpskapell (baptisterium) til høyre for apsis, og et biskoppelig palass (Patriarchium) ble reist der monumentet som kalles Scala Santa ligger i dag (som skriver seg fra en langt senere tid).

De som ønsker å se rester av utsmykningen, kan gå til den store klostergangen ved basilikaens vestlige hjørne, som har inngang øverst i venstre sideskip (adgang koster et par euro). Her er mengder av fragmenter fra den gamle Laterankirkens interiør, og selv om samlingen er fattig på forklarende notiser, er det mye som sier seg selv. Dette er et sted det lønner seg å dvele ved, siden det fører

oss tilbake til det som var selve begynnelsen på kirkens offentlige liv i Roma.

Det underjordiske eventyret er vanskeligere tilgjengelig, dessverre.

For å besøke fundamentene under kirken trengs spesialtillatelse fra de vatikanske myndigheter (spør vaktene om råd). Husk: Lateranet er vatikansk eiendom og således ekstraterritorialt, Lateranpalasset er selv del av de vatikanske museer, noe som også gjelder området under dagens basilika. Det dreier seg om en veritabel jungel av murer og værelser. Her finner vi fortsatt mye av utsmykningen fra militærleiren og rester av de privathus som denne ble

Gravkapellet til S. Costanza ligger ved katakomben S. Agnese på Via Nomentana og er bygd for Konstantins to døtre Constantina og Helena, men etter keiserens død. Kapellet er best kjent for sine mosaikker, men arkitekturen er også fremragende. Den peker fremover mot det beste i bysantinsk kunst og er dessuten forbilde for kirken S. Stefano Rotondo på Coelio.

bygd over. Det er tale om mange veggfresker og elegante gulvbelegg som er godt bevart siden de er blitt skånet for lys og annen slitasje. Militæranlegget har hatt elegante kvarterer ved siden av alle brakkene, men lateranfamiliens domus under denne har vært et eksempel på privat luksus, slik vi finner det i keiserens villaer. Strukturene til militærleiren som ble reist over disse privathusene, viser at det dreier seg om et stort anlegg, men mindre enn Castra Praetoria (bak Termini), og Konstantins kirke opptar bare en del av området. Fundamentene er så store og solide at det var helt realistisk av Konstantins arkitekter å bruke dem til å bygge plattformen som kirken står på. Det underjordiske Lateranet fører oss med andre ord direkte til Konstantins byfornyelse og til hans kristne program. Men dagens kirke distanserer oss dessverre fra den antikke basilika på grunn av omformingen på 1600-tallet, og gjør det vanskelig å visualisere denne.

Opprinnelig var Laterankirken en Kristkirke, viet Frelseren – St. Salvator (kalt *Basilica Salvatoris*) – han som hadde gitt Konstantin seier over fienden i 312, ved hvis tegn han hadde vunnet. Først i middelalderen ble den viet til to store helgener – apostelen Johannes og Døperen ved samme navn – og kalt S. Giovanni in Laterano (deres hodeskaller skal være blant relikviene under alteret, sammen med Peters og Paulus'). Dette er altså den eneste kirke Konstantin lot reise i Roma, og den fungerer fortsatt som byens domkirke.

Men keiseren lot reise en rekke andre praktbygg i den gamle rikshovedstaden i tillegg til den lateranske basilika.

Noen få år senere begynte han et nytt og storslått byggeprosjekt, en annen og enda større basilika over apostelen Peters grav i Vatikanet. Vi har tidligere sett hvorfor den ligger i en skråning (forklaringen er nekropolen under) og hvilke anstrengelser dette medførte for dem som reiste anlegget. Først måtte en enorm plattform bygges, noe som medførte at mausoleene i nekropolen under gulvet måtte kappes – takene ble fjernet – for at Peters grav skulle kunne markeres i en basilika over. Støttemurene mot sydøst er hele ti meter høye, og vi så noen av disse under vår vandring gjennom nekropolen. Plattformen selv er 123 meter lang og 66 meter bred.

Vi har allerede besøkt nekropolen under, men et ord kreves om de såkalte «grottene», etasjen under dagens kirkegulv. Det er her vi kommer Konstantins basilika nærmest.

Dersom vi går ned i krypten der pavene ligger begravd, står vi faktisk på den gamle Peterskirkens gulvnivå, noe oppslag på veggen gjør oss oppmerksom på. Like etter inngangen ser vi – i korridoren som fører inn til selve krypten – restene av et par søyler som er opprinnelige og som har stått i to av sideskipene; begge er markert med egne nisjer. Her er også utstilt mange fragmenter av kirkens utsmykning av forskjellig slag, samt noen mindre mosaikker (det finnes flere av disse rundt om i byens kirker). Vanligvis er her så mye trengsel at det er lett å gå forbi disse reminisensene av den gamle basilika, men de er vel verd å stanse opp ved, og forklarende notiser er satt opp langs veggene. Noen av sidekapellene til krypten er små museer i seg selv som gir oss et gløtt av kirkens opprinnelige utseende. Samtidig vet vi at vi befinner oss like over den gamle nekropolen, og at det var under utbedringer av gulvet her nede at denne ble gjenoppdaget i 1939.

Konstantins basilika hadde fem skip, lik domkirken i Lateranet, men var så mye som én tredjedel større. Men den var ikke ment som kirke, det dreier seg heller om et monument over apostelen Peters grav og et senter for pilegrimer, brukt til minnegudstjenester, reist etter seieren over Licinius i 324 og innviet 18 november i år 333. Markeringen av Peters grav var midtpunktet. Denne var i form av et enkelt monument i bronse omgitt av dreide søyler av lilleasiatisk herkomst (åtte av disse er fortsatt å se i dagens basilika: De står i de store pilastrene som bærer Michelangelos kuppel). Monumentet stod like foran apsis, noe som betyr at kirken fra 1600-tallet ble betydelig lengre enn Konstantins basilika, siden graven i dag ligger foran hovedalteret.

En rekonstruksjon er fullt mulig ut fra beskrivelser vi har, og det er ingen tvil om at bygget var ment å skulle overvelde de besøkende: Det var prangende utsmykket og nøt svært god belysning (et maleri som viser oss interiøret henger i sakristiet). Marmordekket i gulv og vegger var igjen av det fargerike slaget – som i Lateranet – og mosaikken i apsis viste Kristus mellom apostlene

Konstantinbuen ved Colosseum er reist til Konstantins ære i år 315, som en gest fra byen Romas side i anledning hans tiårsjubileum som keiser. Buen står der triumftogene dreide til venstre mot Veliahøyden og nådde Via Sacra – der Titusbuen står i dag – for så å fortsette gjennom Forum opp til Kapitol. Denne triumfbuen er et spolieverk (sammensatt av deler fra andre triumfbuer som ble demontert og resirkulert på denne måten).

Peter og Paulus, de to som er gjengangere i mye kristen kunst i Roma. Igjen er søyler og kapiteler rasket sammen fra forskjellige steder og perioder, det meste skriver seg trolig fra materiallagre langs Tiberbredden. Variasjonen var størst mulig, og ingen tilnærming til klassiske normer ble tilstrebet, slik vi også fant det i Laterankirken.

Foran inngangen og noe lavere enn selve gravkirken ble det reist et stort atrium (90 x 64 meter) hvor pilegrimer kunne samles (akkurat som på Petersplassen i dag), hvor det ble holdt minnegudstjenester over de døde, hvor kirkelige almisser ble fordelt, og så videre. I sentrum av atrium sto en fontene som senere ble prydet med en kolossal pinjekongle i bronse (den er i dag å se i Cortile della Pigna i de vatikanske museer). En rekke trapper førte lenger ned mot elven i retning Hadrians mausoleum og gav hele anlegget en storslått utforming. Alt ble gjort for å gi kristendommen en verdig start. Et permanent alter fikk Peterskirken først under pave Gregor

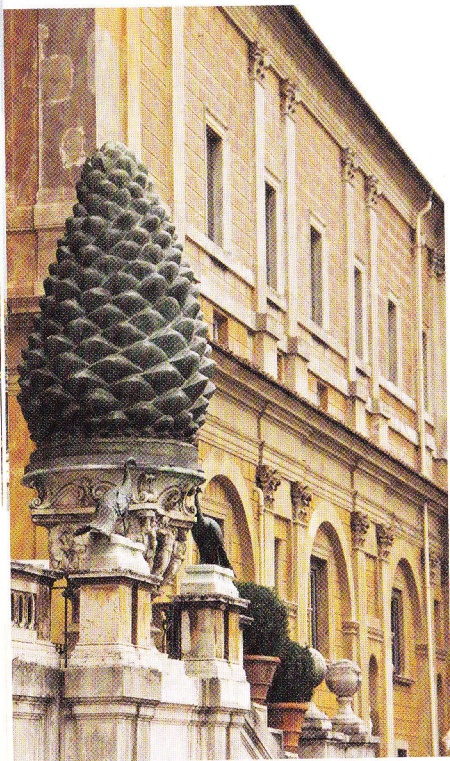
den store, og fra da av var den mer kirke enn gravmonument. En av grunnene til dette var at den vatikanske basilika ble svært populær og mye besøkt av tilreisende. Den lå atskillig nærmere folket enn domkirken i Lateranet, selv om det var der biskopen holdt til.

Konstantin bygde også en basilika over apostelen Paulus' grav på Via Ostiensis.

Denne var liten og orienteringen var omvendt av den store basilika som fulgte og som erstattet den første (dagens S. Paolo på Via Ostiense, bygget fra 384 av etter forbilde av Peterskirken i Vatikanet, og restaurert på 1800-tallet etter en større brann). I dag kan besøkende se rett ned til graven, den ligger like under høyalteret, men vi har ikke adgang til restene av den gamle basilika. Det arkeologene fant der, var et skrin med benrester innhyllet i et purpurklede, slik de var blitt deponert på Konstantins tid. Over graven ligger en marmorplate med ordene *paulo apostolo martyr*, som del av Konstantins monument. Denne platen har en del hull som vitner om at man her pleide å helle gravofringer til den døde, eller stikke tøystykker ned i graven for at disse skulle få kraft fra martyren og hjelpe dem som trengte det.

Graven var del av en nekropol som dekket et større område; rester av denne kan sees utenfor kirken, til venstre for apsis. Dessverre er det ikke mulig å bevege seg rundt i denne, men den er godt synlig fra fortauet langs veien som løper langs utgravningsfeltet. Paulus ble begravd i denne nekropolen, skjønt den ligger et stykke fra stedet der han ble henrettet.

Vil man besøke dette, må vi ut til klosteret Abbazia delle Tre Fontane nær EUR (ta av en sidevei til Via Laurentina som heter Via delle Acque Salvie). Av de tre kirkene her ute er det den som ligger lengst borte fra inngangen som er stedet for henrettelsen. Den kalles S. Paolo alle Tre Fontane. Like foran kirken går vi på en romersk vei, noe basaltblokkene vitner om, for en strekning av denne er synlig i veilegemet. Utgravninger i området har avdekket en militærleir fra tidlig keisertid, og rester av denne ligger under kirken. I krypten til kirken ved siden av – S. Maria in Scala Coeli – ser man tydelige rester av militæranlegget. Siden Paulus var romersk borger, ble han

Denne kjempekonglen pryder i dag en kortile i de vatikanske museer. Opprinnelig stod den i atriets til den gamle Peterskirken. Konstantins Peterskirke var ikke et kirkebygg på samme måten som Laterankirken, men heller et minnesmerke over apostelen Peters grav i form av en praktbasilika.

halshugd, og tradisjonen om at dette er stedet for henrettelsen passer godt med arkeologiske funn på stedet. Mange legender har dannet seg rundt stedet, og navnet *Tre Fontane* kommer av historien om at apostelens hode hoppet tre ganger langs jorden etter halshuggingen, og hver gang sprang det frem en vannkilde.

Men Konstantin bygget også minnesmerker over andre martyrer enn de to apostelfyrstene Peter og Paulus.

Langs flere av de store innfallsveiene reiste han en rekke gravkirker. De oppstår gjerne i forbindelse med keiserlige eiendommer der disse ligger nær katakomber, og vi forbinder dem med martyrnavn som S. Agnese, S. Lorenzo, S. Sebastiano, SS. Pietro e Marcellino. Det dreier seg om U-formede gravmonumenter, kirkegårder med tak, om man vil, og de har ikke steingulv fordi her er fullt av graver. De representerer en ny utvikling av basilikaformen siden de er treskipet og har et ambulatorium der kirkebyggene hadde en apsis. Rundt disse ligger større utendørs kirkegårder, og i tråd med denne utviklingen finner vi at bruken av katakombene avtar mot slutten av 300-tallet. Mausoleer er del av disse kompleksene, og de største tilhører keiserfamilien, men det står også rester tilbake av mange mindre gravkapeller.

Basilica Apostolorum på Via Appia er kanskje den første av disse, og er trolig reist i årene 315–330. Den ble omgjort til kirke på 1600-tallet og oppkalt etter martyren Sebastian, hvis grav opprinnelig lå i katakomben under. I dag er det vanskelig å få inntrykk av hvordan Konstantins bygning så ut, men vi vet at den var over 73 meter lang med et midtskip som var 13,5 meter i bredden; dessuten var det et atrium som vendte ut mot Via Appia. Hele bygningen var en overbygd kirkegård, reist i murstein. Marmor har prydet innerveggene, men ikke gulvet, fordi dette var dekket av graver. Mange mindre mausoleer lå langs veggen mot vest. Den eneste muligheten til å se rester av den konstantinske basilika, er å følge en guidet tur ned i katakomben. For øverst i det underjordiske anlegget vil guiden vise og forklare den opprinnelige bygningens strukturer. Men den største underjordiske severdigheten er direkte knyttet til apostlenes navn.

Det var nemlig gode grunner til at stedet måtte markeres. For her hadde Peter og Paulus ligget begravd under forfølgelsestider, og stedet der de mintes er å se ved utgangen fra besøket i katakomben: En liten gårds plass ble brukt til minnemåltider, og her fant man en vegg med mange graffiti til de to helgenene. Siden dette stedet (som i antikken lå i friluft) forklarer det konstantinske bygget, er det viktig å følge nøye de forklaringer som guiden gir. For martyrkulten er opphavet til all helgenkult, og her ser vi et kjent eksempel på hvordan denne fungerte. Folk kom hit for å minnes martyrene og for å be om deres forbønn og beskyttelse. Basilica Apostolorum har trolig fungert som prototyp for de andre gravbyggene, for de har samme form og funksjon. Dessuten har de det til felles at her var keiserlige eiendommer som lett kunne stilles til kirkens disposisjon.

Flere andre steder kan nevnes hvor vi finner tydelige spor av konstantinske byggeaktiviteter.

Basilikaen S. Lorenzo, ved den store kirkegården Campo Verano utenfor murene, er bygd inn i katakomben hvor den populære diakonen og martyren Laurentius lå begravet, hans grav er i dag under høyalteret. Igjen befinner vi oss under jorden i forhold til det

antikke landskapet, og katakomben – S. Cyriaca – vil bli åpnet for publikum i inneværende år. Anlegget ved katakomben SS. Marcellino e Pietro (på Via Casilina) er større enn de to førstnevnte. Her er det ikke bare tale om en gravbasilika over en katakombe, men også et mausoleum for keiserfamilien, bygd for Konstantin selv, men benyttet for keisermoren Helena. Mausoleet ble reist i årene 324–26 og restene viser at det fungerte som en slags «apsis» for hele bygget, med inngang fra ambulatoriet. Sarkofagen står i Vatikanmuseet.

Gravkomplekset ved S. Agnese på Via Nomentana er svært likt. Her finner vi restene av en stor overbygd kirkegård i samme U-form, med et keiserlig mausoleum som del av denne, like ved en katakombe som ble til rundt den populære martyren Agnes' grav. Igjen er vi på en av keiserfamiliens eiendommer. Den basilika vi ser restene av, er større enn de andre tre: nesten 100 meter lang, med et midtskip som er over 40 meter bredt og 17 meter høyt; atriene var også stort. Denne er ikke bygd av Konstantin, men hans datter Constantia (eller Constantina, it.: *Costanza*), i årene 338–50, etter at keiseren hadde forlatt Roma og grunnlagt Konstantinopel. Mausoleet har uten tvil vært et forbilde for kirken S. Stefano Rotondo på Coelio, og lik denne mangler den ytre søylegangen.

Vi kjenner flere gravbasilikaer fra keiser Konstantins dager, og restene av en slik er å finne i en offentlig park som kalles Villa Gordiani langs Via Prenestina. Her lå en keiservilla fra det gordianske dynastiet (238–244) og dette er nok en keiserlig eiendom som er stilt til kirkens disposisjon. Mausoleet ble bygd for medlemmer av Konstantins familie, men vi vet ikke hvilke; det er svært likt Helenas mausoleum i form. Katakomben like ved er lite utforsket, men vi kan trygt gå ut ifra at her lå viktige martyrer begravd.

I all sannsynlighet var det de samme statlige byggeselskapene og ingeniørene som bygget alle disse gravmonumentene som også hadde reist Laterankirken og Peterskirken. De har vært uten utsmykning hva eksteriøret angår, men veggene og søylene inne har vært prydet på forskjellig vis. Hvordan alle gravene i gulvet ble markert, vet vi ikke.

Kirken S. Sabina på Aventin ble forsøkt gjenreist til sin antikke prakt i begynnelsen av 1900-tallet. Den viser oss hvordan audienshallen fra keiserpalassene ble omformet til kirkelige formål. «Basilika» betyr nettopp «keiserlig/kongelig» og ble den vanlige form for kirkebygg i Roma.

Alt i alt har Konstantin satt sitt preg på Roma ved å ære martyrenes minnesmerker, ved siden av at han ga byen dens første kirkebygg, domkirken i Lateranet. Sammen med de andre bygg han reiste rundt om i riket – i Ostia, Palestina, Syria, Afrika, Lilleasia og Konstantinopel – er det tale om et enormt byggeprogram. Det viser en skapende vilje til å gi Romerriket en ny religiøs orientering, en som var dristig, men godt forberedt. Basilikaformen ble standard for kirkebyggene i Roma i århundrene etter Konstantin, slik de eldste kirkene viser oss, mens gravbygningene ble ikke fulgt opp av ettertiden siden martyrsituasjonen ikke lenger eksisterte for de kristnes vedkommende.

Det mest drastiske Konstantin gjorde med Roma, var likevel ikke alt han bygde, men det faktum at han flyttet hovedstaden

østover i riket og grunnla en ny og kristen hovedstad ved Bosporos, noe som fikk de aller største konsekvenser for den gamle rikshovedstaden i århundrene som fulgte.

Helena – til Roma fra Jerusalem

*Eodem tempore fecit Constantinus Augustus
basilicam in palatio sessoriano,
ubi etiam de ligno
sanctae crucis Domini Nostri
Jesu Christi
in auro et gemmis conclusit,
ubi et nomen ecclesiae dedicavit,
quae cognominatur
usque in hodiernum diem
Hierusalem.*

*(På den tid bygde keiser Konstantin
en basilika i det sessoriske palass,
hvor han også rammet inn med gull og edle stener
et stykke av vår Herre Jesu Kristi kors.
Kirken kalles like til denne dag
Jerusalem)*

(Liber Pontificalis)

Dersom vi besøker den såkalte keisersalen (Sala degli Imperatori) i de kapitolske museer, finner vi at portrettene her er vendt bort fra lyset utenfra og mot et punkt i sentrum av værelset. Her ser vi en statue av en kvinne som hviler på en divan og ser fremfor seg mens alle de andre ser på henne. Rekken av keiserbyster er svært kjent, og vi har ingen problemer med å gjenkjenne dem. Samlingen er ekstra imponerende, for her ser vi dem alle under ett, fra Augustus og til den hedenske keiserrekken slutt. Men hvem er hun som ligger der i sentrum og som all oppmerksomhet later til å være rettet mot? Hun har noe aristokratisk ved seg, og hennes posisjon i samlingen gjør hennes nærvær litt mysteriøs. Selv Livia Drusilla, Augustus' hustru, ser henne i øynene, som hennes mann også gjør

det. Ett er sikkert: Hun skaper spenning og dynamikk i denne samlingen, som kommer til oss fra renessansen.

Hun er Helena – keiser Konstantins mor.

Slik blir keisersalen en slags historisk lignelse i utstillings form. For det er det kristne imperium hedningene på hyllene langs veggene ser mot, representert av henne som fødte den første kristne keiser. Keisersalen rommer med andre ord et profetisk tablå, hvor lengsel og innfrielse står skrevet inn i oppstillingen og kan leses i alle ansiktene.

Og hvem var hun, Helena, hun som føder en ny tid for all verden?

Helenas fulle navn var Flavia Julia Helena Augusta, og hun levde fra ca. 250 til 330. Hun kom fra en svært beskjeden bakgrunn i Drepanum nær Nikomedia i Bithynia (dagens Izmit i Tyrkia). Hun ble gift med generalen og tetrarken Constantius Chlorus, men han skilte seg fra henne for å ta Maximians stedatter Theodora til ekte. Men da var sønnen Konstantin født (i 285), og han gjorde henne til en fremtredende person i riket etter seieren over Maxentius i 312.

Det var under påvirkning av sønnen at hun ble kristen, og hun ble en aktiv forkjemper for den nye riksreligionen. Mest kjent er hun for å ha reist på pilegrimsferd til Palestina etter Konstantins seier over Licinius i 324. Da var sønnen blitt enehersker og hadde kontroll også over den østlige delen av riket. I Palestina grunnla hun flere kirker, men hun er mest kjent for å ha gjenoppdaget restene av Kristi kors i en av hulene under Golgata-klippen; da hadde man revet det hedenske templet til Venus som keiser Hadrian hadde latt reise over stedet. Dette skjer i 326. Hun vender så hjem til Roma i 327 med en relikvie av aller største verdi: en del av korset hun fant. I moderne tid er det oppstått en heftig diskusjon om denne historien er etterpåkløskskap og utslag av tradisjonsdannelse. For kirkehistorikeren Eusebius nevner ikke funnet av korset i forbindelse med Helena, og han var i Jerusalem på samme tid som keisermoren. Senere kilder kombinerer imidlertid de to. Hun er dyrket som helgen både i den ortodokse og den katolske kirke. Det kommer kanskje ikke som noen overraskelse at hun er vernehelgen

for arkeologer. Hun døde i Roma rundt 330 og ble begravd i mausoleet på Via Casilina som vi har omtalt tidligere.

Denne relikvien – et stykke av Jesu kors – er selve nøkkelen til kirken vi i dag kjenner som Santa Croce in Gerusalemme og som ligger like ved murene, ikke langt fra Laterankirken i retning Porta Maggiore.

Opprinnelig het den bare «Jerusalem», slik vi så i sitatet fra Liber Pontificalis. Forklaringen på dette er at Konstantin lot bygge en minnekirke over relikvien, et slags Golgata i Roma, for alle dem som ikke hadde anledning til å dra til Jerusalem og ære de hellige steder der. Dette gjorde han ved å innrede en sal i Helenas palass til kirke. På denne måten føyer den seg pent inn i rekken av Kon-

Den såkalte «Keisersalen» i de kapitolinske museer. Her ser vi keisermoren Helena omgitt av hedenske keisere. Hun ser fremfor seg mens de andre ser mot henne, noe som gir samlingen et historisk-profetisk preg. Vi befinner oss dessuten i verdens første offentlige museum.

stantins bygninger til minne om tidlig kristne helter (martyrene), uten at det er et nytt bygg han lar reise. Dessuten er det selveste Kristi kors som er relikvien i dette tilfellet, og ikke helgenen; stedet er nok en gang keiserlig eiendom.

Salen det dreier seg om, fungerte opprinnelig som vestibyle i det såkalte «sessoriske palass» (Sessorium), som var en keiservilla i utkanten av byen, ikke ulikt det vi fant i forbindelse med Maxentius' villa, Gaius' og Neros anlegg i Vatikanet, Neros Gylne hus. Altså er det nok et park- og villaanlegg vi har med å gjøre. Det skrives seg fra før år 200 (en del av mursteinen som ble benyttet, kan dateres til Commodus' regjeringstid: 180–192). Septimius Severus (193–211) overtok dette, og det ble ytterligere utvidet av Elagabal (218–22).

Anlegget var forbløffende stort, med nymfeer, palasser, banketthaller, audienssaler og bad. Et amfiteater står det mye tilbake av (Amphitheatrum Castrense) og utgjør i dag klosterhage for munkene som driver kirken (det er en av Romas mest berømte kjøkkenhager på grunn av munkenes hortikulturelle ekspertise, og produktene er til salgs). Deler av villaen er å se over hele regionen, like til Porta Maggiore. Her lå også et sirkus (Circus Varianus, fra ca. 220), men det ligger utenfor murene og er ikke synlig lenger. Obelisken som prydet sirkusets spina står i dag på Monte Pincio. De aurelianske murene fra 276 delte anlegget i to, og bygninger som ble liggende utenfor murene, forfalt raskt.

Kirken vi ser i dag, er en 1700-talls omforming av Konstantins helligdom «Jerusalem». Hans arkitekter bygget en apsis til palassets vestibyle og omformet derved hele rommet som nå ble orientert i lengden heller enn bredden; som den eneste av de tidlige kirkene i Roma er den vendt mot øst. Slik ble en del av det sessoriske palass satt til offentlighetens disposisjon, mens keisermoren bodde i palasset bak kirken, der det er avdekket flere rester, og hvor en del støttemurer er synlige. Den tidligere vestibylen blir på denne måten isolert fra resten av palasset, og det dreier seg ikke om en «palasskirke» som sådan. De store vinduene inn til vestibylen ble gjenmurt, slik vi kan se det langs kirkens langvegger.

Slik fikk denne bydelen en konstantinsk *memoria*, et minnebygg med kirkelige funksjoner, i så henseende mer lik Peterskirken enn Laterankirken. Likevel er det nær domkirken at Roma får et minne fra Kristi liv (korset), ikke ulikt de minnesmerkene keiseren lot reise i Jerusalem og Betlehem. Parallellen til gravkirken i Jerusalem er det nærmeste vi kommer til et arkitektoniske forbilde, for der var det også blitt reist en hall i tilknytning til graven, en hall med muligheter for liturgisk bruk. Det er derfor ikke en ny basilika Konstantin bygde, selv om den er blitt treskipet med tiden.

«Jerusalem» er heller en minnekirke reist til korsets ære, på grunn av relikvien fra Golgata. Og intet var mer logisk enn å knytte den til Helenas residens (Sessorium) siden hun hadde vært pilgrim til det hellige land og den hellige by. Gravkirken i Jerusalem kom imidlertid først, korsets helligdom i Roma ble bygd senere (skjønt årstallet er usikkert. Det må ha vært etter 327). Eksteriøret var sobert – av murstein – men interiøret var smakfullt utsmykket, som i tilfellet med de andre konstantiske byggene.

Det er den underjordiske delen av kirken som er viktigst i et historisk perspektiv, og som fører oss til stedets historiske røtter.

For dersom vi går ned trappen til høyre for apsis, kommer vi ned til det opprinnelige gulvnivået, ca. to meter under dagens. Her var relikviekapellet, og de troende var ment å skulle sirkulere gjennom dette fra kirken: nedgang til høyre og utgang til venstre for apsis, noe som gjør at kapellet mest av alt minner om en korridor (noe den opprinnelig kan ha vært). Hele meningen med anlegget ligger her, for det som i dag kalles «Helenas kapell», var selve helligdommen. Her ble den unike relikvien oppbevart, noe som markeres ved den gamle statuen av keisermoren som står og holder korset (egentlig en omforming av den såkalte «vatikanske Juno»). Herfra var det også inngang til et dåpskapell, det lå ved siden av. Historien forteller også at under relikviekapellet ligger jord som var brakt hit fra Palestina. Her nede befinner vi oss kort sagt i Jerusalem – på Golgata.

Meningen med «Jerusalem» var altså at de troende kunne besøke relikvien i helligdommen bak kirken, at de her kunne finne et synlig uttrykk for Jesu liv, og at Roma på denne måten kunne

Interiør fra kirken S. Croce in Gerusalemme. Opprinnelig var dette vestibelen til Det sessoriske palass i utkanten av Roma, stedet der keisermoren residerte. Kirken ble grunnlagt som en pilgrimskirke, ikke som en sognekirke, og ble betjent av presteskaperet i Lateranet. Kirken er ment å skulle være et Jerusalem – rettere sagt: Golgata – i Roma, hvor viktige relikvier fra Jesu lidelse ble oppbevart og kunne sees av de troende.

oppby noe man ellers måtte til Jerusalem for å finne, noe de aller færreste hadde anledning til. Her har de funnet konkrete vitnesbyrd om den nye tro som snart skulle bli enerådende i Romerriket. Her sto de ved selve troens utspring, begivenhetene i Jerusalem noen hundre år tidligere. Dette er et av Romas helligste steder, takket være Konstantin og hans mor Helena.

Alt dette er tanker som melder seg der vi står i det som fortsatt kalles «Helenas kapell». Vi befinner oss i en del av det sessoriske palass (kanskje en korridor) som ble knyttet til kirken (en omgjort vestibyle) og utskilt fra palasset der Helena bodde (og som ligger bak kirken). At dette skulle være hennes privatkapell, som ofte hevdes, er ikke sannsynlig, all den tid kapellet med relikviene var poenget med hele anlegget, selve tanken bak grunnleggelsen.

I dag er her lite å se, for relikviene er flyttet til et kapell i etasjen over, men vi finner strukturer av det gamle palasset og vet at vi er på antikk grunn. Her har kommet mange besøkende, for senere keiserfamilier bidro til utsmykningen av stedet, som for eksempel Galla Placidia og Valentinian III. Spor av disse finner vi i en mosaikk som prydet taket og som vi har en kopi av (fra 1400-tallet).

Hvor er relikviene i dag?

Dagens relikviekapell ligger over Helenas. Det er et slags Golgata som vi kommer til ved å følge en rampe (inngang til venstre for apsis) hvor de tolv tablåene i Jesu korsvei pryder veggene. Det ble anlagt i 1930 og er igjen et korridoraktig værelse i to deler, en ytre hall og en indre, med relikviene i enden.

Det første vi kommer over i den ytre hallen, er et kuriosum av de sjeldne. For umiddelbart etter at vi har trådt inn i relikviekapellet, ser vi på veggen til høyre en murstein med ordene *titulus crucis* («innskriften på korset»).

Denne ble oppdaget i 1492 i en av veggene nede i kirken, og man fikk seg en større overraskelse da man bak denne steinen fant et treestykke med ordet «nasareer» («fra Nasaret») på hebraisk, gresk og latin. Resten av innskriften mangler, men en sannsynlig rekonstruksjon fører oss til Johannesevangeliets opplysning om at det på korset ble plassert en slik innskrift over Jesu hode med ordene «Jesus fra Nasaret jødernes konge». Denne var altså del av den samling relikvier som Helenas kapell opprinnelig huset, og den kan ha blitt gjemt i kirkemuren i forbindelse med visigoternes herjinger i 455.

Relikvien er nevnt hos en abbedisse ved navn Egeria, som skrev en beretning om sin pilegrimsreise til Palestina (rundt år 415) og

kalte den *Peregrinatio ad Loca Santa* («En reise til de hellige steder»), et manuskript som ble gjenoppdaget på 1800-tallet. Innskriften har vært gjenstand for mye vitenskapelig oppmerksomhet i nyere tid, da den ikke anses for å være et middelalderisk falsum (de tre ordene er alle skrevet fra høyre til venstre, noe som tilsier at den som graverte ordene var hebraisktalende). Skriftypen er også av det gamle slaget, hevder ekspertene.

Dette er den mest interessante av de relikviene som er utstilt i andre ende av kapellet, hvor den lett kan studeres. For en stor glassmonter rommer tre hyller med gjenstander som er knyttet til Jesu lidelse og som gjør kapellet til et lite Golgata i Roma. I tillegg til trestykket med titulus ser vi apostelen Thomas' pekefinger (den han stakk i Jesu side), en del av søylen Jesus var bundet til under piskingen, småstykker fra Jesu grav og Jesu krybbe (!). Her er også utstilt to av tornene i tornekrone og en av naglene. Det hellige kors er her hele tre fragmenter av, de som har gitt kirken dens moderne navn (Santa Croce).

Disse forekomstene fortjener en kommentar. At disiplene begynte å samle relikvier allerede ved Jesu død, er en antagelse som faller på sin egen urimelighet (evangeliene gir oss et helt annet bilde). Men at relikviekulten kommer fra Jerusalem til Roma, er det ingen tvil om. Og av alle disse er det *titulus crucis* som alene kan påberope seg interesse fra faglig hold. Men selv om trestykket skulle vise seg å være gammelt, og fra Palestina, kan det selvsagt være et falsum, fabrikkert lenge etter Jesu tid. At en slik relikvie ble æret i Jerusalem på 400-tallet, er imidlertid hevet over tvil. I beste fall er det denne vi her ser, ellers dreier det seg om en kopi. Men at gjenstanden fører oss til Golgata, er sikkert nok, om ikke annet så takket være diskusjonen om dens proveniens.

Hva de andre relikviene angår, er alt såre usikkert, eller direkte tvilsomt. Nagler, krybbefragmentet, Thomas' finger, de to tornene, fragmentet av den gode tyvens kors (på veggen til venstre i relikvieskapet) – alt dette vitner om stor aktivitet i det fjerde århundre, og bringer oss neppe materialer fra det første. I århundrene mellom Jesu død og Helenas besøk i Jerusalem er det lite tegn til relikviehandel. Den oppstår derimot som resultat av den nye riksreligio-

Bildet viser krypten under kirken S. Prassede på Eskvilin. Her ble benrester fra 2300 graver i katakombene lagt i de to store sarkofagene som vi ser til høyre og venstre. Dette skjedde som resultat av barbarenes herjinger mot slutten av antikken. Til sist ble alle kjente katakomber tømt og gangene gjenfylt med jord.

nen, og i dens offentlige etableringsfase vil gjenstander som disse ha vært viktige for folkefromheten.

Følgelig er dette stedet hvor vi begynner å se konkrete utslag av den revolusjon som Konstantin iverksatte, og som Helena så ivrig støttet opp om. Og disse er svært forskjellige fra hedendommens mytiske og fabuløse kultobjekter. Vi er på historisk grunn i enhver forstand, uansett relikviens ekthet. For det hedenske verdensbildet, det som var fullt av guder, er på flukt fra historiens egne mekanismer, slik torturredskapene her inne vitner om. Men de er ikke ment å skulle forherlige døden, tvert imot, de bærer vitnesbyrd om en ny form for liv, et liv som ikke er fanget av naturens ubarmhjertige syklus. Det er tanken som disse som melder seg på Romas Golgata.

Men Santa Croce har flere relikvier fra Jesu lidelseshistorie å oppvise.

Et enda større kuriosum er nemlig å finne i et sidekapell til det moderne relikviekapellet (til høyre for inngangen). For her er et helt moderne Golgata, et som appellerer til vår tids mennesker på en langt mer direkte måte enn relikviene vi nettopp har sett, skjønt de har felles trekk. Her inne finner vi en nøyaktig kopi av det såkalte *sindonet* – likkleidet i Torino: likkleidet Jesu legeme ble gravlagt i, og som bærer et uforklarlig avtrykk av en død mannsperson som er blitt pisket og korsfestet. Og det er en vitenskapelig gåte, for ingen kan si hvordan dette virkelighetstro avtrykket er oppstått (det har vært kjent lenge og kom til vesten i middelalderen, men dets tidligere historie later til å være umulig å oppspore). En egen vitenskapsgren er blitt til i kjølvannet av alle undersøkelser som likkleidet har gått igjennom, en vitenskapsgren vi kjenner under navnet sindonologi, og som har vakt mye oppsikt i media.

Vi ser en stor glassmonter hvor begge sider av kledet er utstilt og hvor vi kan studere dets detaljer. Ett er sikkert: Avtrykket på kledet er mer naturtro enn de mange fremstillinger av Jesus på korset som kristen kunst er så rik på. Her er naglene riktig plassert, her er merkene etter piskingen synlige på de kroppsdelene som tålte slikt, for å nevne to opplagte detaljer. Mannens høyde og kroppsbygning passer også med det vi vet om Palestina på Jesu tid. Men sindonets «ekthet» ville neppe kunne bevises, selv om det skulle komme for dagen at kledet er fra Fororienten i det første århundre. Om prosessen som førte til avtrykket vil bli påvist med tiden, gjenstår å se. Slik sett hører det hjemme her sammen med korsets titulus, relikvien i tre som også kan være svært gammel.

På denne måten har vår tid gitt Roma et nytt bidrag til relikviene fra Jerusalem, og det eneste riktige stedet å plassere dette er relikviekapellet i S. Croce. Tradisjonen fra keiser Konstantins «Jerusalem» fortsetter altså til dagen i dag. Dessuten hjelper stedet oss å se de konstantinske grunnleggelsene i Roma i en sammenheng som er større: kirkene han bygget andre steder, særlig i Det hellige land hvor hans mor Helena også hadde satt spor etter seg.

Santa Croce – Romas korskirke – er derfor viktig i vår forståelse av Konstantins kristningsverk. Stedet fører oss rett til kristentroens opprinnelse i Palestina.

Roma og riket

*Hvor finnes vel maken til denne store by?
Falt, falt er Babylon den store!*

(Johannes' Åpenbaring)

Keisertidens Roma var et unikt tilfelle i antikken, og det måtte et helt imperium til for å drive dette enorme maskineriet. Påstanden er ikke overdrevet siden byen ikke kunne leve av Italia alene. Dette gjelder ikke bare mat og drikke, men like mye bygningsmaterialer og metaller, for ikke å snakke om alle luksusartiklene. Myntvesenet vitner om det samme: Romerne slo mynt i gull, sølv og bronse, men heller ikke her var de selvforsynt. Hva importen av dyr angår, dreier det seg om et omfang som får moderne mennesker til å grøsse. Roma var antikkens største konsument, noe vi finner spor av overalt.

Det er blitt hevdet at Roma var imperiet på et vis, og at imperiet handlet om Roma. Dette er ikke helt uriktig, og ordene fra den kristne minoriteten som vi siterte i innledningen og har gjentatt ovenfor, gir oss følelsen av hva byen sto for både som historisk realitet og som teologisk symbol. Minoritetens drøm gikk ikke bokstavelig i oppfyllelse: Roma falt ikke på den måte denne dikteren ønsket seg, tvert imot ble byen kristnet – og fra da av sank den i politisk betydning, samtidig som den ble hovedsete for den kristne verden i vest. Så fikk seeren på Patmos rett likevel. Det hedenske Roma som han hatet, og andre med ham, var ikke lenger.

Det er denne verden vi har besøkt i de foregående kapitler. Vi har fulgt en rute gjennom Romas underverden som både er kronologisk, sosialhistorisk og religionshistorisk. Vi har oppsøkt kongetid og republikk, keisertid og kristen tid. På denne måten er vi

blitt kjent med mange sider av byens liv og historie. Fra å være en landsby for gjeterer fant vi at Roma vokste til å bli et samlingspunkt for mange stammer i det sentrale Italia, og at de på noen få hundre år lyktes i å samle hele den italienske halvøy, for deretter å underlegge seg resten av middelhavsverdenen og deler av Sentral-Europa og England. Men omfanget krevde med tiden en ny styreform – keiserdømmet. Samtidig vokser byens folketall, slik at vi står overfor en antikk millionby, noe verden ikke fikk se igjen før industrialismens London.

Byen og imperiet går hele tiden hånd i hånd, dette er den leksen vi har lært. Men vi har gjort våre undersøkelser på en litt annerledes måte enn den som er vanligst. For det underjordiske Roma – *Roma sotterranea* – er en måte å nærme seg det antikke Roma på som er like omfattende og interessant som alt det øyet møter over bakken. På mange måter kommer vi de gamle nærmere under jorden, for her er de spor de har etterlatt seg oftest bedre bevart enn dem vi ser over jorden. Vi har kunnet se de gamle i øynene mange steder, takket være all den kunst og dekor som er blitt bevart under jorden, fordi man bygde over det gamle, uten å fjerne sporene av fortiden. Og det er disse som gir oss et direkte møte med antikkens virkelighet: Med høy og lav, fattig og rik, trelle og fribåren, borger og innvandrere, kvinner og menn, barn og voksne, sultne og mette. Vi møter utallige navn på vår vandring gjennom seklene, navn som er det eneste tilknytningspunktet til utallige liv som har utgjort Romas befolkning.

Men tålmodighet kreves mange steder, ikke minst hva spesialtillatelser angår, for myndighetene har svært mange forespørsler, og ressursene er ikke ubegrenset. Likevel viser det seg at mange steder er lett tilgjengelige, og disse blir tallrikere etter hvert som interessen for det underjordiske vokser.

Våre vandringar bør for all del suppleres med alle de bruksgjenstander og all den kunsten som ble funnet under jorden. Dette finner vi i de store museene. Palazzo Massimo ved Termini er nasjonalmuseum og sammen med det store Termemuseet i Diokletians bad like ved gir det oss et levende bilde av de gamle. Der nest er museene på Kapitol helt nødvendige for å fylle ut bildet. Det er

også Vatikanmuseet. Museo della Civiltà Romana i bydelen EUR er vesentlig, ikke minst på grunn av den store modellbyen som gir oss et bilde av Roma rundt år 300 e.Kr. Utallige mindre museer kan supplere disse samlingene, Palazzo Altemps er et av de viktigste blant disse.

Reisen kan forlenges i betraktelig grad for dem som har tid og pågangsmot.

Vi kan bevege oss under gatenivå til Domitians stadion (som utgjør fundamentene for Piazza Navona). Augustus' solur har etterlatt seg mange spor i kjellere over hele regionen som det dekker i dag. Mange flere kirker enn de vi har nevnt, skjuler hemmeligheter (S. Maria in Via Lata er en av dem, S. Agata dei Gothi er en annen). Cloaca Maxima er farbar for dem som er heldige nok til å komme ned dit. Aventin er rik på gamle underjordiske skatter, men disse er nesten utilgjengelige. Det samme gjelder Trastevere. Flere av katakombene vil trolig bli åpnet i nær fremtid, dette gjelder også de jødiske.

Byen under byen vil med tiden forhåpentlig komme offentligheten til gode på en mer omfattende måte enn i dag. Mens vi venter, er det nok å gå på jakt etter, noe denne boken forhåpentlig har klart å belyse.

Litteratur

Faglitteraturen om Roma er enorm. De titler som nevnes her er tekniske arbeider som de vitelystne kan konsultere for å komme videre i studiet av oldtidsbyen.

- The Oxford Classical Dictionary*, 2. utg. Oxford 1989
 Platner S., Ashby T.: *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, Oxford 1929
 Richardson, L. jr.: *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*, London 1993
 Coarelli, F.: *Guida archeologica di Roma*, 4. utg. Roma 1984
 Staccioli, R. A.: *Guida di Roma Antica*, Milano 1986
Guida d'Italia: ROMA, Touring Club Italiano, Milano 1993
 Claridge, A.: *Rome, Oxford Archeological Guides*, Oxford 1998
 Coulston, J., Dodge, H.: *Ancient Rome – The Archeology of the Eternal City*, Oxford 2000
 Scarre, C.: *Chronicle of the Roman Emperors*, London 1993
 Robinson, O.F.: *Ancient Rome, City Planning and Administration*, London 1993
 Adkins, L., Adkins R.A.: *Handbook to Life in Ancient Rome*, Oxford 1994
 Grant, M.: *The Roman Forum*, London 1970
 Grant, M.: *The Roman Emperors*, London 1996
 Heiken, Funicello, De Rita: *The Seven Hills of Rome, A Geological Tour of the Eternal City*, Princeton 2005
 Pavia, C.: *Roma Antica, com'era. Storia e tecnica costruttiva del grande Plastico dell'Urbe nel Museo della Civiltà Romana*. Roma 2006
 Pavia, C.: *Guida di Roma Sotterranea*, Roma 2000
 Pavia, C.: *Roma Mitraica*, Udine 1986
 Casson, L.: *Everyday Life in Ancient Rome*, 2. utg. London 1998
 Moatti, C.: *In Search of Ancient Rome*, London 1993
 Edwards, C.: *Writing Rome – Textual Approaches to the City*, Cambridge 1996
 Matyszak, P.: *Ancient Rome on Five Denarii a Day*, eng. overs. London 2007
 Leon, H. J.: *The Jews of Ancient Rome*, rev. utg. Peabody Mass. 1993
 Lampe, P.: *From Paul to Valentinus, Christians at Rome in the first two Centuries*, eng. overs. London 2003

- Sordi, M.: *The Christians and the Roman Empire*, eng. over. London 1983
- Kirschbaum, E.: *The Tombs of St. Peter and St. Paul*, London 1959
- Webb, M.: *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome*, Brighton 2001
- Brandenburg, H.: *Ancient Churches of Rome from the Fourth to the Seventh Century*, eng. overs. Turnout 2005
- Hertling, L., Kirschbaum, E.: *The Roman Catacombs and their Martyrs*, rev. Utg. 1960
- Roma Sacra – The Vatican Necropolis*, Libreria Editrice Vaticana 2000
- Ferrua, A.: *The Unknown Catacomb*, Firenze 1991
- Baruffa, A.: *The Catacombs of St. Callixtus*, Vatican City 1993
- Holloway, R.R.: *Constantine and Rome*, London 2004
- Krautheimer, R.: *Rome, Profile of a City, 312-1308*, New Jersey 1980
- Krautheimer, R.: *Three Christian Capitals, Topography and Politics*, Berkeley 1983
- Lanciani, R.: *Notes from Rome*, Roma 1988
- Eusebius: *Life of Constantine*, Oxford 1999
- Wilkinson, J.: *Egeria's Travels*, London 1971
- Liber Pontificalis*: eng. overs. Raymond Davis, Liverpool 1989
- Pelican, J.: *The Excellent Empire, the Fall of Rome and the Triumph of the Church*, New York 1987
- Ridley, R. T.: *The Eagle and the Spade, The Archeology of Rome during the Napoleonic Era 1809-14*, Cambridge 1992

